

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**BATUM BURUNBAŞI MEVKİİ'NDE AZİZİYE ŞEHRİNİN KURULUŞU,
MİMARİSİ VE OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI (1864-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Selma SALTOĞLU
(502131118)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Aygül AĞIR

HAZİRAN 2016

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün 502131118 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi Selma SALTOĞLU, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “BATUM BURUNBAŞI MEVKİİ'NDE AZİZİYE ŞEHRİNİN KURULUŞU, MİMARİSİ VE OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI (1864-1878)” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı :   **Doç. Dr. Aygül AĞIR** .....
İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri :   **Prof. Dr. Zeynep KUBAN** .....
İstanbul Teknik Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Gözde ÇELİK .....
Yeditepe Üniversitesi

Teslim Tarihi   :   **28 Nisan 2016**
Savunma Tarihi   :   **20 Haziran 2016**

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimim boyunca olduğu gibi, bu çalışmanın hazırlık sürecinde de, verdiği desteği öncelikli olarak anmam gereken kişi, kuşkusuz, danışman hocam Doç. Dr. Aygül Ağır'dır. Öğrenciliğim boyunca derin bilgilerinden büyük bir hevesle faydalandığım, sadece tecrübelerini aktarma konusundaki ilgili yaklaşımıyla değil, insanî yönüyle de hayranlık verici bir örneklik sergileyen bir yol göstericinin varlığı, sonuca ulaşmamı sağlayan en önemli etkidir. Tanımaktan büyük bir mutluluk duyduğum, bu zorlu süreci benim için olabildiğince kolaylaştıran değerli hocama, en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, arşiv araştırmalarımda ve belgelerin transkripsiyonu konusunda yardımlarını cömertçe sunan arkadaşım Ayhan Han'a da desteği için yürekten teşekkür ederim.

Bu yoğun sürecin her evresinde, bana her tür desteği sonuna kadar sunan, sadece yardımlarıyla değil; yorumları, önerileri ve özgün bakış açısıyla da göz aydınlığım olan meslekdaşım, sevgili eşim Tolga Saltoğlu'na minnettarlığımı kelimelere dökmek, benim için en az bu çalışmayı yapmak kadar zor. Verdiği emek ve gösterdiği sabır, her bir sayfanın satır aralarında saklıdır.

Kıymetli babam Prof. Dr. Nevzat Koç'u, kendi doktora tezini bana ve kardeşlerime ithaf etmesinin üzerinden yirmi yılı aşkın bir süre geçmişken, bu çalışmada anmak ise, benim için ayrı bir mutluluktur. İdealist bakışıyla şekillendirdiği akademik hayatını kendime örnek aldığım babama ve çok yönlü kişiliğiyle hedeflerimi yükselten, hayattaki en büyük destekçim, varlığı benim için büyük bir lütuf olan kıymetli annem Melek Koç'a dile getireceğim her teşekkür ve sevgi ifadesi yetersiz kalacaktır. Her şeyin başında ve nihayetinde ise, bütün bu çalışma ve çabayı ortaya koyma imkanını bana bahşeden Allah'a şükür ve hamdı bir borç bilirim. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Mayıs 2016

Selma Saltoğlu
(İçmimar)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ŞEKİL LİSTESİ.....	xi
ÖZET.....	xv
SUMMARY	xix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Kapsam ve Amaç.....	5
1.2 Yöntem	6
2. GÜRCİSTAN VE ACARA ÖZERK CUMHURİYETİ	7
3. BATUM.....	9
3.1 Coğrafi Koşulları	10
3.2 Tarihi	12
3.2.1 16. yüzyıl öncesi	12
3.2.2 Osmanlı hakimiyeti dönemi	12
4. 19.YÜZYIL OSMANLI ŞEHRİNE İLİŞKİN NOTLAR.....	15
4.1 Reform Süreci	16
4.2 Sultan Abdülaziz Dönemi Hakkında.....	17
4.3 Tanzimat Dönemi Reformlarının Mimarî Uygulamalara Etkisi	19
5. 19.YÜZYILDA BATUM BÖLGESİ	25
5.1 İdarî Taksimattaki Konumu.....	25
5.2 Eski Batum Kasabası.....	26
6. AZİZİYE ŞEHİRİ	31
6.1 Konumu ve Coğrafyası.....	31
6.2 Şehir Kurulmadan Önce Burunbaşı Mevkii	33
6.3 Şehrin Kuruluşu.....	34
6.4 Yeni Şehrin Batum'a Etkisi.....	36
6.5 Mimarî Yapısı	37
7. AZİZİYE'NİN OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI	43
7.1 Sahil Yapıları.....	45
7.1.1 İskele	45
7.1.2 Deniz feneri.....	48
7.1.3 Karantinahane	50
7.1.4 Gümrük dairesi.....	53
7.2 Askerî Yapılar	54
7.2.1 Tabya ve istihkam	54
7.2.2 Karakolhane	60
7.2.3 Koğuş ve tophane.....	62
7.3 Resmî Yapılar.....	64
7.3.1 Hükümet konağı.....	65

7.3.2 Hapishane	66
7.3.3 Telgrafhane ve evrak mahzeni	68
7.4 Dinî Yapılar	69
7.4.1 Aziziye Camii.....	71
7.4.1.1 Caminin inşası	72
7.4.1.2 Vakıf arazileri.....	74
7.4.1.3 Mimari yapısı	74
7.4.1.4 İç mekanı	76
7.4.1.5 Sovyet dönemindeki durumu ve yıkılışı.....	78
7.4.1.6 Konya ve Tulça örnekleriyle karşılaştırma	80
7.4.2 Aziz Nicholas Kilisesi	82
7.5 Eğitim Yapıları	86
7.5.1 Rüştîye mektebi.....	88
7.5.2 Medrese	89
7.6 Su ve Sağlık Yapıları.....	91
7.6.1 Hamam	91
7.6.2 Su deposu	93
7.6.3 Hastahane	93
7.7 Ticarî Yapılar.....	94
7.8 Sivil Mimari.....	96
8. GÜNCEL DURUM	99
9. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	103
KAYNAKLAR.....	113
EKLER.....	123
ÖZGEÇMİŞ.....	131

KISALTMALAR

AJAR	: Ajara AR Government Archives Administration
A.DVN.DVE	: Sadaret Divan Düvel-i Ecnebiye Belgeleri
A.MKT	: Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri
A.MKT.DV	: Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası Evrakı
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.BLD	: Cevdet Belediye
C.ML	: Cevdet Maliye
C.SH	: Cevdet Sıhhiye
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
EV.MKT	: Evkaf Mektubi Kalemî
FO	: Foreign Office
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
İAK	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vala
İ.TAL	: İrade Taltifat
MVL	: Meclis-i Vala Evrakı
NA	: The National Archives of United Kingdom
NFS.d	: Nüfus Defterleri
NPLG	: National Parliamentary Library of Georgia
ÖNB	: Österreichische Nationalbibliothek
ŞD	: Şûrâ-yı Devlet Evrakı
Y.A.HUS	: Sadâret Hususî Maruzât Evrakı
Y.PRK.A	: Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Maruzatı
Y.PRK.EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
ZMA	: Zaur Margiev Arşivi

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1	: Gürcistan haritasında Acara Özerk Cumhuriyeti ve Batum.....	8
Şekil 3.1	: Peutinger Haritası'nda Batum'u ve Gönnye'yi gösteren bölüm.	9
Şekil 3.2	: Batum'un plan düzleminde güncel uydu görüntüsü.....	10
Şekil 3.3	: Batum'un deniz cephesinden üç boyutlu uydu görüntüsü	10
Şekil 3.4	: Batum yakınlarında bir yol yapım sahnesi ve bölgenin dağlık alanlarında yol tipolojisi.	11
Şekil 3.5	: Katip Çelebi haritasında Batum.	13
Şekil 3.6	: 93 harbi başlangıcında Osmanlı ve Rus askeri kuvvetlerinin dağılımını gösteren harita.....	14
Şekil 4.1	: 1910 yılına doğru Selanik.....	24
Şekil 5.1	: 1772 numaralı nüfus defterine göre Batum'daki köyler ve nüfusları.. ..	26
Şekil 5.2	: 1818 tarihli haritaya göre eski Batum kasabası.....	27
Şekil 5.3	: Eski kasabada bir cami.	29
Şekil 5.4	: Eski kasabanın sahil şeridi....	29
Şekil 6.1	: 1834 ve 1865 tarihli Batum haritalarında Burunbaşı Mevkii.....	32
Şekil 6.2	: 1865 tarihli harita üzerinde eski Batum kasabası ve yeni şehir Aziziye	38
Şekil 6.3	: Aziziye'nin 1866 tarihli ilk şehir planı.	40
Şekil 6.4	: Aziziye şehri ile birlikte Batum bölgesinin 1878 tarihli haritası.....	41
Şekil 7.1	: Aziziye'de Osmanlı döneminde inşa edilen yapıların güncel Batum şehir haritasındaki yaklaşık konumları.	44
Şekil 7.2	: 1898 tarihli harita üzerinde sahil yapıları.....	45
Şekil 7.3	: Yeni iskelenin 1866 tarihli çizimi.	47
Şekil 7.4	: 1880'lerin sonunda iskele.....	48
Şekil 7.5	: Deniz fenerinin 1863 tarihli görseli.....	49
Şekil 7.6	: 1890'larda deniz feneri.....	49
Şekil 7.7	: Deniz fenerinin güncel durumu.....	49
Şekil 7.8	: 1878 yılında karantinahane.	51
Şekil 7.9	: Karantinahane binasının 1867 tarihli çizimi.	52
Şekil 7.10	: 1881 yılında Aziziye sahilinde karantina binası.....	52
Şekil 7.11	: 1882 yılında gümrük binası.....	53
Şekil 7.12	: İstihkam ve tabyanın 1865 tarihli planı.....	55
Şekil 7.13	: Burunbaşı Mevkii'nde inşa edilen istihkam.....	56
Şekil 7.14	: İstihkam ve Burunbaşı Tabyası.	56
Şekil 7.15	: Burunbaşı Tabyası'nın karadan görünüşü.....	56
Şekil 7.16	: Burunbaşı Mevkii'nde askeri batarya ve istihkam.....	56
Şekil 7.17	: 3 numaralı Aziziye Tabyası'nın rölöve planı.....	57
Şekil 7.18	: Burunbaşı ve Mecidiye Tabyaları.	58
Şekil 7.19	: Mecidiye Tabyası'nın rölöve planı.....	59
Şekil 7.20	: Mecidiye Tabyası'nın iç mekanından bir görünüş.....	59

Şekil 7.21 : Tabya ve istihkam alanının 1865 tarihli ilk tasarısı ile 1878 ve 1885 tarihli planları.	59
Şekil 7.22 : Aziziye Camii önündeki istihkam alanının Rus hakimiyeti dönemindeki durumu	59
Şekil 7.23 : Tabya ve istihkam alanının güncel görünümü.....	60
Şekil 7.24 : Planlanan karakolhanenin şehirdeki konumu.	61
Şekil 7.25 : Askerî koğuş binasının 1867 tarihli çizimi.....	63
Şekil 7.26 : Batum'da Türk askerlerine ait olduğu düşünülen bir baraka.	64
Şekil 7.27 : Resmî yapıların şehir planındaki konumları.....	64
Şekil 7.28 : Aziziye Camii ve hükümet konağı olduğu tahmin edilen yapı	66
Şekil 7.29 : 20. yüzyıl başlarında Trabzon Hükümet Konağı.....	66
Şekil 7.30 : Eski Batum kasabasındaki hapishanenin üst kat planı.	68
Şekil 7.31 : Bir Osmanlı hapishanesi koğuşu	68
Şekil 7.32 : 1885 tarihli Batum haritasında dini yapılar	70
Şekil 7.33 : Aziziye Camii arka cephe görünüşü.....	71
Şekil 7.34 : Aziziye Camii ön cephe görünüşü.....	72
Şekil 7.35 : Dimitri Kalfa'nın Aziziye Camii için yaptığı ilk çizim.....	75
Şekil 7.36 : Batum Konsolosluğu'ndan 1899 yılında İstanbul'a gönderilen Aziziye Camii çizimi	75
Şekil 7.37 : Aziziye Camii iç mekanında minber ve asma kat	77
Şekil 7.38 : Aziziye Camii minberi, asma katı ve pencereleri.....	77
Şekil 7.39 : Orta Camii iç mekanında ahşap kubbe	78
Şekil 7.40 : 20.yüzyılda adı Lenin Meydanı olarak değiştirilen Aziziye Meydanı'nda Aziziye Camii ve Lenin heykeli.	79
Şekil 7.41 : Aziziye Camii'nin yerine inşa edilmiş olan bina ve Aziziye Meydanı'nın güncel durumu.....	79
Şekil 7.42 : Konya Aziziye Camii dış görünüşü ve mihrabı	81
Şekil 7.43 : Konya Aziziye Camii ile Batum Aziziye Camii planlarının biçimsel karşılaştırması.....	81
Şekil 7.44 : Tulça Aziziye Camii planı.....	82
Şekil 7.45 : Tulça Aziziye Camii.....	82
Şekil 7.46 : Aziz Nicholas Kilisesi genel görünümü	83
Şekil 7.47 : Aziz Nicholas Kilisesi güney cephesi ve iç mekanı.....	83
Şekil 7.48 : Aziz Nicholas Kilisesi'nin 1867 tarihli planı ve batı cephesi çizimi	85
Şekil 7.49 : Kilise giriş duvarı ve duvardaki pano.....	85
Şekil 7.50 : Aziziye şehir planında eğitim yapıları.....	87
Şekil 7.51 : Aziziye Camii ve Rüştiye mektebinin konumunda inşa edilen yapı.....	88
Şekil 7.52 : Aziziye Camii alanında medresenin planı ve cephe çizimleri.....	90
Şekil 7.53 : Aziziye Camii medresesi önünde mollalar	90
Şekil 7.54 : Aziziye Camii ve medresesi	90
Şekil 7.55 : Binaların arasında Osmanlı hamamı.	92
Şekil 7.56 : Aziziye'nin varlığını sürdüren hamamının çatısı.	92
Şekil 7.57 : Batum'da Türk hamamının yapılışını resmeden görsel.....	93
Şekil 7.58 : 1898 tarihli haritada şehir hastahanesinin muhtemel konumu	94
Şekil 7.59 : Aziziye şehir planında dükkanların dağılımı ve Nuri Çarşı'nın muhtemel konumu.....	95
Şekil 7.60 : Aziziye'de Türk pazarı	96
Şekil 7.61 : Aziziye sahilinde bir konut ve Rus konsolosunun evi.....	97
Şekil 7.62 : Şehrin genel görünümünde sivil mimari örnekleri.....	98

Şekil 7.63 : Aziziye'nin genel görünümünde biçimsel olarak ayırt edilemeyen konut ve dükkanlar	98
Şekil 8.1 : Batum iskelesinin Sovyet dönemi	99
Şekil 8.2 : Sovyet döneminde Aziziye sahilinin bir bölümü	100
Şekil 8.3 : Batum saat kulesi ile İzmir saat kulesi	100
Şekil 8.4 : Batum Colosseum Hotel ve Roma'daki Colosseum	100
Şekil 8.5 : Osmanlı'da Burunbaşı Mevkii'nin, bugün Batum'un kuşbakışı güncel görünümü	101
Şekil 8.6 : Batum'un gece görünümü	101
Şekil 8.7 : Batum'un arka sokaklarındaki yapılar	102
Şekil 8.8 : Batum'un yeni inşa edilen yapı örnekleri.....	102
Şekil A.1 : Batum bölgesinin 1834 tarihli haritası	123
Şekil A.2 : 1865 tarihli haritada Burunbaşı ve eski Batum kasabası ile yakın bölgelerdeki istihkamlar.....	124
Şekil A.3 : 1878 tarihli Batum haritası	125
Şekil A.4 : 1883 tarihli Barum ve Çoruh Nehri haritası	126
Şekil A.5 : 1898 tarihli Batum haritası	127
Şekil A.6 : Batum ve çevre bölgelerin 1889 tarihli haritası	128
Şekil A.7 : 1901 tarihli Batum haritası	129
Şekil B.1 : 1171 numaralı nüfus defterinin Batum maddesi.....	130

BATUM BURUNBAŞI MEVKİİ'NDE AZİZİYE ŞEHRİNİN KURULUŞU, MİMARİSİ VE OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI (1864-1878)

ÖZET

Kafkasya; asırlar boyu ev sahipliği yaptığı farklı milletlerden aldığı kültürel mirası, hâlâ uhdesinde saklayan bir bölgedir. Din, dil ve demografik yapıdaki çeşitlilik; Kafkasya'nın bütününe hakim olduğu gibi, bölgeye dahil olan ülkelerin her birinde görülebilmektedir. Güney Kafkasya'da yer alan Gürcistan da; ilk bakışta Gürcülerin yurdu olarak tanımlanmasına rağmen, hem topraklarında yaşayan farklı milletlerden, hem de komşu coğrafyalardan etkilenen kültür mozaiğiyle, önemli bir çeşitlilik örneğidir. Ülke genelinde bu etkileşimin en yoğun olduğu bölgelerin başında ise, bugün özerk bir cumhuriyet olan Acara gelmektedir.

Türkiye ile sınır komşusu olan Acara bölgesinin geçmişinde uzun bir Osmanlı hakimiyetinin varlığı; Türkiye ile genelde kültürel, özelde mimarî miras ortaklığını arttırmaktadır. Acara Özerk Cumhuriyeti'nin yönetim merkezi olan Batum ise, bu ortaklıkta bir adım öne çıkmaktadır. Karadeniz'in en iyi limanlarından birinin bulunduğu ve adı da derin liman anlamına gelen kelimelerden türemiş olan Batum şehrinin, uzun ve zengin tarihi dikkat çekicidir. Rusya ve İran hakimiyetinin de görüldüğü tarihsel süreçte; 1508 yılında başlayıp 370 yıl boyunca devam eden Osmanlı dönemi, şüphesiz, en önemli parçalardan biridir.

Batum'daki uzun Osmanlı hakimiyetinin son yüzyılı, çok yönlü bir araştırmanın kapılarını aralayacak veriler sunmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, önemli değişimleri içeren bir geçiş sürecini hatırlatmaktadır. Artan bir ivmeyle devam eden yükselişin durmasıyla, sahip olunan güç gitgide zayıflamış ve mevcut yönetim sisteminin işlevselliği azalmıştır. Yaşanan gerileme döneminde, düşüşü durduramasa da yavaşlatabilen siyasî, idarî ve ekonomik reformlar yapılmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile çeşitli alanlarda çıkartılan nizamnameler, diğer bir çok alanda olduğu gibi, imar faaliyetlerini de etkilemiştir. Bir yandan Tanzimat'ın ilanı sonrasında yapılan Avrupa temelli düzenlemeler tasarımları etkilerken, diğer yandan ekonomik sıkıntılar inşaat hacmini ve planlamalarını kısıtlamıştır. Hem düzenlemelerin hem de maddî güçteki düşüşün had safhada olduğu bir süreçte, Batum'un Burunbaşı Mevkii'nde kurulan Aziziye şehri, bu dönemin somut bir resmi olarak kayıtlara geçmiştir. Söz konusu reformlardan önce yerleşmiş olan ve Aziziye'nin kuruluş döneminde de varlığını sürdüren eski Batum kasabası ile yeni şehrin birlikteliği ise, farklı anlayışların mimari yansımalarını eş zamanlı olarak gözlemlene imkanı sunması açısından son derece önemlidir. Bu iki yerleşim yeri arasında, âdeta şehirleşme algısındaki değişim noktasını belirleyen fiziksel bir sınır çizgisi bulunmaktadır.

Eski Batum kasabasının bitişiğindeki boş ve ziraate elverişli olmayan alanda, halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve ticaret hacminin artırılması amacıyla, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'e ithafen Aziziye ismi verilerek teşkil edilen yeni şehir, genel özellikleri ve yapısı itibarıyla bir Tanzimat Dönemi şehri portresi çizmektedir.

Bu bağlamda, öncelikle İstanbul'da uygulanan düzenlemelerin Batum'a daha geç bir dönemde ulaştığı söylenebilir. Yeni sistemin geliştirildiği, daha düzenli bir şekilde uygulandığı ve dolayısıyla mimariyi de farklı bir biçimde şekillendirdiği 19. yüzyılın son dönemlerinde, bölge artık Osmanlı topraklarına dahil olmadığından, reform sürecinin ancak bir bölümü şehir yapısında izlenebilmektedir. Planlanmasına dair söylemlerin 1864 yılında gündeme geldiği ve yeni usul gereği ızgara planlı olarak düzenlenen Aziziye'de, her bir parsel dörtgen şekilde çizilerek taksim edilmiş ve yine reformların bir sonucu olarak, parseller arasındaki mesafeler de önceden belirlenmiştir. Ayrıca, şehir kurulmadan önce idarî, askerî ve dinî yapıların konumları ile bina oturma alanları da tespit edilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmış olan, hükümet konağı ve telgrafhane gibi yeni yapı tipi örneklerinin yanı sıra, şehir ölçeğindeki hükümet meydanı gibi düzenlemelerin Aziziye'de de hayata geçirildiği görülmektedir. Yapılan planlama doğrultusunda, hem toplumsal hem de mimarî açıdan farklı bir önem arz eden Aziziye Camii ile hükümet konağı ve hapishanesinin inşasıyla başlayan yeni şehrin imar faaliyetleri, devlet yöneticileri ve halk tarafından hızlı bir şekilde devam ettirilmiştir. Böylece Batum bölgesi, yatay düzlemde önemli bir büyüme göstermiştir. Bu çalışmalar, 1877-1878 yıllarında yaşanan 93 Harbi'yle birlikte, Batum'un Rus hakimiyetine girmesine kadar sürmüştür.

Yapılan çalışmada, Batum'da teşkil edilen bu yeni şehrin planlama süreci ve kuruluşu ile mimari yapıları ele alınmıştır. Öncelikle, Aziziye şehir planında derin izleri olan Tanzimat Dönemi mimarisinin ana hatlarına ilişkin bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Dönemde hakim olan algı ortaya konmadan, yeni şehrin temelini oluşturan prensiplerin anlaşılması mümkün olmayacağından, benzer özellikleri taşıyan Selanik şehri üzerinden de kısa bir örnekleme yapılmıştır. Büyük resmin özeti niteliğinde bir bakış sunulduktan sonra, şehrin sınırları belirlenerek "Burunbaşı Mevkii" olarak anılan bölge araştırma kapsamına alınmış ve burada inşa edilen yapılar tiplerine göre ayrılarak tespit edilmiştir. Şehrin planlama aşamaları ortaya konarak, bölgenin kuruluştan önceki ve sonraki durumu da tahlil edilmiştir. Sonuç olarak; resmî, idarî ve dinî yapılar ile sahil, eğitim, su ve sağlık yapılarından oluşan toplam 20 yapı örneği belgelenmiştir. Bazı sivil mimari örnekler ile ticarî yapılar da bu bağlamda incelenmiştir. Araştırma süresince; ağırlıklı olarak İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden yararlanılmış; kısmî olarak Rus ve Gürcü kaynaklara yer verilmişse de, bunlar dil yetersizliği sebebiyle kısıtlı ölçüde kullanılmıştır. Yapıların tespitinde; kartpostallar ve çeşitli görseller, önemli birer kaynak olmuştur. Yakın bölgelerde ve aynı dönemde yapılmış bir takım yapılar da, yeterli bilgiye ulaşılamamış yapılar için referans olmak üzere eklenmiştir. Öte yandan, Rusya, Gürcistan ve Acara'daki arşivlerde yapılacak bir araştırmanın, konuyu bir adım daha ileriye götürebileceği muhakkaktır. Çalışma kapsamında incelenen mimari öğelerin, şehirdeki tüm yapıları kapsamadığı açıktır. Bu bağlamda; bazı noktalarda elde edilen bilgiler üzerinden oluşturulan yorumların ve tahminlerin, kesin bilgiler olarak sunulmamak kaydıyla, çalışmaya eklendiği de ifade edilmelidir. Fakat ortaya konan örneklerin, şehrin mimari yapısının ana hatlarıyla anlaşılabilmesi adına yeterli veri sunduğunu söylemek mümkündür.

Tarihin bir dönemine ışık tutan bu geç dönem Osmanlı şehri, bugünkü Batum şehir merkezinin büyük bir bölümünün temellerini oluşturması açısından, ayrı bir önem taşımaktadır. Kurulduğu dönemde yapılan şehir planındaki sokak akslarının bir kısmı, hala Batum planında görülebilir durumdadır. Fakat ne yazık ki, harap haldeki bir hamam dışında, Aziziye'den geriye kalan tek iz budur. Batum'un Osmanlı

hakimiyetinden çıkmasıyla başlayan yıkım, 21. yüzyılda sürdürülen politikalarla devam etmiş; Sovyet döneminin sert tutumu, yapıların kayda değer bir bölümünü ortadan kaldırmıştır. Böylece şehrin silueti tümüyle Osmanlı'dan, diğer bir ifadeyle geçmişinden arındırılmıştır. Aziziye'de inşa edilmiş tüm yapılar, benzersiz birer eser olmasa da, bütün bir şehrin mimari mirasının tarih sayfalarına hapsedilmiş olması üzücüdür. Bugün Batum'da benimsenmiş olan bakış açısının, tarihi yapılardan ziyade modern ve gösterişli bir mimariye önem veren bir çerçevede gelişmiş olması, açıkça gözlemlenebilen bir gerçektir. Osmanlı'dan sonra, Rus dönemine ait bazı önemli yapıların yıkılmış olması da, bu anlayışın bir sonucudur. Bu sebeptendir ki, bugün Batum'da yapılacak bir şehir turunda, burada derin bir tarihin yattığını düşündürecek bir ipucuna rastlanmamaktadır.

Hazırlanan bu çalışma ve arka planındaki uzun araştırma sürecinin birincil amacı, Batum'un bugün için görünmez olan bu şehir katmanının gün yüzüne çıkartılmasıdır. Bu kapsamda tespit edilen yapılar ve şehir planlama anlayışıyla, Batum'un 19. yüzyıldaki mimari portresinin bir özeti sunulmaya çalışılmıştır. Yapılan araştırmanın, dönemsel ortak özellikler taşıyan başka şehirlerle birlikte yapılabilecek, karşılaştırmalı yeni çalışmalara mütevazî bir katkı olarak görülebileceği de vurgulanmalıdır. Tanzimat Dönemi Osmanlı taşrasının mimarlık tarihine ilişkin yapılmış olan çalışmaların sınırlılığı da göz önüne alındığında, konunun çekiciliği ve önemi bir kat daha artmaktadır. Ayrıca; kültürel zenginliğine rağmen, mimarlık tarihi açısından yeterince araştırılmamış olan, özelde Batum ve Gürcistan ile genelde Kafkasya bölgesinde yürütülecek yeni çalışmalara bir kapı aralanması, sarf edilen bu somut emeğin diğer bir amacıdır. Son olarak, en önemli nokta ise; Batum'un kayıp haldeki Osmanlı şehri kimliğinin bir örnek olarak ortaya konmasıyla, kaybolan mimarlık miraslarına bir kez daha dikkat çekilmesi yönündeki temennidir. Şehirlerin mimari hafızalarının cebren silinip esas kimliklerinden kopartılması, siyasi bir tavır olduğu kadar; kültürel, ahlaki ve sosyal bir meseledir. Bu nedenledir ki, bu kayıplara dair bir bilinç oluşturmak adına yapılacak çalışmaların birlikteliği, yankısını daha geniş bir ölçekte bulacaktır.

**THE ESTABLISHMENT, ARCHITECTURE AND OTTOMAN BUILDINGS
OF THE CITY AZIZIYE IN BURUNBASI DISTRICT OF BATUMI
(1864-1878)**

SUMMARY

Caucasia is an area that still preserves the centuries-old cultural heritage of different nationalities. As the diversity in religion, language and demographic structure dominate the whole of the Caucasus, it can be seen in each of the countries involved in the region. Georgia located in the South Caucasus is no exception in this regard. Although it is defined as the country for Georgian people at first glance, it has a distinct cultural mosaic, which has been influenced by both neighboring regions and different minorities living in the territory. Indeed, the autonomous republic of Adjara is one of the most important regions of this intense interaction.

With the presence of a long history of Ottoman rule in Adjara, not only the borders but also a significant cultural and architectural heritage has been shared with Turkey. In this association, Batumi stands out with its status of being the center of the republic and a significant port city throughout the history. In fact, the name “Batumi” itself is derived from the words “deep harbor” and it has one of the best ports in the Black Sea. Besides the convenient port, the city has a remarkably rich history. Despite the duration of Russian and Iranian domination in the historical background, the Ottoman period steps forward with no doubt, as it began in 1508 and continued throughout 370 years until 1878.

The last century of Ottoman rule in Batumi offers an extensive amount of data, which is able to open the door to a comprehensive research, because the 19th century is reminiscent of a process in the Ottoman Empire that involves significant changes. In that period of time, the weakened power and decrease in the growth rate reduced the functionality of the existing administrative system. As a result, political, economic and administrative reorganisations has been made in several areas. Although these were not enough to stop the regression, they were still able to slow it down. Reforms such as Tanzimat and Islahat Fermanı (Firman of Reorganisation and Improvement) with regulations in various fields has also affected the construction activities. On the one hand European-based arrangements in the Tanzimat period dictated the architectural designs, on the other hand, the economic problems have limited the constructions and planning attempts. Despite these harsh conditions, the city “Aziziye” has been established in Burunbasi district of Batumi in the second half of the 19th century. In fact, Aziziye has formed a symbolic architecture of change and resistance in the Ottoman Empire. After all the financial problems, a new city has been planned according to new instructions with the hope to increase the commercial benefits to the state and to meet the needs of the dwellers. Not only the government but also the people living in Batumi made a great effort to complete the constructions. Addition to that, Aziziye creates a very clear picture of the transition period, as the reflections of the reforms in architectural practises started to become

visible after 1850's in the provinces. The unity of the new city and the old town of Batumi, which was settled next to Aziziye several yeras ago before the Tanzimat period, provides the opportunity to observe different architectural understandings simultaneously. Indeed, there is a physical border line between these two settlements, which emphasizes the change in the perception of urbanization. The old town represents the former city planning aspect with no specific form and street pattern unlike the new city.

Aziziye as the urban practice of early reforms was constituted during the reign of Sultan Abdulaziz (1861-1876) with his name. Considering its general characteristics and structure, it could be evaluated as a typical Anatolian province of the early Tanzimat period. In fact, the implementation of regulations started firstly in Istanbul has reached to Batumi at a later stage. By the late 19th century, when the new system was developed and regulated and started to reshape the architectural view effectually, the region of Batumi was not a part of the Ottoman Empire any more. Therefore, only a part of the reform process can be observed in the urban structure. The planning of Aziziye was started in 1864 based on a grid plan. Each parcel in the plan was drawn with a rectangular shape and the distance between the parcels, which forms the pattern of the streets, were also predetermined as a result of the new regulations. Addition to that, the locations of the administrative, religious and military buildings have been identified before starting the constructions. The examples of the new type of structures and urban planning instruments that occurred during the Tanzimat period are also to be seen in Aziziye such as a telegraph station, a government house and a wide square. The construction activities of the new city began with Aziziye Mosque and the government house, which had both social and architectural significance. Most of the constructions were completed around 4-5 years according to the city plan and continued until the war with Russia in 1878, which ended the Ottoman rule in Batumi. Thus Batumi has shown a significant growth in the horizontal plane.

This study focuses on the establishment, urban planning process and architectural buildings of Aziziye from 1864 to the war in 1878. First of all, the general characteristics of the architecture in Tanzimat period were defined as a summary to create an opportunity to understand the underlying perception and principles in urban planning. Therefore, a short sampling is done over the city of Thessaloniki with similar characteristics. After an overview to this sample, the borderlines of the research field were defined, which was referred to as "Burunbasi district" in Ottoman period, and the documented buildings during the research were classified according to the functions. While presenting the planning stages, the conditions of the region before and after the establishment of Aziziye have been also analyzed. As a result; 20 buildings consisting of military, administrative, religious, educational, coastal, public, commercial, sanitary and water structures have been documented. Some examples of civil architecture were also analyzed in this context. During the research; the documents in the Ottoman Archives of the Prime Ministry were used as the main sources. Additionally, a limited number of Russian and Georgian sources were also included. Especially the postcards and various images were extremely useful to define the buildings. To create an architectural reference for the buildings with inadequate information, other buildings constructed during the same period in different locations were mentioned. On the other hand, a research in Russian and Adjara archives would certainly enrich the study. It is obvious that the documented architectural elements do not include the entire structure of the city. Therefore, some

interpretations and estimates were created without presenting them as conclusive facts. Nevertheless, it is possible to say that sufficient data were provided to present the architecture of the city.

This Ottoman city in the late 19th century that sheds light on a period of history actually created the foundations for the city center of Batumi today. Even some streets, which were planned in the Ottoman period, can still be seen in Batumi's city plan. Unfortunately, except a ruined hammam, this is the only remaining trace of Aziziye. Batumi's destruction policy, which began with the termination of the Ottoman domination, continued through the 20th century. Harsh and destructive attitudes of Soviets resulted in a complete demolition of historical buildings. This was the end of the Ottoman architectural heritage. The fact that all the structures built in Aziziye were not unique architectural works is also not a reasonable excuse. For today's architectural perspective adopted in Batumi, modern and fancy buildings are more important than historical and old structures. A serious number of the buildings from the Russian period were also destroyed with this point of view. This is why, during a city tour in Batumi today, it is not possible to find a clue to such a deep and long history and architectural background.

The primary purpose of this study with a long research process is to expose the invisible layer of this city. Batumi's architecture in the second half of the 19th century is intended to present as a general portrait with documented buildings and revealed urban planning perception. It should also be emphasized that this study would make a modest contribution to new and possibly more comparative researches. Taking into consideration that limited number of studies have been conducted on the history of architecture regarding the Tanzimat period in Ottoman provinces, attractiveness and importance of the issue is increasing even more. If this study would be an example for new researches for other cities with similar characteristics and trigger the interest on the Caucasia and particularly on Batumi, another objective would be accomplished. Finally and most importantly, it is meant to draw attention to the disappearing architectural heritage by putting forward the city's lost Ottoman identity as an example. It is a fact that deleting the architectural memory and taking away the identity of the cities forcibly is not only a political attitude, but also a cultural, moral and social issue. That is why, the unity of the studies with a purpose to create an awareness regarding this vital loss would make a difference and say more than the written words.

1. GİRİŞ

Asya ve Avrupa arasında çok yönlü bir köprü niteliğinde olan Kafkasya, asırlar boyunca çeşitli kültür ve milletlere ev sahipliği yapmış, birçok devletin izlerini taşımış ve egemenlik mücadelelerine sahne olmuştur. İslam tarihçilerinin “*Cebelü'l-Elsan*” (Diller dağı) ifadesiyle nitelendirdiği bölgeyi, “Arapların Herodot’u” olarak bilinen ve 10. yüzyılda yaşamış olan Orta çağ tarihçisi El-Mesudi de “yetmiş iki millet yaşar, her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerinden farklı lisanı var” sözleriyle anlatmıştır (Bilge, 2005, s.17). Osmanlı Devleti’nin Kafkasya hakimiyeti süresince, tayine dayalı idareleri kabul ettirmek yerine, süregelen mahallî hanedanlara hareket alanları tanıyan bir yönetim anlayışını benimsemesi, bu ifadelerin arka planını oluşturmuştur. Çünkü; bölgenin dil, din ve kültür çeşitliliğinin asimilasyona uğramadan muhafaza edilebilmesinin önemli sebeplerinden biri de, bu anlayışın uygulamada yer bulmuş olmasıdır (Bilge, 2005, s.195).

Kafkasya adının, ilk kez Yunanlı düşünür Aishylos’un M.Ö. 490’da yazdığı bir eserde “*Kavkasos Dağı*” şeklindeki kullanımıyla, yazılı metinlerde yer aldığı belirtilir (Kemaloğlu, 2012, s.2). Türk kaynaklarında ise, 1856 yılında Cevdet Paşa’nın hazırladığı layihada geçen “*Cebel-i Kafkas*” ifadesine kadar, bu tanımlamaya rastlanmaz (Kırzioğlu, 1998, XV-XVI). Kırzioğlu; Rusların 18. ve 19. yüzyıllarda, I.Petro’nun kurduğu İmparatorluk İlimler Akademisi aracılığıyla yeniden gündeme getirdiği “*Kavkasos/Kavkasus*” adının, Çeçenistan, Şirvan, Dağıstan, Gürcistan gibi etnik ve coğrafi adları unutturmak için ortaya atıldığını ifade eder. Bu yorum, ayrı bir araştırmanın kapılarını aralıyor olsa da, kültürel ve demografik çeşitliliğin böylesine ön planda olduğu bir bölgenin tek bir isimle anılması, tarihsel arka planıyla beraber düşünüldüğünde, eleştiriyi hak eden bir durumdur. Bu çalışmada da yer verilen Kafkasya tanımlamasının, Kırzioğlu’nun bir Türkçe damgası ekleyerek kullanmayı terchi ettiği “*Kafkas-Elleri*” ifadesine işaret etme amacıyla olduğu ifade edilmelidir.

Kafkasya bölgesine ilişkin, bugüne kadar yapılmış birçok araştırmaya rağmen, henüz el değmemiş veya yeterince çalışılmamış alanların pek de az olmadığı aşikârdır. Derin tarihi ve zengin kültürüne rağmen, araştırmacıların ilgi alanları arasında henüz

ön sıralara yerleşmeyi başaramamıştır. Konuyla ilgili çalışmaları olan Dr. Andrew Andersen'in Abhazya ve Soçi hakkındaki kitabında yer alan şu satırlar, her ne kadar Abhazya'ya atfen yazılmış olsa da, Kafkasya'nın ve Abazya'nın bağlı olduğu Gürcistan'ın da dahil olduğu bölgeye dair, keşfedilmeyi bekleyen önemi vurgular:

Bir okuyucu 'neden Abazya?' diye sorabilir. Bu küçük Kuzey Kafkasya bölgesi, evrensel öneminin anlaşmazlıkları ufukta görünürken, neden derin bir tarih çalışmasını hak ediyor? Cevap basit. Büyük güçlerin zıt ideolojilerinin ve ekonomik çıkarlarının çakıştığı; fakat her nasılsa politikacılar ve medya tarafından görmezden gelinen, küçük milletlerin bu çatışma içinde, güçlü ve hırslı komşuları Rusya'nın merhametine bırakıldığı sıcak bir bölgedir (Andersen, 2014, s.1).

Türkiye'de ortaya konan çalışmalar ele alındığında, Gürcistan'ın ağırlıklı olarak uluslararası ilişkiler ve siyasal bilimsel kapsamında incelendiği, mimarlık tarihi alanında neredeyse tümüyle bâkir bir konu olduğu görülür. Halbuki Gürcistan; fiziki ve siyasi konumuyla, özellikle 15. yüzyıldan sonra bölgenin büyük güçleri İran, Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki mücadeleleri tetikleyen Kafkasya'nın önemli bir parçasıdır (Bilge, 2005, s.31). Üstelik coğrafyası, iklimi ve çevre ülkelerle yoğun etkileşimiyle, Kafkasya içerisinde de farklı bir konumu vardır. Rus yazar Puşkin'in 1829 tarihli "Erzurum Yolculuğu" kitabında, Kafkas Dağları üzerinden Gürcistan'a geçişini şu sözlerle ifade etmesi de, bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir: "Korkunç Kafkas'tan sevimli Gürcistan'a birden geçiş büyüleyici bir şey..." (1993, s.30).

Ticaret merkezi olan liman şehirleri ve verimli coğrafyasıyla ilgi odağı olan Gürcistan, tarih boyunca köklü medeniyetleri misafir ederken, kayda değer eserlere de ev sahipliği yapmıştır. Geçmişinde uzun Osmanlı hakimiyetinin varlığı; Türkiye ile genelde kültürel, özelde mimarî miras ortaklığını gözler önüne seren bir gerçektir. Bu sebeple, ülkedeki birçok şehir; geçmişi itibariyle derin, bugünü itibariyle derinlere gömülmüş Osmanlı izleri taşımaktadır. Bu noktada, Kafkasya'ya yapılan askerî ve ticarî sevkîyat yükünün büyük bir bölümünü üstlenmesi, zamanla sancak yönetim merkezine dönüşmesi ve dünyadaki sayılı limanlardan birine sahip olmasıyla, Batum şehri bir adım öne çıkmaktadır. Batum'un Osmanlı dönemi, siyasî gelişmeleriyle olduğu kadar, imar faaliyetleriyle de araştırılmaya değerdir. Fakat, söz konusu eserlerin neredeyse tamamı bugüne ulaşamamış olduğundan, bu saklı mirasın ancak yazılı kaynaklar üzerinden takibi mümkündür.

20. yüzyılda hakim olan Sovyet rejiminin din karşıtı politikalarının bir sonucu olarak çok sayıda caminin ve kilisenin yıkılması, farklı kültürlere ait yapıların ortadan kaldırılması, Acara'nın ve Batum'un fiziksel anlamda adeta Osmanlı'dan arındırılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Sanikidze'nin (2008, s.495), Acara devlet arşivlerindeki belgelere dayanarak, Sovyet döneminin başında Acara'da 158 kayıtlı cami varken 1936'da sadece iki caminin kalmış olduğunu ifade etmesi son derece çarpıcıdır. Diğer taraftan, bu Osmanlı karşıtı anlayışı yalnızca Sovyet dönemine mal etmek doğru değildir. Gürcistan tarihini 19.yüzyılda kaleme alan Brosset'nin de Türklerden övgüyle bahsetmediği açıktır. Brosset (2003, s.306), Türklerin sınırlarına yakın olmasının dehşet ve ümitsizlik verici olduğunu, çünkü onların akın, yağma, tahribat ve katliam yaptıklarını ve Hristiyanları esir aldıklarını söyler. Fakat Sovyetlerin olumsuz politikaları, bu ifadelerin çok ötesindedir. “Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Gürcistan Tarihi” isimli kitabın, tanıtım yazısında da belirtildiği gibi Gürcistan'da tarih derslerinde okutulması, süregelen bu sorunlu anlayışın bir göstergesidir. Çünkü; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde, Prof. Nikoloz Berdzenişvili ve Prof. Simon Canaşıa tarafından hazırlanan on iki ciltlik eserin özeti niteliğindeki bu ilk cildinde, tarihî gerçeklerle örtüşmeyen bir Osmanlı portresi yer alır. Bu bağlamda, kitaptaki tanımlamalara şu ifade örnek gösterilebilir: “Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkması çevredeki halklarla sürekli savaşlar, onların topraklarını işgal sonucu gerçekleşti. Bu devletin başlıca geçim kaynağı, haraç, soygun ve ganimetti” (Berdzenişvili ve Canaşıa, 2000, s.206-207). “Kültürel varlığa sahip olmayan, silahşör bir devlet” olarak tanımlanan Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethetmesini Gürcistan için büyük bir talihsizlik olarak niteleyen kitap, fetihten sonra Gürcülerin Batı'yla tüm ilişkilerinin koptuğunu vurgular. Ayrıca, yaşanan savaşların sorumluluğunu tümüyle Osmanlı Devleti'ne yükleyen yazarlar şu yorumu eklerler: “Osmanlı Türkleri için hiçbir koşulda ülke ile barış içinde yaşamak mümkün değildi. Onlar çevresindeki ülkelere sadece işgal edilip yutulacak lokma gözüyle bakıyorlardı” (Berdzenişvili ve Canaşıa, 2000, s.215).

Gürcistan tarihinde yer bulan bu dışlayıcı ifadeler, öznel yorumlar olarak görülüp bir kenara koyulabilir veya arka planı araştırılabilir. Buradaki amaç; Osmanlı Devleti'ni savunmak değil, somut bir gerçeğin altyapısını dile getirmektir. Çünkü ne yazık ki, sadece satırlarda kalmayan, Sovyet döneminin sert politikalarını görmezden gelen bu anlayış, önemli bir mimarlık mirasının yok edilmesi ve tümüyle reddedilmesine yol

açmıştır. Batum'un tarihsel geçmişi ile kayda değer ortak özellikleri olan ve bir anlamda ortak bir kaderi paylaşan Selanik şehri hakkında yazdığı kitapta Meropi Anastassiadou, bu durumu çok yalın ve veciz bir şekilde açıklamıştır:

Şehirler de insanlar gibi unutmaya meyyalıdır. Beş yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olduktan sonra 1912 yılında Yunan Krallığı'na bağlanan Selanik, Osmanlı geçmişini bir an önce unutmak istemiştir. Şehrin hızla Helenleştirilmesi amacıyla alınmış sayısız yasal önlem bir yana, yıkılmış minareler, sökülmüş sokak tabelaları, terk edilmiş binalar... Tarihçiler de buna katıldılar. Günümüzde Bizans Selanik'ine adanmış binlerce çalışma sayabiliriz, ama uzun bir parantez olarak sunulan Osmanlı dönemi hızla pek dar bir parçaya indirgenmektedir. 1917'deki büyük yangın, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Alman işgali, 1936 ve 1978 depremleri gerekli ek darbeleri indirmiştir: Arşiv ve kütüphaneler yok olmuş, mimari mirasın önemli bölümü ortadan kalkmış, şehir dokusu altüst olmuştur... (Anastassiadou, 2016, s.2).

Bugün Batum şehri, geçmişine ve dolayısıyla kimliğine sırtını dönen bu mimari algının adeta canlı örneğidir. Şehirde yalnızca Osmanlı mimarisi değil, Rus hakimiyeti döneminde inşa edilen yapıların da önemli bir bölümü bugüne ulaşamamıştır. Bu durum, süregelen olumsuz bakış açısının ihtiyaç duyduğu değişimle buluşamadığını ortaya koyar. Yerel veya ortak bir dili olmayan yeni mimari uygulamalara bakıldığında, burada aslında güçlü bir tarihin yattığına dair herhangi bir ipucuna rastlamak, ne yazık ki mümkün değildir. Halbuki, bugünkü Batum şehir merkezi ve buradaki önem atfedilen tüm yeni binalar, Osmanlı döneminde kurulan yeni bir şehrin izleri üzerinde inşa edilmiştir. Bir başka deyişle, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in adıyla 1864 yılından sonra, "Burunbaşı Mevkii" olarak isimlendirilen alanda teşkil edilen "Aziziye", Batum'un temellerini oluşturmuştur. Yapılan çalışma; 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin birçok alanda girdiği reform sürecinde kurulmuş ve bugün için bir ilçe büyüklüğünde olan bu yeni liman şehrini konu almaktadır. Tanzimat Dönemi mimari anlayışıyla doğrudan bağ kuran Aziziye, bir yandan yeni şekillenmekte olan tasarım, planlama ve imar faaliyetlerini temsil ederken, diğer yandan devletin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumu da gözler önüne sermesi açısından son derece önemlidir. Reformların çok yönlü neticelerinin ve farklılaşan yansımalarının görülebildiği

Osmanlı taşrasında, küçük şehirlerin ayrı bir yeri olduğu ifade edilmelidir. Yasemin Avcı'nın da (2010, s.3) ifade ettiği gibi, "ideal tip veya model olmaya yatkın büyük kentler yerine, kendine has gerçeklikleri olan küçük yerleşimlere odaklanmak yoluyla, genel geçer ve özgün olanı birbirinden ayırmak" daha mümkün olacaktır. Bu sebeple, küçük yüz ölçümünün aksine Aziziye, ait olduğu dönemin mimari uygulamalarını oluşturan altyapı hakkında önemli veriler sunan bir kaynaktır.

1.1 Kapsam ve Amaç

Yapılan çalışmada; bugünkü Batum sınırlarında kurulmuş bir 19. yüzyıl Osmanlı liman şehri olan Aziziye'nin oluşum süreci ve imar faaliyetleri incelenmiştir. Bu bağlamda, Aziziye kurulmadan önce Batum bölgesinin durumu, eski Batum kasabasının mimarisi ve yeni bir şehir fikrinin altyapısı araştırılmıştır. Şehirde hakim olan mimari anlayışın temellerini oluşturması sebebiyle, Tanzimat Dönemi mimarisine de örneklerle birlikte yer verilmiştir. İlk şehir planlamalarının yapıldığı 1864 yılından, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Batum'un Osmanlı hakimiyetinden çıkmasına kadar geçen on dört yıllık süreç, araştırmanın tarihsel sınırlarını belirlemiştir. Bu zaman dilimi içinde, yeni şehirde inşa edilen yapılar tespit edilmeye çalışılmış, belgelenen örnekler tiplerine göre ayrılarak detaylandırılmıştır. Aynı tarihlerde, eski Batum kasabasında ortaya çıkan mimari örnekler çalışma kapsamına alınmamış; 1864 yılından önce yeni şehrin sınırları içinde, ruhsatsız olarak inşa edildiğinden bahsedilen az sayıda yapı da konu dışında bırakılmıştır.

Aziziye şehrine ilişkin bilgiler, ağırlıklı olarak İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden yararlanılarak ortaya konmuştur. Tespit edilen yapıların, söz konusu dönemde inşa edilmiş olan tüm yapıları içerdiğini iddia etmek, elbette mümkün değildir. Arşivde yer aldığı halde gözden kaçırılmış belgelerin veya Rus ve Gürcü dilindeki yetersizlik sebebiyle ulaşılamamış kaynakların var olabileceği göz önüne alınmalıdır. Nitekim, Bulgaristan arşivinin Kafkasya'ya ilişkin fonlarında 19. yüzyıla tarihlenen 300'den fazla Batum'la ilgili belge olduğu gibi (Şengelia, 1981, s.1051), Rusya, Gürcistan ve Acara arşivlerinde de konuyla doğrudan ilgili çok sayıda evrakın olduğu muhakkaktır. Bu sebeple, araştırma kapsamında elde edilen bilgiler doğrultusunda bir çerçeve çizilmiş ve bu bilgiler çeşitli kaynaklarla desteklenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikli olarak, Batum'un Osmanlı dönemine uzanan kayıp mimarlık mirasının belgelenecek tarihe geri kazandırılması hedeflenmiştir. Böylece, şehrin temelleri ve görünmez durumdaki önemli bir katmanı gün yüzüne çıkartılacaktır. Belgelenmiş tarihe mütevazı bir sayfa daha eklenmesinin yanında, Osmanlı medeniyetinde bir geç dönem taşra şehrinin, ülkenin bir uç bölgesinde nasıl planlandığı, kurulduğu ve yapıların üsluplarıyla ilgili bilgiler de bir model olarak ortaya konmuş olacaktır. Tanzimat Dönemi taşra şehirleri mimarisine ilişkin çalışmaların kısıtlı sayıda olduğu düşünüldüğünde, başka şehirler için yapılabilecek benzer araştırmaların dönemi anlamak adına son derece faydalı olacağı vurgulanmalıdır. Diğer bir amaç ise, Batum ve diğer Kafkasya bölgelerinin mimarlık tarihi hakkında yürütülecek yeni çalışmalara kapı aralamaktır.

1.2 Yöntem

Araştırma süresince temel kaynak olarak yararlanılan İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde; "Batum", "Aziziye" ve "Burunbaşı" ifadesiyle yer alan, araştırma kapsamındaki yıllar ile yakın dönemlere tarihlenen tüm belgelerin özetleri taranmış, çevre bölgelerin haritaları incelenmiştir. Bu belgeler arasında konuyla doğrudan ilgili olanların transkripsiyonu yapılarak kullanılmıştır. Ayrıca, birçok seyahat yazısı ile İngiliz Ulusal Arşivi'nin çevrimiçi erişime açık belge özetleri gözden geçirilmiş, bazı konsolosluk raporlarına erişilmiştir. Edinilen bilgileri desteklemek üzere; Almanca, İngilizce ve Türkçe makaleler taranarak, katkı sağlayacak alıntılar çalışmaya eklenmiştir. Doğru bir değerlendirmenin yapılabilmesi için, aynı dönemde ve yakın bölgedeki bazı yapı örneklerinden de istifade edilmiştir.

Yapıların tespiti konusunda en önemli kaynak olan görseller için; İstanbul Atatürk Kitaplığı, Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi ve Acara Arşivlerinin çevrimiçi katalogları kullanılmıştır. Önemli bir bölümü ise, Batum'a ilişkin çalışmalar yapan, Batumlu filolog Zaur Margiev'in kişisel arşivinden derlenmiştir. Bu arşivdeki çok sayıda fotoğraf ve harita, yapılarla ilgili birçok mühim noktayı gün yüzüne çıkartma noktasında son derece büyük bir katkı sağlanmıştır.

Batum mimarisine ilişkin yapılan literatür araştırmasında ise, Türkiye'de müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Margiev'in Rus dilinde yazdığı "Batum'un Osmanlı Dönemi" isimli kitabı, ulaşılabilen en kapsamlı yayın olmuştur. Gürcü veya Rus dilindeki diğer olası yayınlar ise, dil yetersizliği sebebiyle kullanılamamıştır.

2. GÜRCİSTAN VE ACARA ÖZERK CUMHURİYETİ

Karadeniz'in doğu kıyısında, güney Kafkasya'da yer alan Gürcistan; yaklaşık 70.000 km²'lik yüz ölçümüyle ve 4,5 milyon kişilik nüfusuyla, küçük ama jeopolitik önemi olan bir ülkedir (Url-1). Kendisine ait bir dil ve edebiyata 5. yüzyıldan itibaren sahip olan bu ülke, Hristiyan dünyasının en eski devletlerinden biridir.

Özgün adı "*Sakartvelo*" olan, "*Kartli*" olarak da bilinen Gürcistan'ın tarihsel geçmişine dayanılarak (Sanikidze, 2011, s.628), yerel halkı hem "*Gürcü*" hem de "*Kartvel*" adıyla anılır (Klimov, 1998, s.213). Genel nüfusun %83'lük bir bölümü Gürcülerden oluşsa da (M. Şahin, 2001, s.40); demografik yapıda Ermeni, Rum, Azeri, Türk ve Rus gibi farklı milletlere mensup, çok sayıda azınlık gruba da rastlanır. Bu sebeple, ülkede çeşitli kaynaklardan beslenen bir kültürel yapı hakimdir.

Coğrafi olarak Gürcistan, üç bölgeden oluşur. Kuzeyde yer alan ve yüksek dağlardan oluşan Büyük Kafkas bölgesi ile güneyde yüksek platoların bulunduğu iki bölgenin arasında, Karadeniz'e kıyısı olan üçüncü bir bölge vardır. (Demir, 2003, s.118). Tarıma elverişli büyük ova ve platoların bulunduğu ülkede, çok sayıda akarsu ve gölün bulunması da, tarım verimliliğini arttıran bir etkidir.

Yüzyıllar içerisinde bir çok krallık ve prensliğe sahne olan bu topraklarda, milattan önceye uzanan bir yerleşimin olduğu görülür. Bu uzun tarihsel süreç içerisinde, Gürcülerin kurduğu ilk devlet, zamanla büyüyerek 11. yüzyılda Birleşik Gürcistan Krallığı'na dönüşmüştür. Kartli Krallığı zamanındaki Gorgasali'nin hükümdarlığından sonra, 11. yüzyıldaki Kral Davit ile 13. yüzyıldaki Kraliçe Tamara dönemlerinde, Gürcistan dünya çapında bir imparatorluk kurma şansı elde etmiştir (Özbay, 2004, s.26). Brosset (2003) tarafından da büyük bir övgüyle anlatılan Davit ve Tamara'nın hükümdarlıklarına rağmen, bölgede büyük ve güçlü bir devlet kurulamamıştır. Önce Roma ve Bizans, sonra İran, Rusya, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin izlerini taşıyan ülkeye (Bilge, 2005, s.31), sürekli akınların düzenlenmesi de bunu mümkün kılmamıştır. 19. yüzyılda Çarlık Rusyasının bir parçası haline geldikten sonra, Rusya'daki Ekim Devrimi'ni bir fırsat olarak gören Gürcüler; 1918'de Gürcistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Osmanlı Devleti tarafından hemen

tanınan Gürcistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı sadece üç yıl sürmüştür, 1921'de Kızıl Ordu'nun bölgeye girmesiyle Rusya'ya ilhak edilmiştir (Bilge, 2005, s.225). 20. yüzyılda Sovyetler Birliği'nin bir üyesiyken, birliğin yıkılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek, resmi adıyla “Gürcistan Cumhuriyeti” olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün Gürcistan sınırlarında, kuzeybatıda “Abhazya” ve güneybatıda “Acar” olmak üzere iki özerk cumhuriyet ile Güney Osetya'da bir özerk bölge bulunmaktadır. Araştırmanın kapsamında olan Batum ise, Acara sınırları içinde yer almaktadır (Şekil 2.1).

“Acaristan” adıyla da bilinen “Acar Özerk Cumhuriyeti”, 16. yüzyıl itibariyle üç asır boyunca Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. 1921 yılında “Acar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adıyla kurulmuş, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilanı ile birlikte bugünkü adını almıştır. Gürcistan yüzölçümünün %4,2'sini kaplayan bölgede, 400.000 kişi yaşamaktadır (Url-2). Yönetim merkezi olan Batum dışında, beş bölgeye ayrılmıştır. Kars Antlaşması metnine göre, açıkça bu terimle belirtilmemiş olmakla birlikte, özerkliği Türkiye'nin garantörlüğüne dayandırılmaktadır (Soysal, 1983, s.41-47). Türkiye'nin Doğu Karadeniz sınır komşusu olan Acaristan; siyasal alandaki komşuluk bağının yanı sıra, zengin kültürel etkileşimleri, süregelen göçmenlik ilişkileri ve kesişen tarihiyle de Türkiye için önem taşımaktadır. Gürcistan Ulusal İstatistik Dairesi'nin 2014 yılı verilerinin doğruladığı gibi, bugün hala Gürcistan ile en çok göç alış-verişinde bulunan ikinci millet Türklerdir (Url-3). Bu sosyal ve kültürel ilişkinin, küçük yüzölçümünün aksine, Gürcistan'da en canlı olduğu bölgelerden biri de, Batum'dur.

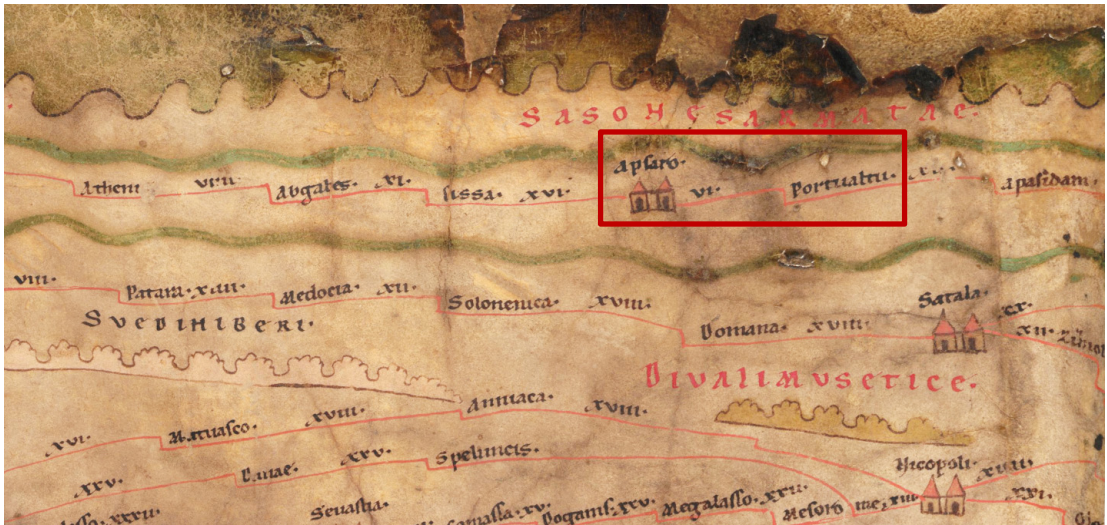

Şekil 2.1 : Gürcistan haritasında Acara Özerk Cumhuriyeti ve Batum (Url-4).

3. BATUM

Türkiye sınırına 15 km. uzaklıkta, Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü bölgede bulunan Batum; 2014 yılı verilerine göre 153.300 kişilik nüfusu ve 19 km²'lik yüzölçümüyle, küçük ama önemli bir liman şehridir (Geostat, 2014). Bugün ağırlıklı olarak turizm sektörüyle ön planda olan şehir, uluslararası alanda yüksek ticaret hacmine sahip limanı ile da tanınır.

Batum şehrinin ismen geçtiği bilinen ilk yazılı kaynağın, M.Ö. 4. yüzyılda Yunan filozof Aristoteles tarafından yazılan "Meteorologica" olduğu söylenir. Söz konusu kaynakta Aristoteles; Gürcistan'dan Karadeniz'e dökülen Rioni Nehri'nden bahsettikten sonra, Kafkas Dağları'nın yüksekliğinin ve genişliğinin "*Bathýs*" [çeviri metindeki İngilizce ifadeyle "deeps", Türkçe karşılığıyla "derinler"] adıyla bilinen kıyı şehrinden de görülebildiğini ifade eder (Webster, 1923, 350a). Ayrıca; 4. veya 5. yüzyıla tarihlenen bir haritanın 13. yüzyıl kopyası olan Peutinger'in haritasında, bugünkü Batum şehrinin Latin dilinde "*Portu Altu*" (veya Portus Altus), Türkçe deyişle "derin liman" olarak belirtildiği görülür (Şekil 3.1). Farklı kaynaklarda "*Batusi*" olarak da anılan ve Yunan dilinde "derin" anlamına gelen "*Bathýs*" adının, Batum'un dünyanın en derin limanlarından birine sahip olmasından ileri geldiği kabul edilir.

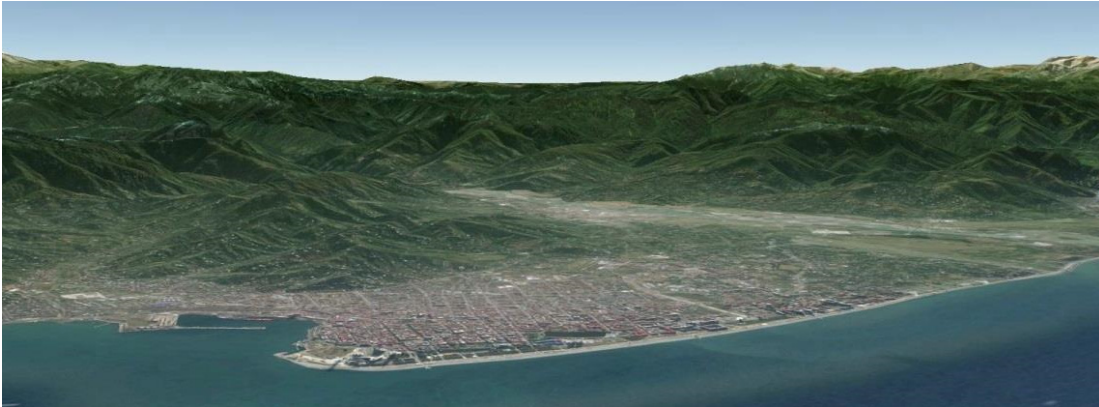
Şekil 3.1 : Peutinger Haritası'nda Batum'u (Portu Altu) ve yakınındaki Gönye'yi (Apsaro) gösteren bölüm, ÖNB (Url-5).

3.1 Coğrafi Koşulları

Batum şehrinin yerleşimine ve sınırlarına plan düzleminde bakıldığında, sahil kenarında amorf bir biçimlenmenin ortaya çıktığı görülür (Şekil 3.2). Bu bakış üçüncü boyuta taşındığında ise, şehir sınırlarının doğrudan coğrafi koşullar tarafından belirlendiği açıkça gözlemlenir (Şekil 3.3). Çünkü Karadeniz bölgesindeki yaygın fiziksel yapının bir örneği olarak, deniz kenarındaki düzlüğün bittiği noktada aniden yükselen dağlık bir bölge başlar. Bu dağlık bölge, Gürcistan'ın kuzeyi kadar aşılması zor olmadığından, yükseklerde de müstakil yerleşimlere rastlanır. Fakat şehir merkezi, deniz kenarında yerleşime daha uygun görülen alanda kurulmuştur. 19. yüzyıla tarihlenen ve bölgede yol yapımının ne kadar zahmetli olduğunu ortaya koyan kartpostallar, bu tercihin anlaşılmasını kolaylaştıran belgelerdir (Şekil 3.4).

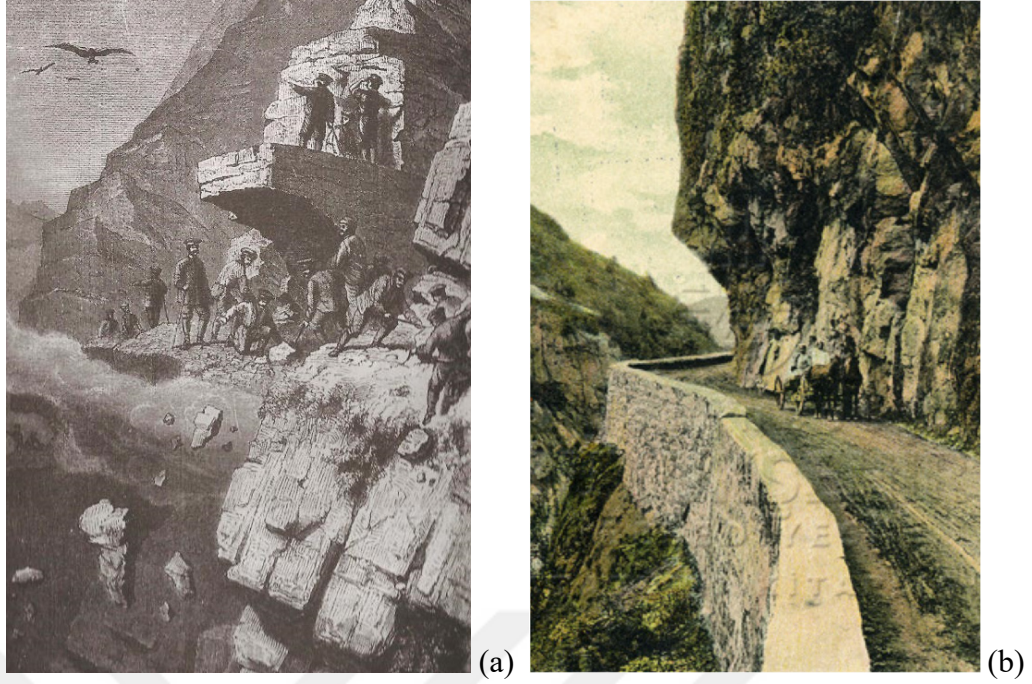

Şekil 3.2 : Batum'un plan düzleminde güncel uydu görüntüsü (Url-6).

Şekil 3.3 : Batum'un deniz cephesinden üç boyutlu uydu görüntüsü (Google Earth'ten alınmıştır).

Şekil 3.4 : (a) Batum yakınlarında bir yol yapım sahnesi (ZMA).
(b) Bölgenin dağlık alanlarında yol tipolojisi (İAK. Krt.6114).

Batum sahilinin fiziksel koşulları, burada elverişli bir limanın kurulabilmesine de imkan sağlamıştır. Batum'un İngiliz konsolosu Palgrave, 1868 yılında yazdığı raporda, bu limanın önemli özelliklerini ortaya koyar. Sivastopol ve Sinop'tan sonra, Karadeniz'in en iyi üçüncü limanı olduğunu belirten Palgrave, limanı "mükemmel" olarak tanımlar. Rüzgarın hiçbir yönden liman içinde olumsuz bir etki yaratmadığını, iyi bir ankrajın mümkün olduğunu ve liman boyutlarının yaklaşık yirmi büyük geminin güven içinde yüzmesine imkan sağlayacak düzeyde olduğunu belirtir (NA. FO. 195/812, s.518). Kendisine ait sadece Novorosisk Limanı olan Rusya'nın dahi, geniş topraklarına rağmen, dış ticareti için Batum'a ve dolayısıyla Gürcistan'a bir ölçüde bağımlı kalması da, limanın süregelen üstün yönlerini doğrular. Çünkü, Karadeniz sahillerinin geri kalanı Novorosisk ve Batum'daki gibi limanların inşasına uygun değildir (Özbay, 2014, s.115).

Bölgenin iklimi ise; tropikal bölgelerin hemen üzeri ve hemen altındaki bölgeler için kullanılan "astropikal" terimiyle tanımlanır. Sıcak ve genelde yağışsız seyreden yaz mevsiminin yanında, ılık ve yağışlı geçen kışın en soğuk zamanlarında bile, ortalama 7.1°C'den daha düşük sıcaklıklar görülmez (Amiranashvili ve diğ., 2010, s.117). Bu koşullar, Batum sahili boyunca devam eden ve şehrin simgelerinden biri haline gelen plajların oluşumuna da uygun ortam sağlamıştır.

3.2 Tarihi

3.2.1 16.yüzyıl öncesi

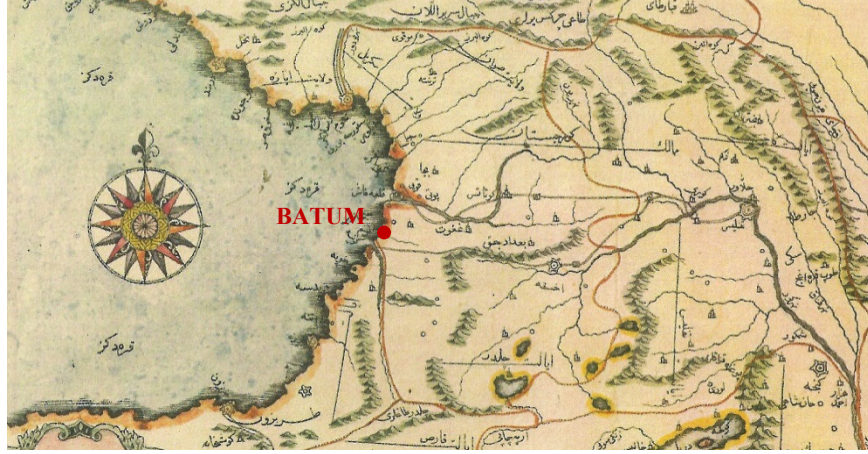
Batum; tarih boyunca hakimiyeti altına girdiği devletler ve dahil olduğu ülkelerin içerisindeki konumu değişse de, fiziksel verilerini aşan önemini yitirmemiştir. Karadeniz'deki konumu, limanı ve ticarî potansiyeliyle, yüzyıllar boyunca derin mücadelelere sahne olmuştur.

Bölgedeki yerleşimin, milattan önceye dayanan bir geçmişi olduğu kaydedilmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalar, Korilistskali Nehri'nin yüksek kesimine yakın bir noktada bulunan ve M.Ö. 1000-2000 yıllarına tarihlenen bir yerleşim olduğunu ortaya koymuştur. "Tamari Hisarı" olarak adlandırılan alanın, o dönemde Batum'un mekezi olduğu ifade edilmektedir (Url-7). İlk Çağ'da önce Pers İmparatorluğu sınırlarında kalan Batum şehri, sonra Pontus Krallığı'nın ve devamında Romalılar'ın hakimiyetine girmiştir. Çevresindeki bütün bölgeyle birlikte 6. yüzyılda Bizanslılara geçmiş ve Laz Krallığı'nın idaresine verilmiş, 10. yüzyılda Gürcistan Birleşik Krallığı'nın bir parçası olmuştur. 11. yüzyılda Kral Davit ve 13. yüzyılda Kraliçe Tamara dönemleri, hem ülke hem de Batum için oldukça parlak geçmiştir. Fakat; bu dönemler istilalarla son bulmuş, şehir Moğollar, Araplar ve Gürcüler tarafından yağmalanmıştır (Berdzenişvili ve Canaşia, 2000). Tüm bu süreçlerin sonunda, 16.yüzyılın başında, bölgede Osmanlı hakimiyeti başlamıştır.

3.2.2 Osmanlı hakimiyeti

Doğu Karadeniz bölgesi, 1461 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ne ilhakıyla Anadolu'nun en son Türkleşen parçası olmuştur (Bilge, 2005, s.16). Batum; Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethi ve Batı Gürcistan'a seferleri sırasında 1479 yılında Osmanlı'ya tabi olmuşsa da, 1508 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmesiyle Osmanlı topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu, 1998).

Fetihle birlikte Batum ve çevre bölgesi; Trabzon Sancağı'na bağlı Arhavi kazasının Gönne nahiyesine bağlanmıştır. 1550 yılı civarında ise müstakil bir sancak olmuştur (Bilge, 2005, s.213). İleriki dönemlerde Trabzon ve Batum Sancakları bir eyalet altında birleştirilmiş olduğundan, bu bölge evraklarda Trabzon Eyaleti olarak da anılmıştır. 17.yüzyılın ortasında Katip Çelebi, hazırladığı haritada Batum şehrini bugünkü konumuyla ve adıyla belirtmiştir (Şekil 3.5).

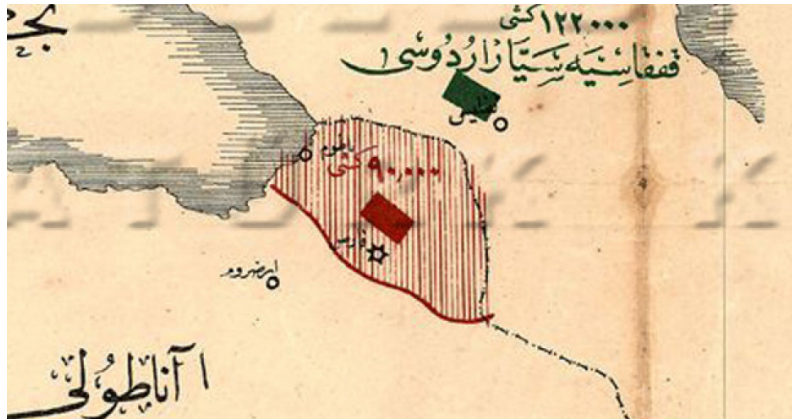
Şekil 3.5 : Katip Çelebi haritasında Batum (Özükan, 2013, s.110).

Çar I. Petro'nun reformlarıyla 18.yüzyılda önemli bir siyasî güç haline gelen Rusya'nın Kafkasya'ya hakim olma çabaları, Osmanlı Devleti'nin de Kafkasya ile daha yakın ve doğrudan ilgilenecek faaliyetlerini arttırmasına sebep olmuştur (Bilge, 2005, s.10). Dolayısıyla, Batum'un da Osmanlı Devleti nezdinde önemi artmıştır. Süreç içerisinde zaman zaman Osmanlı, Rusya ve İran'ın nüfuz mücadelesine tanık olsa da, Batum fethinden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na (93 Harbi) kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmaya devam etmiştir.

Batum'daki Osmanlı hakimiyeti döneminde, özellikle 19. yüzyıl boyunca, Rusya ile Osmanlı arasındaki mücadele zaman zaman durulsa da, sona ermemiştir. Bu süreç, imparatorluğun zayıfladığı bir dönemde gerçekleştiğinden, birçok savaşın yanı sıra çeşitli antlaşmalar da gündeme gelmiştir. Çünkü; Osmanlı'nın topraklarını ve çıkarlarını koruması için o dönemde diplomasi, ordudan daha önemli bir koruyucu silah haline gelmiştir (Davison, 1981, s.1141). 19. yüzyılın başında, Batum üzerine hücum edeceği anlaşılan Rusların geri püskürtülmesi için, 1810 yılında Trabzon'dan kayıklarla asker gönderildiği görülürken (BOA. C.AS. 861/36853), 1829 yılında Rusların taarruz ederek Batum'a gemilerle asker çıkarma teşebbüsünde buldukları kaydedilmiştir (BOA. HAT. 1014/42487). Bu taarruz döneminde başlayan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda, Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması gereğince; Anapa'dan Batum'a kadar Karadeniz'in batı kıyısı, Ruslara bırakılmıştır. Rusya; 1801-1864 arasında Gürcistan'ın diğer bölgelerini ele geçirse de, Poti (Faş) ve Batum limanları ile Gürcistan'ın güneybatı kesimi bir süre daha Osmanlı yönetimi altında kalmıştır (Özbay, 2014, s.36-37). 1877-1878 yıllarına gelindiğinde ise, meşhur 93 Harbi patlak vermiştir. 122.000 kişilik Kafkasya ordusuna karşı 90.000 kişilik ordusuyla, Batum merkezli bölgede bir savaş yaşanmıştır (Şekil 3.6). Arşiv

belgelerinde; Rusların önce Batum'a yakın bazı yerleri ele geçirmesiyle Batum'un da tehlikeye girdiği (BOA. Y.PRK.A. 1/103), sonrasında Rusya'nın Batum'u da zapt ettiği ve Osmanlı Devleti'nin Batum'u Ruslara teslim etmemesi halinde, Rusların da Dersaadet civarından askerlerini çekmeyeceğini belirttiği görülmektedir (BOA. Y.PRK.EŞA. 1/43). Osmanlılar bu durum üzerine Avrupa devletlerinden aracılık talebinde bulunmuşlarsa da, bir karşılık alınamamıştır (Özbay, 2014, s.38). Bu sebeple, Osmanlı Devleti de Berlin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmış ve Batum'u tahliye edilerek Ruslara teslim etmiştir (BOA. İ.HR. 277/16949). Böylece 93 Harbi, Batum'daki Osmanlı hakimiyetini fiilen sona erdirmiştir.

Batum, I. Dünya Savaşı sırasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca, 1918'de tekrar Osmanlı topraklarına katılsa da, bu durum uzun sürmemiştir. Çünkü Rusların terk ettiği bölgeyi, bu kez de Gürcüler işgal etmiştir. Gürcü hükümeti, Sovyetlerin tehdit hareketlerine maruz kaldığından, bazı bölgelerinin ve özellikle Batum'un kurtarılması için, buraların Osmanlı askerleri tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etmiştir. Bunun üzerine, Osmanlı Ordusu 1921'de Batum'a girmiş ve Batum'da bulunan Osmanlı kuvvetleri ile Gürcistan'daki Rus kuvvetleri arasında çatışma tehlikesi ortaya çıkmıştır. Sonunda 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Batum'u Sovyetlere bırakmak zorunda kalmıştır. Birkaç yıl içinde, tarafsız liman taahhüdüne rağmen, Ruslar tarafından müstahkem bir deniz üssü haline gelen Batum'da (Özbay, 2014, s. 38-42), yeni bir değişim süreci başlamıştır. Batum'da derin izler bırakan Sovyet politikası, şehir silüetinde etkili olurken, demografik yapı da farklılaşmıştır. Yeni bir göç dalgasıyla birlikte, 1879'da 70.000 kişinin (BOA. Y.A.HUS. 162/63), 1880'de ise 600-700 hanenin daha Batum'dan göç ettiği kaydedilmiştir (BOA. DH.MKT. 1333/94).

Şekil 3.6 : 93 harbi başlangıcında Osmanlı ve Rus askeri kuvvetlerinin dağılımını gösteren harita (İAK. Hrt.135).

4. 19. YÜZYIL OSMANLI ŞEHRİNE İLİŞKİN NOTLAR

Türk tarihine ilişkin tüm alanlarda çift kutuplu bakış açılarına konu olan 19. yüzyıl, bir yönüyle çözülme ve yıkılış, diğer yönüyle yeniden doğuş ve değişim olarak görülebilen, farklı bir zaman dilimidir. Bu dönemde birçok alanda Batı dünyası ile yaşanan etkileşim ve bir netice olarak ortaya çıkan dönüşüm, Osmanlı Devleti ile yeni cumhuriyetin sebep-sonuç ilişkisindeki ortak paydalarıdır. Tarihsel geçmişi göz önüne alındığında, Batum şehri için de 19. yüzyılın, büyük dönüşümlere sahne olan, önemli bir dönem olarak öne çıktığı görülmektedir. 19. yüzyıl başlarında, süregelen Osmanlı şehir anlayışıyla var olmaya devam eden Batum; aynı yüzyılın ikinci yarısında, benimsenen modernleşme hareketi doğrultusunda şekillenen yeni bir şehrin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Yeni usullerin henüz yerleşmeye ve uygulanmaya başladığı noktada ise, bu süreç yarım kalmış ve savaş sonucu kaybedilen topraklar arasına katılan Batum şehrinin çehresi, Rus hakimiyeti altında bambaşka bir bakış açısıyla yeniden evrilmiştir.

Bugünkü Batum sınırları içerisinde kalan Aziziye şehri, Osmanlı Devleti'ndeki klasik şehir anlayışının dışına çıkan bu yeni yapılanmanın gündemde olduğu bir dönemde kurulmuştur. Ülke genelinde etkili olan değişim rüzgarının bir sonucu olarak ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın yanı sıra yürürlüğe giren yeni düzenlemeler; şehir planlamasını, inşa edilen mimari yapıları ve öne çıkan üslupları büyük ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla, Aziziye'nin kuruluş sürecinin doğru bir çerçevede değerlendirilebilmesi için, öncelikle söz konusu dönemde hakim olan anlayışın temel noktalarının ve reform zincirini hazırlayan tarihsel geçmişin kısaca hatırlatılması önemlidir. Bu bağlamda, ülke genelinde 19.yüzyılın ikinci yarısında açıkça görünür hale gelen ve yeni kurulan şehirlerin kimliğini de tanımlayan Tanzimat Dönemi mimarisi ayrıca ele alınmalıdır. Söz konusu dönemde görülen mimarlık uygulamaları, Uğur Tanyeli'nin ifadesiyle (2011), "sadece bir yapı üretim işi olmaktan öte, fiziksel çevrenin zihni ve kavramsal inşasını da içeren bir kapsamı" işaret ettiği için, mimari algının sunduğu bilgilerin gerekli altyapıyı oluşturacağı açıktır.

4.1 Reform Süreci

Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketi, gerçek anlamda 18. yüzyılın başında Lale Devri'yle başlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in 1720-1721 yılları arasındaki Paris elçiliği göreviyle başlayan Batı özentisi ve ilgisi, 18. yüzyıl boyunca devam etmiştir (Ödekan, 1988, s.349). Bu süreçte, Fransa'da başlayan büyük devrimin bir adım öne çıktığı Avrupa'da başgösteren değişim hareketi, Osmanlı topraklarında da etkili olmuştur. 1789 yılında tahta çıkmasıyla birlikte Nizam-ı Cedit (yeni düzen) hareketini başlatan ve bunu bir "baba mirası" olarak gören Sultan III. Selim, Osmanlı Devleti'nde köklü bir yapısal değişim ihtiyacına inanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Batı'ya yaklaşmayı kabul eden bir tavır sergilemiş; "Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere" ortak olma çabasını ortaya koymuştur (Karal, 1995, c.5, s.47-61). Bu yeni Tanzimat ideolojisi, Batı'dan ithal edilen yöntemlerin Osmanlı'nın sorunlarını çözeceği inancıyla Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesi ve bu yolda gerekirse eski kurumların kaldırılması ilkeleriyle, klasik Osmanlı geleneğinden farklılaşmıştır (Çelik, 2015, s.41).

Nizam-ı Cedit hareketini, 1808-1839 yılları arasında gerçekleşen Sultan II. Mahmud dönemi icraatları takip etmiştir. Ayaklanmalar ve isyanlarla geçen sıkıntılı ve zor sürece rağmen, ıslahat hareketleri hız kesmeden devam etmiştir. Reformcu yaklaşımıyla farklı tepkiler alan; bir kesim tarafından "gavur padişah" olarak isimlendirilirken, diğer bir kesim tarafından "müceddid" olarak anılan II. Mahmud, idarî ve askerî alanların dışında yerel kıyafetler gibi konularda da çok sayıda yeniliği hayata geçirmiştir. Pek çok açıdan dönüm noktası niteliğindeki Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması da 1826'da bu dönemde gerçekleşmiştir (Beydilli, 2001, s.355).

II. Mahmud'un yenilenme süreci, 1839'da tahta çıkan Sultan Abdülmecid'in aynı yıl ilan ettiği Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) için de gerekli altyapıyı hazırlamıştır. Böylece, "Tanzimat Dönemi" olarak ifade edilen süreç başlamış, 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasına kadar devam etmiştir (Akyıldız, 2001, s.1). Başlıca maddeleri; vatandaşların hakları, eğitim, idare ve askerlik alanlarıyla ilgili olan bu ferman, önceki süreci geliştiren yeni prensipler getirmiştir. Modernleşmenin bir "devlet programı" olarak benimsendiği dönemde (Ödekan, 1988, s.349), 18. yüzyılın Avrupa'nın teknik konulardaki üstünlüklerine ağırlık veren bakış açısının aksine, Batılı düşünce sistemi bir bütün olarak esas alınmıştır. Zaten

mevcut sistemlerdeki reform ihtiyacının yanı sıra, Tanzimat Fermanı'nın diğer bir amacı da "Avrupa'yı hoş tutmak ve Batılı modelin bazı temel ilkelerini benimsemek konusundaki niyetin ciddiyetine inandırmak" olmuştur (Eldem, 2016, s.24). Bu durumu doğrular şekilde, 1856 yılında gündeme gelen ve Batı'nın da memnuniyet duyduğu Islahat Fermanı, Tanzimat'tan daha farklı bir yapıya sahiptir. Çünkü; daha çok yabancı devletler tarafından hazırlanan ve Bab-ı Ali'nin kabul etmek zorunda kaldığı, şeklen Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen bir düzenlemedir (Karal, 1995, c.5, s.250). Yine de geniş bir kapsamı olan ve herkes için eşit hak ve özgürlükleri savunan ferman, Tanzimat Dönemi'ndeki dönüşümün ikinci bir ayağı olmuştur.

Tüm bu gelişmelerin arasında, devletin mali durumu ve belli bir kesim tarafından onaylanmayan harcamaları yüzünden, Sultan Abdülmecid eleştiri oklarının da hedefi olmuştur. Saltanatı döneminde ilk kez dışarıdan borç alınarak, ülkenin bazı gelir kaynakları ipotek ettirilmiştir. 1854'ten sonra 6 sene içerisinde dört kez tekrarlanan borçların bir bölümüyle, Dolmabahçe Sarayı (1853) ve Beykoz Kasrı (1855) gibi ihtiyaç dışı sayılabilecek birçok yapı inşa ettirmesi, tepkileri arttırmıştır (Küçük, 2001, s.262). Buna rağmen, vefat ettiği 1861 yılına kadar tahtta kalmaya devam etmiştir. Böylece, Tanzimat Dönemi'nin önemli bir aktörü olan Sultan Abdülaziz yönetimi ele almış ve bu dönemin sona ermesiyle, Batı normları gündemde kalsa da, Tanzimat Dönemi bir anlamda sona ermiştir (Eldem, 2016, s.22).

4.2 Sultan Abdülaziz Dönemi Hakkında

Sultan Abdülmecid'in 22 yıl süren saltanatının ardından, ciddi ekonomik sıkıntıların eşiğindeki ülkenin tahtına, 1861 yılında Sultan Abdülaziz geçmiştir. Abdülmecid'in Batı'ya dönük yüzünün ve hayranlığının aksine, kardeşi Abdülaziz daha muhafazakar ve millî kültürü savunan bir portre çizse de, değişime karşı duran bir yapı da sergilememiştir. Tahta geçtiğinde, Tanzimat hareketine devam etmek istediğini ve bunun bir işareti olarak da hükümeti değiştirmeyeceğini belirten bir fermana imza atmıştır (Küçük, 2001, s.179). Bu dönemin, 28 Haziran 1867 tarihinde padişahın Fransa ziyaretinden hemen önce, E. Dentu tarafından yazılan kitapçıkta Fransız kamuoyuna övgülerle anlatıldığı görülür. Bu anlatımda, öznel yorumların ve Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki siyasî yaklaşmanın etkili olması muhtemeldir. Abdülmecid'e yöneltilen eleştirilerin de yer aldığı satılarda, şu ifadelere rastlanır:

... (Abdülaziz) babasının kan ve ateşle açmak zorunda kaldığı reform dönemini ve reformcu görevi (misyonu) büyük bir ciddiyet ve üstün bir enerjiyle üzerine alıyordu. Halbuki, örnek vermede ilk padişah olma şerefine sahip, önceleri adaletli ve insancıl duygularla kendisini reformlara adayan kardeşi Abdülmecid, daha sonra haremde sorumsuzca, kaygısız bir hayata dalarak her şeyi unutmuştu (Karaer, 2005, s.314).

Ekonomik bir buhran içindeki ülkede, padişah değişimiyle birlikte öncelikle malî tedbirler gündeme gelmiştir. Saraydaki harcamaların kısıtlanmasını da içeren birçok önlemlerle, ülkenin ekonomik durumu bir ölçüde düzeltilmiştir. Fakat diğer taraftan, ordunun iyileştirilmesi ve güçlü bir donanmanın oluşturulması için çok yüklü harcamalar yapılmıştır. Bu dönemin en çarpıcı alanlarından biri de, harcamalara ilişkin önemli bir kalem olan bayındırlık faaliyetleridir. Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı boyunca, 1000 kilometreye yakın demiryolu inşa edilmiş, karayolları yapımında da ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Ayrıca, ülkenin dört bir tarafına çekilen telgraf hatlarıyla tüm bölgeler birbirine bağlanmıştır. Limanlara verilen önem artmış, iskeleler inşa edilmiş ve iki denizcilik şirketi kurulmuştur (İnalçık ve diğ., 1999, c.12, s.227). Bu gelişmelerin de bir sonucu olarak, İstanbul ile birlikte çok sayıda Anadolu şehri yatay düzlemde büyümeye devam etmiştir.

Eğitim ve ticaret, bu süreçte gündeme alınan ve gelişme gösteren diğer iki konudur. Bu bağlamda; Hristiyan ve Müslümanların eğitim birimleri yeniden düzenlenmiş, Tanzimat Dönemi'nin özgürlük anlayışıyla yeni gayrimüslim okulları da açılmıştır. “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye” ve “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye” (Darü’ş-Şafaka) gibi önemli kuruluşlar oluşturulmuş, devlet dairelerine katip yetiştirmek üzere “Mekteb-i Mahrec-i Aklam” isimli bir meslek okulu hizmete açılmıştır. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi), Robert Koleji ve Saint Joseph Okulu da bu tarihlerde faaliyete geçmiş, Dar’ül Fünun binası inşa edilmiştir (Yılmaz, 2012, s.65-68). 1870 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle ilk öğretimin mecburi hale gelmesi de, eğitime verilen öneme işaret eden bir icraat olmuştur (İnalçık ve diğ., 1999, c.12, s.227). Ticarî alanda ise; yabancılara ülkede mal sahibi olma hakkının tanınmaya başlanması ve çiftçilerin desteklenerek ziraatin teşvik edilmesi kayda değer adımlardır. Ayrıca; limanlara önem verilmesi ve Karadeniz'in bütün ülkelerin ticari gemilerine açık olması, deniz ticaretinin hacmini de arttırmıştır. 1866 yılında açılan Süveyş Kanalı'yla birlikte, bu ticarî hareketler daha üst bir

kademeye taşınmıştır. Ayrıca, 1863 yılında “Osmanlı Bankası” kurulmuş, ilk kez yurt dışındaki sanayi fuarlarına katılım başlamıştır. 1867 yılında Londra ve Fransa’ya giderek, Osmanlı’nın dostane Avrupa ziyaretleri yapan ilk padişahı Sultan Abdülaziz olmuştur. Benzer şekilde, 1873 yılındaki uluslar arası Viyana Sergisi için İbrahim Edhem tarafından; Montani, Barburini ve Maillard gibi sanatçıların da katkıları sağlanarak “Usul-i Mi’mari-i Osmani” adıyla bir kitap hazırlanmış, bu kitap Almanca ve Fransızca’ya da çevrilmiştir (Soydemir, 2011, s.3). Tüm bu gelişmeler, Sultan Abdülaziz döneminin Tanzimat açısından en parlak süreçlerden biri olduğunu gösteren işaretlerdir. Devletin bu dönemdeki yüksek borçları ve diğer sorunlar ise farklı bir araştırma konusudur. 1876 yılında sona eren bu saltanatın ardından gelen V. Murad sadece 3 ay tahtta kalmış, yerini aynı yıl II. Abdülhamid’e bırakmıştır.

4.3 Tanzimat Dönemi Reformlarının Mimari Uygulamalara Etkisi

Tanzimat Dönemi’nde gerçekleştirilen reformlar; yerleşik mimari algıyı önemli ölçüde şekillendirmiş, imar sisteminde ve idari organizasyonda dikkat çekici değişikliklere sebep olmuştur. 1831’de, kentsel mekanların düzenlenmesi görevini üstlenmiş olan Hassa Mimarlar Ocağı’nın lağvedilmesi ve Ebniye-i Hassa Müdürlüğü’nün kurulması, köklü bir dönüşümün öncül adımları olmuştur. 1845 yılında ise, taşrada ihtiyaç duyulan altyapı faaliyetlerini gerçekleştirmek ve şehir haritalarını hazırlamak gibi görevler yüklenen “imar meclisleri” teşkil edilmiştir (Özcan, 2006, s.158). Bir başka deyişle; belediyeçilik faaliyetlerine ilişkin fikirler gündeme gelmeye başlamış, merkezî yönetim tarafından daha kolay denetlenebilen ve hizmetlerin daha hızlı sağlanabildiği bir sistemin oluşturulmasına yönelik çalışmalara adım atılmıştır. Bu gelişmeler, tasarım ölçütlerini de etkilemiştir.

Reform sürecinde, Avrupa merkezli mimari uygulamalar Osmanlı algısı doğrultusunda yorumlanarak hayata geçirilmiştir. Bu nedenle, dönemin Osmanlı mimarisinin; Uğur Tanyeli’nin ifade ettiği gibi (2011), “hem değersiz bir taklit hem de modern bilgi ve imkanlar ülkeye taşıdığı için anlamlı” olarak değerlendirildiği bir portre çizilmiştir. Usul-i Mi’mari-i Osmani’de, mimarideki “modernleşme” çabaları olumsuz bir tepkiyle karşılanmıştır. Osmanlı mimari usullerine hakim olmayan, yabancı bilim ve tekniğe ilgi gösteren mimarların inşa ettiği yapılar, her tür mimari metod ve usulün kullanılması sebebiyle bozuk olarak nitelendirilmiştir (Soydemir, 2011, s.7). Bu noktada, “Batılılaşma” kavramının kasıtlı olarak

kullanımından kaçınıldığı vurgulanmalıdır. Çünkü bu tabirin, biçimsel benzerlikleri vurgulayıp farklılıkların üzerini örttüğü, yapıları birer taklit olarak okuduğu gerekçesiyle reddedilmesi, son derece mühim ve haklı bir görüştür. Öte yandan, Tanzimat Dönemi'nin önemli edebiyatçılarından Namık Kemal gibi bir çok kişi tarafından, Avrupa'daki mimari örnekler abartılı bir hayranlıkla anlatılmış ve bu yenilenme süreci memnuniyetle karşılanmıştır (Akyürek, 2011, s.5, 19). Başta Fransa olmak üzere, çok sayıda Avrupa ülkesi de bu dönüşümü desteklemiştir.

Batı temelli bakış açısı çerçevesinde, şehir ve bina ölçeğinde oluşturulmak istenen yeni görünüm için belirlenen ölçütler, ülke genelinde benzer adımlarla uygulanmıştır. Zeynep Çelik, İstanbul'un 19. yüzyıldaki gelişimini incelediği çalışmasında, reform sürecinin aşamalarını "üç icat edilmiş gelenekten" bahsederek şöyle özetlemiştir:

Bunlardan birincisi, kent planlaması sorunlarına ilişkin kanun ve yönetmeliklerdir. İkincisi, yeni çıkan kanun ve yönetmeliklerin zorlamasıyla işleyen bir yollar ağı, anıtsal meydanlar, düzgün sokak cepheleri ve tekdüze bir kent dokusu yaratılmasını amaçlayan kent tasarım ilkeleridir. Üçüncüsü mimari alandadır; yeni bina tipleri, Avrupa'da son yıllarda "yaratılan" yeni mimari üsluplarla birlikte geliyordu (Çelik, 2015, s.XVI).

Bu temel ilkeler etrafında güncellenen algı, Tanzimat Dönemi'ne özgü bir mimarinin doğmasına yol açmıştır. Böylece, hayata geçirilen mimari uygulamaların biçim ve üslupları da; "yeni gereksinmeler, yeni tipolojik kategoriler, yeni yapı şemaları ve tasarım kalıpları" sıralamasıyla devam eden bir süreçle şekillenmiştir (Batur, 2016, s.37). Toplumda o tarihe kadar ihtiyaç duyulmayan fonksiyon, form ve plan şemalarına sahip yapıların ortaya çıkmasının yanı sıra, varlığını yüzyıllardır sürdüren bazı yapılar da yeni şartlar göz önüne alınarak Avrupa standartları doğrultusunda düzenlenmiştir (Ertuğrul, 2009, s.295). Örneğin; Tanzimat Dönemi'ne kadar yöneticilerin şehirde bulunma zorunluğunun olmaması ve kadı, subaşı gibi devlet memurlarının genellikle devlet işlerini evlerinde yürütmeleri sebebiyle, hükümet konakları ancak bu dönemden sonra inşa edilmiştir (Aktüre, 1975, s.123). Taşra yönetimindeki reformun somut delili olan hükümet konakları, 19. yüzyılın sonlarına doğru küçük kasabalar için dahi önemli binalar arasında sayılmıştır. İşlevsel özelliklerinin dışında, birer prestij aracı olarak da görülmüşler ve bu sebeple özellikle eyalet merkezlerinde büyük ve gösterişli binalar olarak inşa edilmişlerdir. Şehir organizasyonunda "yeni yönetici merkezin odak noktası" konumundaki hükümet

konağı, devletin her yere ulaşabildiğini göstermenin de bir aracı olmuştur. Genellikle hükümet konağının yakınında bulunan kışla, okul, postane, adliye, belediye, jandarma, hastane, karakol ve hapisane gibi yapılar da yönetici merkezin birer parçası olarak yeni şehir düzeninde planlanmıştır. Ayrıca, hükümet konağının önünde bu kamu binalarıyla çevrelenen, geniş bir “hükümet meydanı” ayrılmıştır. Resmî kutlama ve törenlerin yapıldığı bu meydan, yeni bir sosyal mekana dönüşmüştür. Bölgenin en büyük ve ana camisi, aksların belirlenmesi ve hanelerin dağılımları konusunda etkili olurken; imaret ve pazar yeri camiye yakın bir noktada kurulsa da (Avcı, 2010, s.202-203), cami etrafında gelişen mahalle geleneği, yerini okul ve karakolun merkeze alındığı bir düzene bırakmıştır (Batur, 2016, s.41). Bunun dışında, Tanzimat Dönemi öncesinde de var olan kışla gibi askeri yapılar, Avrupa uygulamaları göz önüne alınarak, artık ahşap yerine taştan ve iç avlulu olarak yapılmaya başlamıştır. Hapishanelerin iç mekan organizasyonu, yurt dışı örnekleri doğrultusunda değiştirilmiştir. Birçok şehirde konutların dahi ahşap veya kerpiçten ziyade taştan yapılması; çatıların toprakla değil, kiremitle örtülmesi için, halk valiler tarafından teşvik edilmiştir (Kaynar, 2000, s.144).

Yeni yapı teknikleri ile malzemelerin kullanımı hız kazanırken; Avrupa ile etkileşime geçen Osmanlı mimarisi süreç içerisinde sırasıyla; Barok, Ampir ve seçmeci üsluplardan etkilenerken, melez bir yerel üslupla şekillenmiştir (Ödekan, 1988, s.349). 19. yüzyılın ilk yarısında Batılı Ampir üslup ön plana çıkmış; 18. yüzyıldan gelen Osmanlı Barok stili ve yerleşik algı çerçevesinde yorumlanarak uygulanmıştır (Aydın, 2012, s.74-78). Dönem yapılarının ortak özellikleri ise, prizmatik kütleli tasarım, farklı derinlikteki cephelerde merkezî simetrik cephe kuruluşları ve öne çıkarılan orta aks ile oluşturulan üçlü giriş kompozisyonu olmuştur (Kürkçü, 2009, s.78). Ayrıca, Avrupa’dan İstanbul’a davet edilen Fossati gibi ünlü ressam ve mimarlar, çok sayıda yapının tasarımına da imza atmışlardır.

Müstakil binalarla ilgili farklılaşmaların yanı sıra, şehir planlamalarında da köklü değişikliklere gidilmiştir. Ayla Ödekan’ın da belirttiği gibi, başkent İstanbul istisna olmak üzere, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yatay bir gelişmenin görülmediği ve nüfus artışlarını sıklaşan konut dokusuyla karşılayan Osmanlı yerleşimleri, sosyo-ekonomik gelişmeler neticesinde farklı bir mekansal düzenlemeyle öne çıkmıştır. At arabasının toplum hayatına bir ulaşım aracı olarak girmesi de, şehirlerin büyümesini kolaylaştırmıştır (Ödekan, 1988, s.350). 1837 yılında Alman general Moltke’ye

İstanbul'un ilk kent planı yaptırılarak şehircilik anlayışına yeni bir soluk getirilmiştir. Kentsel ölçekteki imar düzenine ilişkin yasal düzenlemeler başlangıçta İstanbul'a yönelik olsa da, 1863 yılında çıkartılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile ülke genelinde uygulanmaya başlamıştır (Avcı, 2010, s.200). Bu bağlamda İstanbul, reformlar için bir pilot bölge işlevi görmüştür. Yeni usule göre dağınık plan yerleşiminden uzaklaşarak, geometrik ve ızgara planlı şemalar esas alınmaya başlamıştır. Zaten Osmanlı yönetici elitine göre güzellik; kent tasarımında "düzenlilik" demek olduğundan, "kentim imajının yenileşmesi hakkında hazırlanan hükümet raporlarında kullanılan anahtar kavramlar her zaman "süsleme, düzenleme ve yolların genişletilmesi" olmuştur" (Çelik, 2015, s.214). Sıklıkla yaşanan yangınlar da, ahşap yapı geleneğine dayandırıldığı için, artık kargir yapıların kullanılması ve yolların geometrik formlarla düzenlenmesine karar verilmiştir. 1848 tarihli ilk inşaat ve şehircilik yönetmeliği olan Ebniye Nizamnamesi'yle sokakların asgari boyutları belirlenirken (Anastassiadou, 2016, s.129), 1863 yılındaki nizamnameye göre; yollar en az 10 zirai (yaklaşık 7,5 metre), en fazla 20 zirai (yaklaşık 15 metre) olacak şekilde kademelendirilmiş, çıkmaz sokaklar yasaklanmış ve ahşap yapı inşası sınırlandırılmıştır. 1863 yılından sonra ise, sokakların araba ve tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının geçişine imkan sağlayacak şekilde genişletilmesi öngörülmüştür (Özcan, 2006, s.158-164). Ayrıca; anıtsal yapılarla desteklenen geniş bulvar ve meydanlar da oluşturulmuştur, park düzenlemeleri yapılmaya başlamıştır.

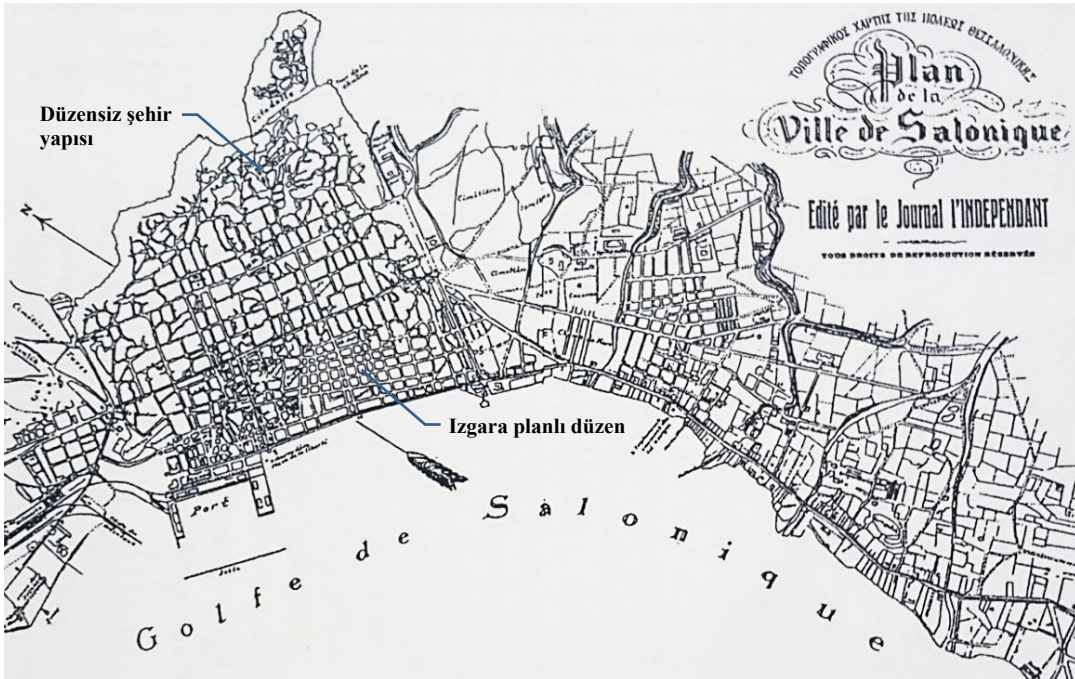
Tanzimat Dönemi'nde oluşan farklı şehir tipolojisinin etkileri, ülke çapında birçok bölgede görünür hale gelmiştir. Reform süreci, liman şehirlerinde planlamayı daha da önemli kılmıştır. Çünkü, 19. yüzyılın ikinci yarısında Batılı ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarıyla açıklık kazanan 'dış pazarlara açılma' politikasının bir sonucu olarak, liman şehirlerinin kontrol alanları genişlemiş ve büyük ölçüde nüfus kazanmışlardır (Aktüre, 1975, s.124). Tüm bu gelişmeler ışığında, imparatorluğun en uç noktalarından biri olan Batum bölgesinde hakim olan anlayış, yerel farklılıklar da göz önüne alınarak yorumlanmalıdır. Çünkü, yüksek gelirli ailelerin pek bulunmadığı bir orta sınıf şehri olan Batum, jeopolitik konumu sebebiyle gelişmeleri ancak gecikmeli olarak takip edebilmiştir. Devletin içinde bulunduğu malî ve siyasî sıkıntılara, Karadeniz'de bir donanması bulunan Rusya ile güdülen mecburî yakınlaşma siyaseti de eklenince (Karal, 1995, c.7, s.66), merkezî yönetimin etkisinin yeterince güçlü bir şekilde tecelli etmesi mümkün olmamıştır. Zaten ülke

genelinde “Tanzimat reformlarının getirdiği sosyal değişim, toplumun geleneksel tabakalarına ancak tedricen nüfuz edebilmesi”, şehir dokularındaki dönüşümün de yavaş gerçekleşmesin yol açmıştır (Çelik, 2015, s.214). Diğer taraftan, Tanzimata dair önemli gelişmelerin yaşandığı 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı toprağı olmayan Aziziye’nin gelişim süreci yarım kalmıştır. Aziziye ile aynı dönemde büyüyen, reform sürecinin getirdiği değişimi daha geniş bir dönemde yaşayan ve bir liman şehri olan Selanik, yüzölçümü açısından çok daha büyük olsa da, bu noktada hatırlatılması gereken bir örnektir. Selanik’in de tarihinde, 1430 yılından 1912 yılına kadar devam eden (Kiel, 2001, s.356), beş yüzyıla yakın bir Osmanlı egemenliğı dönemi vardır ve bugün tüm yönleriyle gözlemlenebilir olmasa da, bu süreçte 19. yüzyıl Osmanlı şehrinin tipik birçok özelliğini taşımıştır.

Reform sürecinin etkili olduğu diğer birçok şehir gibi, Selanik için de 18. ve 19. yüzyıl, birbirinden çok farklı portreler sunan dönemler olmuştur. Ticarete dayalı büyümenin artarak devam ettiği şehirde 18. yüzyıl boyunca; ağırlıklı olarak ahşap evlerden, karmaşık ve çıkmaz sokaklardan oluşan bir dokunun hakim olduğu görülmektedir (Anastassiadou, 2016, s.75). Henüz reform etkisinin baş göstermediğı ve Batılı etkilerin nüfuz etmediğı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın başında, ülke içi değişimler ve savaşlar sebebiyle durma noktasına gelen ekonomik gelişme, şehri büyük ölçüde etkilemiştir. Ancak dış etkilere maruz kalmayan, korunaklı limanı, Aziziye’nin kuruluşunda da olduğu gibi, 1844 yılından itibaren Selanik’in deniz ticareti sayesinde yeniden canlanmasına sebep olmuştur (Gençer, 2012, s.73). Mimari açıdan ise, 19. yüzyılın ortasına kadar şehirciliğın teknik anlamda gündemde olmadığı bölgede, herhangi bir imar kuralı da işletilmezken, 19. yüzyılın sonuna doğru Tanzimat’ın izinden giden bu Osmanlı şehrinin çehresi tamamen değişmiştir (Anastassiadou, 2016, s.72). 1869 yılında surların kaldırılması büyüme yolunda önemli bir adım olmuş, çoğı taş döşeli olan geniş ve düz sokaklar ile yeni anayollar açılmıştır. Şehir merkezinde taş binalar yapılmış, yeni bir iskele inşa edilmiştir. Avrupa etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiğı sokaklarda; yan yana bankalar, kafeler, oteller, lüks mağazalar ve hatta fabrikalardan oluşan bir mimari ortaya çıkmıştır (Anastassiadou, 2016, s.133, 170). Selanik’in 20. yüzyılın başındaki durumu kent ölçeğinde incelendiğinde, bir geçiş sürecinin izlerine dair ipuçları bulmak mümkündür. Büyüme sürecinde, yangın sebebiyle harap olan ve sıfırdan yapılandırılırken ızgara planlı olarak inşa edilen yerleşimlerin yanı sıra, daha

karmaşık ve düzensiz yapıda alanlar da dikkat çekmektedir. Tüm çıkmaz sokakların kaldırılıp her bir caddenin yenilenmesi mümkün olmasa da, yeni açılan caddelerle geometrik planı olmayan yerleşimleri de düzenlemeye yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir (Şekil 4.1). 21. yüzyılda Yunan toprağı olan Selanik'in mimarî mirası, aynı yüzyılda Aziziye şehrindeki Sovyet politikalarının sonucuna benzer bir akıbeti paylaşmış, Osmanlı izleri süratle silinmeye çalışılmıştır. 1906 tarihli Selanik vilayeti salnamesinde, çok sayıda cami, birçok kilise ve sinagogdan bahsedilirken, şehrin Yunan hakimiyetine girmesiyle birlikte bu eserlerin önemli bir bölümü bugüne ulaşamamıştır (Kiel, 2001, s.356). Kısaca; Osmanlı topraklarındaki modernleşme sürecinin tüm temel getirileri bu şehirde fazlasıyla yer bulmuştur.

Osmanlı topraklarında, henüz detaylarıyla keşfedilmemiş olsa da, Tanzimat Dönemi taşra şehirleşmesinin önemli birçok temsilinin olduğu muhakkaktır. Aziziye şehri ile birlikte düşünüldüğünde; Sultan Abdülaziz döneminde büyüyen ve bir Aziziye Camii'nin de inşa edildiği Köstence öncelikli olarak akla gelmektedir. Bugün Romanya'nın Dobruca bölgesinde bulunan ve Karadeniz'in en büyük liman şehri olan Köstence, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı egemenliğinde kalmış ve stratejik önemi sebebiyle gelişimine özveriyle yaklaşmıştır (Murgescu, 2001, s.277). Bu sebeple, Köstence ve Batum gibi Karadeniz liman şehirlerinin bir arada incelenmesinin, bölgesel etkilerin daha iyi anlaşılması açısından önemli bir çalışma alanı olduğu vurgulanmalıdır.

Şekil 4.1 : 1910 yılına doğru Selanik (Anastassiadou, 2016, s.8).

5. 19. YÜZYILDA BATUM BÖLGESİ

5.1 İdari Taksimatı

Arşiv belgelerinde geçen “Batum” yer adının, farklı tarihlerde; sancak, kaza ve nahiye tanımlamalarıyla ifade edildiği görülür. Bunun sebebi, 16. yüzyılda fethedildikten sonra müstakil bir sancak olan (Bilge, 2005, s.213) ve geniş bir alanı kapsayan Batum bölgesinin zaman içinde farklı idari birimlere göre düzenlenmesidir.

Eyaletleri oluşturan sancaklar, vezirlik rütbesine sahip kişiler tarafından yönetilen, Osmanlı taşra idaresinin temel birimiydi (Gençoğlu, 2011, s.30). Bugünkü idari teşkilatta ilçenin karşılığı olan kaza, 19. yüzyıl Osmanlı idaresinde sancağın en büyük alt birimiydi (Baykara, 2001, c.25, s.119-120). Nahiyeler ise, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi’nde “birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazalara ilhak edilerek idare edilen yerler” olarak tanımlanmıştı (Şahin, 2001, c.32, s.307).

Nodar Şengelia’nın (2000, s.17) ifade ettiği gibi, 1607-1608 yılına tarihlenen Batum Livası Geniş Defteri’nde; Atina, Arhova (Lazi), Hemşine ve Yahaboy olmak üzere dört nahiye yer alır. Bugünkü Batum şehri de Arhova nahiyesine bağlı olduğundan, bir köy niteliğinde olduğu söylenebilir. 19. yüzyıla tarihlenen 1772 numaralı nüfus defterine göre ise, artık Gönye kazasına tabi bir nahiyedir ve bağlı 8 köyü vardır. 1170 sayılı ve 1830-1846 yılları arasına tarihlenen bir başka defter de, bu köyleri ve yaklaşık nüfuslarını doğrular (Kaya, 2013, s.6-15). Deftere göre, Batum’un en kalabalık yeri, 219 kişilik nüfusuyla Ortabatum’dur. Liman bölgesinde yaşayan sadece 90 kişi vardır. Bir başka deyişle yerleşim, liman bölgesi yerine daha yüksek bölgelerde yoğunlaşmıştır (Şekil 5.1). Zamanla ticaret hacmi artan ve bir liman şehri olarak gelişen Batum’a, 23 Ocak 1849’da kaza statüsü verilmiştir (BOA. İ.MVL. 133/3577). Kazalar, idari bir birim olarak taşra yönetiminde yer aldığı ve yöneticileri de yörenin ileri gelenlerinden seçilerek hükümetçe onaylanarak göreve başladığı için, bu önemli bir durumdur (Çadırcı, 1981, s.1153). Bir nahiye iken zamanla kaza haline gelen Batum, 25 Mayıs 1852 tarihinden itibaren, 1878 yılında Osmanlı’nın elinden çıkana kadar, Lazistan Sancağı’nın yönetim merkezi olma görevini de üstlenmiştir (BOA. MVL. 250/19).

Şekil 5.1 : Batum'daki köyler ve nüfusları (BOA. NFS.d.1772'den uyarlanmıştır).

19.yüzyılın ikinci yarısında kullanılan “Batum” ifadesi ise, Enti (BOA. A.MKT.UM. 249/88), İcâre-i Süflâ (BOA. A.MKT.DV. 156/74), Mahçil (BOA. A.MKT.MHM. 174/98), Gümrükçü (BOA. A.MKT.UM. 408/99), Mefre (BOA. MVL. 537/43), Gönye (BOA. DH.MKT. 1311/14) ve Acara (BOA. A.MKT.DV. 162/58) gibi kazaları kapsayan ve “Batum kazasını” da içine alan daha büyük bir taksimatı tanımlıyordu. Batum kazasının ise, Murgul (BOA. A.MKT.DV. 143/60), Ahaleş (BOA. İ.MVL. 478/21664), Karadere (BOA. MVL. 645/18) ve Cafesta (BOA. MVL. 696/47) gibi birçok karyesi (köyü) bulunuyordu. Diğer bir ifadeyle Batum Kazası; hem eski kasabayı, hem yeni şehri, hem de yakındaki bağlı köylerin tümünü ifade ediyordu. Yeni şehrin kuruluş dönemlerinde ise, önceden Liman bölgesi olarak anılan ve bugün de Batum şehir merkezi olarak bilinen yerleşim, “eski kasaba” (BOA. İ.MVL. 561/25217) veya “şehir-i atik” (BOA. İ.MVL. 577/25886) olarak isimlendirilmeye başladı.

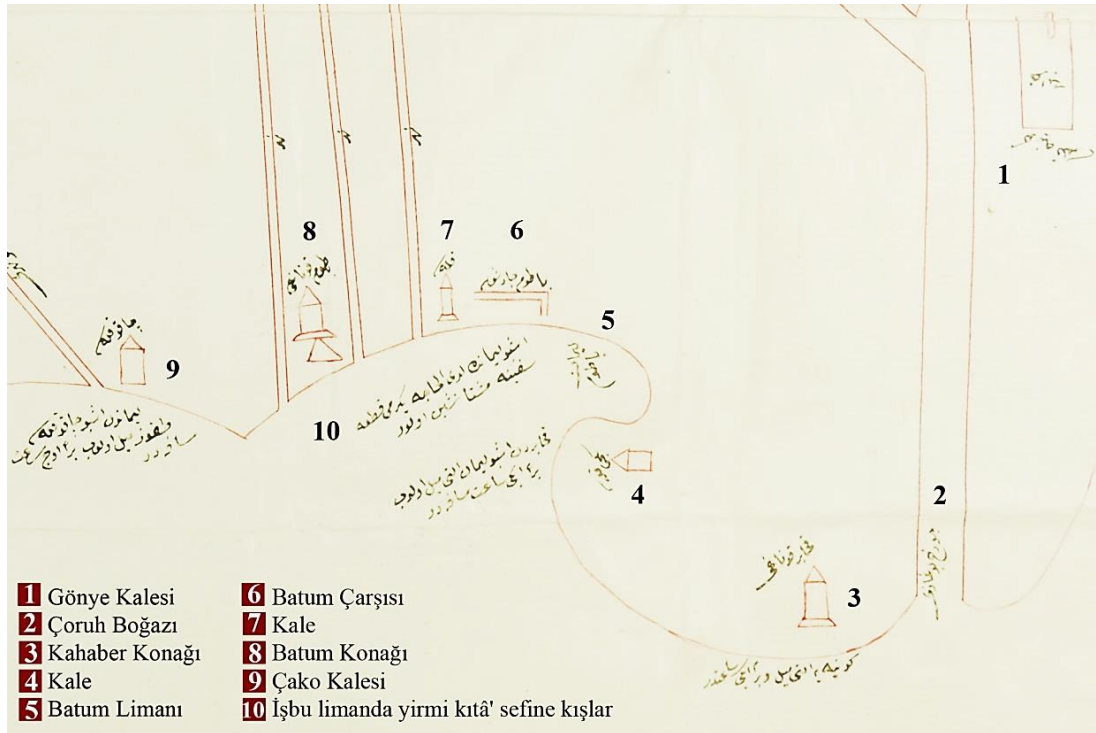
5.2 Eski Batum Kasabası

Osmanlı Devleti tarafından 16. yüzyılda fethedilmiş ve 17. yüzyılda da varlığını sürdürmüş olan yerleşim alanı, yeni şehrin kurulmasıyla 1865 yılından itibaren “eski kasaba” olarak anılmaya başlamıştı. Bu kasaba, Batum'daki limanın önünde bulunuyordu (BOA. İ.MVL. 557/25021). Belgede yer alan “kadim kasabanın nihayetinde kâin Sarısu” ifadesinin de ortaya koyduğu gibi, liman önündeki kasaba Sarısu ırmağı sınırında bitiyordu.

1818 tarihli bir belgede yer alan çizim, kasabanın konumuna ve çevresine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır (Şekil 5.2). Çizime göre; bölgede esas yerleşimin olduğu çarşı alanı, limana paralel bir şekilde sahil kenarında kurulmuştur. Çarşının yakınında bulunan kalenin önünde gösterilmiş olan nehir de, Sarısu olmalıdır. Sarısu'dan sonraki nehirin ardında, Çako'ya yakın bir konumda Batum Konağı bulunmaktadır. Dönemin yönetim sisteminde hükümet konağı gibi müstakil bir yapılanma bulunmadığından; bu konağın, devlet işlerinin de görüldüğü, bölgenin yöneticisinin konutu olması muhtemeldir. Limanın yirmi geminin demir atabileceği bir kapasitesinin olduğu not edilirken, buruna doğru ikinci bir kale daha gösterilmiştir. Kaleden sonra Kahaber Konağı'na kadar herhangi bir yerleşim belirtilmemiştir. Guarracino (1845), Batum'dan yola çıkıp Burunbaşı'nı sahil boyunca katettikten sonra Kürtlerin kışlaklarının yer aldığı Kahaber düzlüğüne ulaştığını, buradan yaklaşık 1.6 km. mesafede de Sancak Beyi'nin evini inşa etmekte olduğunu anlatmaktadır (s.296-297). Çoruh Boğazı'na yakın konumda Kahaber Konağı olarak gösterilen yapının, bu ev olması mümkündür.

1852 yılında, yeni şehir kurulmadan önce de, Batum Limanı'nın Karadeniz'de nadide bir liman olduğu ifade ediliyordu. Liman kenarına herkesin bina inşa ettiği ve artık limana gelen sandal ve kayıkların taşraya çekileceği, aksi durumda gemilerin

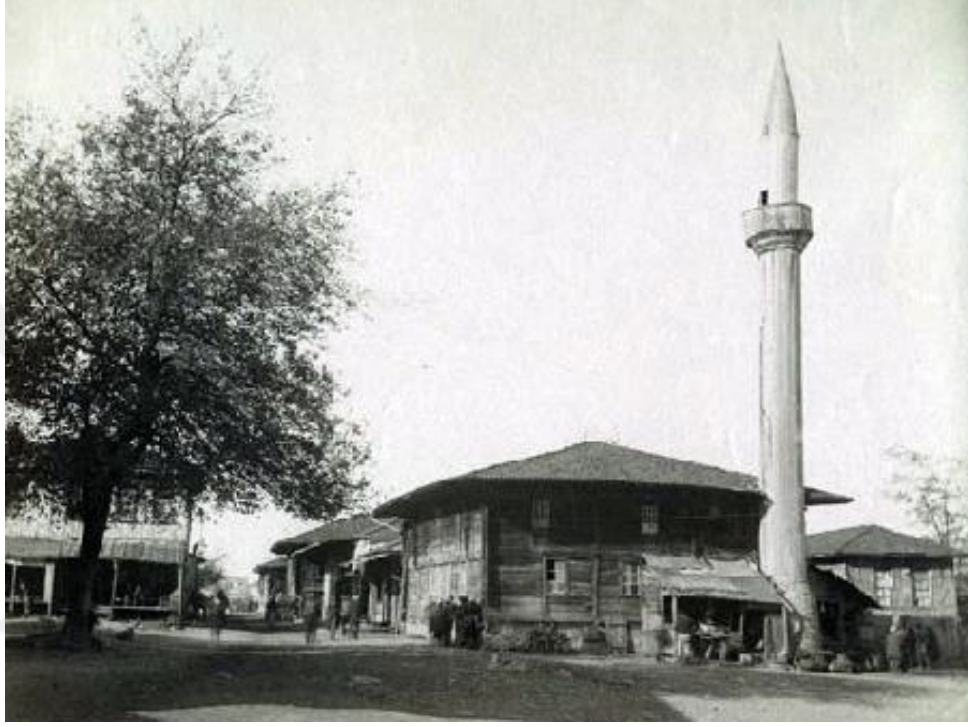
Şekil 5.2 : 1818 tarihli haritaya göre eski Batum kasabası (BOA. C.AS. 198/8503).

bağlanamaması yüzünden limanın körlenmeye yüz tutacağı ifadeleri; şehrin artan öneminin yanı sıra, artık yeterli gelmediğini de gösteriyordu (BOA. MVL. 350/38). Batum iskelesine, “ecnebi şirketlerin bina inşa ederek alaka peydah etmelerine fırsat verilmemesi” yönünde alınan tedbirler de, hem şehre hem de ticari kaygılara ilişkin (BOA. A.MKT. 232/91).

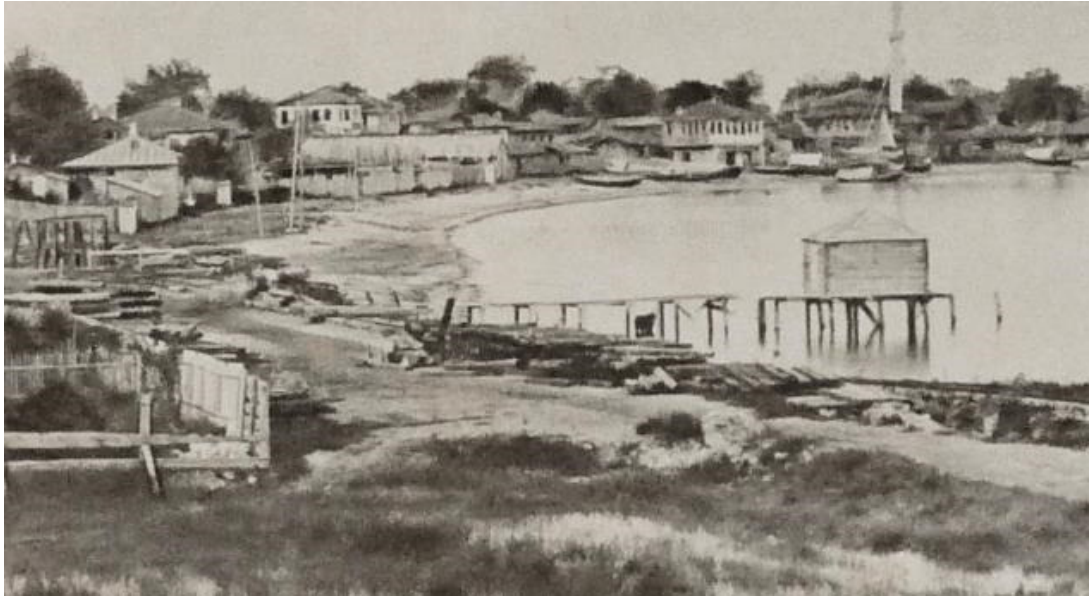
Artan ilgiyle beraber imar faaliyetlerinin de hız kazandığı kasabada, 1860’lı yıllara gelindiğinde çok sayıda yapı inşa edilmiş ve bölge oldukça gelişmişti. Batum’da inşa olduğu anlatılan ve 1865 yılından önce kaydedilmiş olan yapıların, daha derin bir araştırmaya muhtaç olsa da, belgelerin tarihleri temel alınarak bu eski kasabada yapılmış olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Bu bağlamda; bugün tamamına yakını yıkılmış olan, eski kasabadaki birçok yapının izlerini arşiv belgelerinde bulmak mümkündür. Örneğin, yeni inşa olunan bir iskele (BOA. MVL. 620/29), iskele önünde bir parlatoryo (BOA. C.SH. 20/991), askeri koğuş (BOA. İ.DH. 212/12343), “pek fena” durumda olduğundan bahsedilen bir hapisane (BOA. MVL. 247/30), askeri kışla (BOA. A.MKT.MHM. 199/83), karantinahane (BOA. C.SH. 26/1253), aralarında 1867 yılında iki ahşap minarenin eklendiği bir caminin de (BOA. MVL. 734/9) bulunduğu camiler, hastahane (BOA. A.DVN.MHM. 18/41), Trabzon, Erzurum ve Çürüksu’ya uzanan üç kol, on üç menzilhane (BOA. A.MKT.MVL. 78/5), “Makropoli” adında bir tüccarın mülkiyetiyle muhtemelen 1850-1851 yıllarında yaptırılan hükümet konağı (BOA. HR.MKT. 298/11) ile 48 odadan oluşan ve daha sonra bölmelerinin 14 odaya indirildiği, 1745 yılı öncesinde yapılmış olduğu anlaşılan bir handan bahsedilmektedir (BOA. C.AS. 381/15742, C.BLD. 61/3002). Ayrıca, konumları belgelerle tespit edilebilen iki kale ve bir çarşı alanının yanı sıra, bir tabya da bulunmaktadır. Bu eski şehirde bulunan tabyanın, sekiz topluk olduğu ve çarşıya yakın bir noktada konumlandırıldığı anlaşılmaktadır (BOA. C.AS. 198/8503; 942/40891). Çarşıya yakın olan Batum Kalesi’yle ilgili olarak ulaşılabilen en eski tarihli belge 1703 yılına aittir ve kalenin sıfırdan inşa edildiğinden bahsetmektedir (BOA. C.AS. 878/37712). 1787 tarihli bir başka belge ise, kalenin ahşaptan yapılmış olduğu için harap olduğunu ve yeni bir kalenin inşa edileceğini anlatmaktadır (BOA. C.AS. 324/13429).

Belgelerde tespit edilmiş olan bu yapılar, eski kasabada inşa edilmiş olan mimari öğelerin sadece bir bölümüdür. Çünkü; 1864 tarihli bir diğer belgenin de ifade ettiği gibi, bu tarihe gelindiğinde eski Batum kasabası 200 hane, 400 dükkan, 1 hamam, 2

cami ve medreseden oluşmaktadır (BOA. İ.MVL. 529/23759). Margiev arşivindeki bir fotoğrafta, Batum'da bulunduğu belirtilen cami, eski kasaba sınırlarında inşa edilmiş yapılardan biridir (Şekil 5.3). Sahil boyunca gelişen ve son derece ilgi çekici veriler sunan bu eski şehir ise, bir başka araştırma konusudur (Şekil 5.4). 1864 tarihinden sonra da büyümeye devam eden kasaba, artık yeni bir yerleşim yerine duyulan ihtiyacın da bir kanıtıdır.

Şekil 5.3 : Eski kasabada bir cami (ZMA).

Şekil 5.4 : Eski Batum kasabasının sahil şeridi (ZMA).

6. AZİZİYE ŞEHİRİ

Batum'un eski kasabasında iskan edilmekte olan nüfus, 1865 yılına gelindiğinde iyice yoğunlaşmıştır. Benzersiz bir limanı olan şehrin potansiyeli de daha net bir şekilde anlaşılmıştır (BOA. MVL. 702/44). Bu Doğu Karadeniz sahil kasabasının limanı, ticaret gemilerinin güvenle demir atabileceği uygun bir yerdir. Islah edildiği takdirde, yeni bir ticaret noktası haline geleceği ve halkın da devletin de istifade edeceği açıktır (BOA. MVL. 670/60). Ancak bu emsalsiz konumuna rağmen, mevcut haliyle şehir adeta Rusya vapurlarına mahsus gibi görünmektedir. Böyle bir liman merkezinin gerektiği şekilde imar edilmemesi, “harap ve perişan durması” Osmanlı Devleti'ne layık olmayan bir durumdur (BOA. MVL. 694/85). Bu tespitlerin ortaya konmasıyla; Batum'da yeni bir şehrin kurulması ve bölgenin sunduğu imkanların değerlendirilmesi yönünde bir planlamanın çalışmaları başlamıştır.

Eski Batum kasabasının bitişiğinde teşkil edilmesine karar verilen yeni şehir, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'e ithafen “Aziziye” adını alır (BOA. MVL. 693/105). Detaylı bir şekilde planlanan ve imarına başlanan şehir için, hem halk hem de yönetim son derece heveslidir. Sultan Abdülaziz'in Batum'un mamuriyetine büyük bir ciddiyetle yaklaştığının ve yeni şehrin imarı için gerekli tüm teşebbüslerde bulunularak “fevkalade itina gösterileceğinin” ifade edilmesi, Aziziye şehrinin kuruluşunun ne derece önemsendiğini vurgular niteliktedir.

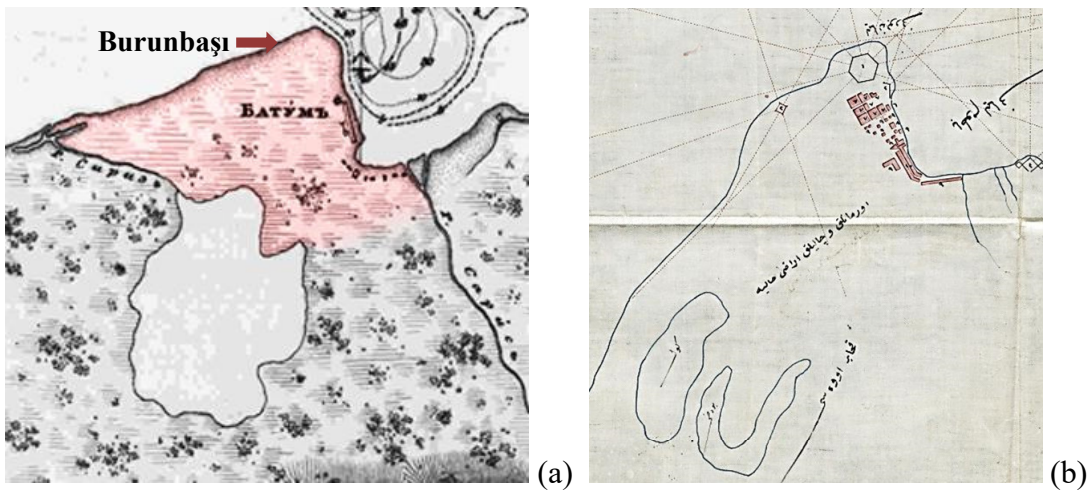
6.1 Konumu ve Coğrafyası

Aziziye şehri; “Burunbaşı” adıyla anılan ve ismini bölgenin coğrafi yapısından aldığı anlaşılan arazi üzerinde kurulmuştur. “Batum Limanı” olarak anıldığı birkaç istisna dışında (BOA. MVL. 693/105), bölgenin Burunbaşı adıyla tanımlandığı görülür.

Eski şehrin ve limanın batısında, denize doğru bir burun şeklinde uzanan Burunbaşı Mevkii, kurulacak şehre ilişkin bilgilerin yer aldığı bir belgede konu edilir. Söz konusu alanın; 1835, 1854 ve 1860 yıllarında kaydedilmiş olan farklı belgelerde aynı sınırlarla tarif edildiği görülür (BOA. İ.MVL. 557/25021). Buna göre yeni şehir; liman başında sol tarafı Sarısu deniz kenarına, kible tarafı balkanlara (sıradağlara),

sağ tarafı Sasahla Irmağı İnkısy suyu göl başından deniz kenarına kadar olan bölge içerisinde kurulacaktır. Kible tarafı olarak belirtilen güney yönünde, düzlüğün bittiği noktada, dağların keskin bir biçimde yükseldiği görülür. Denizden karaya doğru bakışta sol taraftaki sınır olan Sarısu'nun bitişiğindeki alanda, eski Batum şehri olduğundan, bunun dışında kalan alanın yeni şehir için ayrıldığı söylenebilir. Batı yakasında yer alan göl de, bu doğrultuda şehrin ilerleyebileceği noktayı gösterir. Bu bilgiler ışığında, Aziziye şehrinin kurulacağı arazi sınırlarının aslında coğrafi koşullar tarafından belirlendiği açıktır. Margiev arşivindeki 1834 tarihli harita, bu bilgileri somutlaştıran bir kaynaktır (Şekil 6.1.a). Sarısu adının görülebildiği haritada, ismi yazılmamış olan göl İnkısy Gölü ve devamındaki nehir de Sasahla Irmağı olmalıdır. Bugün çok daha küçük boyutlarla var olan ve "Nurigeli" ismiyle anılan gölün, zaman içerisinde ciddi bir değişim geçirdiği görülür. 1865 tarihli haritada iki parça olarak gösterilmiş olması da, bu değişim sürecinin muhtemel bir parçasıdır (Şekil 6.1.b).

Aynı bölgedeki eski ve yeni şehrin iklimlerine ilişkin yapılan yorumlar ise, bitişik konumlarına rağmen son derece farklıdır. Eski Batum kasabasındaki havanın vahametinden çok defa bahsedilirken (BOA. MVL. 693/105, 694/85) Aziziye şehrinin havasının yumuşak ve temiz olduğunun ifade edilmesi (BOA. MVL. 708/110) ilginçtir. Üstelik eski kasabadaki hava öyle vahimdir ki, yaz mevsiminde bütün ahali ve memurlar Hopa kasabasına giderek 3-4 ay orada kalıp, kışın geri dönmektedirler. 1864 yılı yazı her nasılsa Batum'da geçirilmişse de, memurlar

Şekil 6.1 : (a) 1834 tarihli Batum haritasında Burunbaşı Mevkii (ZMA).
 (b) 1865 tarihli Batum haritası ve Burunbaşı Mevkii (BOA. MVL. 697/23).

sıcaklığın verdiği keyifsizlik yüzünden göz açamamışlardır (BOA. İ.MVL. 529/23759). Bundan sadece iki yıl sonra, 1866 yılında kaydedilmiş olan bir belge ise, Burunbaşı'nın letafetli havası ve suyuyla tanınan bir arazi olduğunu söyler (BOA. İ.MVL. 557/25021). Bu noktada öznel yorumların devreye girmiş olması muhtemel olsa da, yapılan bazı çalışmaların iklimi etkilemiş olması da mümkündür. Batum'un İngiliz Konsolosu Palgrave, 1868 tarihli raporunda; yakın zamanda teşebbüs edilen ve bir parçasında etkili olan arazi kurutma işlemine rağmen, şehrin batısında bulunan ve Çoruh boyunca uzanan bataklık zeminin, Batum'u hararetili ve sıcak kıldığını ifade eder. Yine de göçler ve buna bağlı tarımdaki artıştan beri, iklim koşullarının yıldan yıla daha sağlıklı hale geldiğini belirtir (NA. FO. 195/812, s.520-521).

6.2 Şehir Kurulmadan Önce Burunbaşı Mevkii

Arşivde yer alan 1846 tarihli bir belge, Batum İskelesi'ne konsolos tayin edilen William Richard Holmes ile Samsun İskelesi'ne tayin edilen Mr. Fredrice Garaçino'ya vekalet emri verilmesi talebine dair İngiltere büyükelçisinin yazısını içerir (BOA. A.DVN.DVE. 1014/42487). Belgede adı geçen Holmes'un sadece Hazar Denizi'ne ilişkin bir kitabı mevcut olsa da, Guarracino "*Batum'dan Artvin'e Bir Gezinin Notları*" isimli kitabında, "Batum yardımcı konsolosu" sıfatıyla Burunbaşı Mevkii'nden söz eder. Guarracino (1845, s.296), Çoruh Nehri'ne doğru yola çıktığında, eski Batum şehrinden kuzeye doğru devam eden ve sonrasında doğal olarak batıya dönen sahil boyunca yarımadanın etrafından dolaşarak ilerler. Aslında bu yol, iç taraftan düz bir şekilde gidilen yoldan daha uzundur. Fakat, bu kısa rotanın bazı bölgelerindeki derin çamur sebebiyle geçilmesi zor olduğundan, uzun yoldan gitmeyi tercih ettiğini ifade eder. Guarracino'nun rotası ve anlatımları, Burunbaşı Mevkii'nin göle yakın konumunun da etkisiyle, bu tarihlerde henüz imara elverişli olmadığını göstermektedir.

Bölgenin 1854 yılındaki durumunu ise, bir başka arşiv belgesi ortaya koyar. Söz konusu alanın ancak onda birlik bir bölümünün tarıma elverişli olduğu, bu bölümde de kirayla ya da gönüllü olarak tarım yapacak kimsenin bulunamadığı, bir kısmının da çalılık olduğu ve ancak ağaç keserek ormancılık faaliyetleri çerçevesinde faydalanılabildiği belirtilir (BOA. İ.MVL. 557/25021). Benzer şekilde, bu bölgeye ilişkin birçok belgede geçen "ziraate uygun olmayan arazi" ifadesi, yeni şehrin kurulacağı yerin uygunluğunu teyit eden ek bir bilgi olarak kaydedilmiş olmalıdır.

6.3 Şehrin Kuruluşu

Aziziye şehri; fiilen 1864 yılından sonra kurulmuş olsa da, yeni bir şehre ilişkin görüşlerin daha önce ortaya çıktığı ve yapılan bazı çalışmaların, dolaylı olarak yeni şehir için uygun bir ortam hazırladığı söylenebilir. Bu bağlamda, 1860 yılında halkın gayretiyle Soğuksu olarak adlandırılan suyun Batum'a getirilmesi (BOA. A.MKT.UM. 423/22), 1865'te Çoruh Nehri'nin temizlenmesi ve Batum'dan Ardanuç'a kadar olan yolun düzeltilmesi (BOA. MVL. 711/49), konuyla ilişkilendirilebilir. Ayrıca; Batum ile Gönve arasındaki, Burunbaşı olarak anılan araziye müdahale edilmemesi konusunda 1767 tarihli bir belgede bir emrin yer alması da dikkat çekicidir (BOA. C.ML. 514/20963).

Şehrin kurulmasına ilişkin çalışmalar kapsamında, araziyle ilgili belgeler bir araya toplanarak yasal yönden de incelenmiştir. Bu belgelerden; sürecin başında tapuya ilişkin bir ihtilafın gündeme geldiği anlaşılmaktadır (BOA. İ.MVL. 557/25021). Buna göre; 1835 yılından önce, sınırları belirlenmiş olan alanın Sancak Beyzadelere yurtluk ve ocaklık olarak verildiği, 1835 yılına gelindiğinde arazinin üzerinde üç odalı bir evin ve arkasında bir tarlanın yer aldığı belirtilmektedir. Zaman içerisinde arazinin el değiştirdiği, bir bölümüne binaların inşa edildiği ve hatta bir dönümden fazlasının Rusya konsolosuna satıldığı ifade edilmektedir. Henüz Islahat Fermanı ilan edilmediğinden, kanunen Osmanlı tebaası olmayanların toprak sahibi olmasına müsaade edilmediği bu tarihlerde, bahsedilen Rus konsolosunun aslen İzmirli olduğu, ailesinin de orada bulunduğu eklenerek durum açıklanmaya çalışılmaktadır. Öte yandan, Sefer Beyzadeler de aynı alanda tasarruf iddiasında bulunmaktadır. Fakat geçmiş belgelerden, iki ailenin anlaşmazlığa düştüğü bu arazinin aslında kimseye ait olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü, 1847 yılında padişahın iradesiyle, arazinin yurtluk ve ocaklık olarak kullanım hakkının lağvediliği, bedeline karşılık olarak da her bir varise 635'er kuruş maaşın bağlandığı ve belge tarihi olan 1865 yılında hala bu maaşın ödenmeye devam edildiği belirtilmiştir. Bu süreçte bölgede bina inşa etmiş olanların ise, belirlenecek bir öşür miktarını ödemeleri halinde, arsaları üzerinde tasarruf etmeye devam edebilecekleri eklenmiştir.

27 Kasım 1864 tarihli belge, yeni şehrin inşasına müsaade edildiğini bildirerek, her türlü imara elverişli olan arsanın uygun görülen bir yerine yeni bir caminin yapılacağını ve taliplilerine taksimi konusunda bir haritanın da düzenlendiğini haber

vermektedir (BOA. MVL. 693/105). Haritada yer alan 60.000 (yaklaşık 34.200 m²) ziralık alan, inşa edilecek camiye vakfedilmiştir. Fakat daha sonra, bu alanın kirasının caminin yıllık masraflarını karşılamaya yeterli olmadığı görülerek, 60.000 ziralık alanın bitişiğinde yer alan devlet arazisinden 129.608 ziralık bir bölüm daha eklenmiş ve toplam alan 189.608 ziraya (yaklaşık 108.000 m²) çıkartılmıştır (BOA. İ.MVL. 557/25021). Diğer bir ifadeyle; ilk aşamada planlanan şehrin yüzölçümü, kısa bir zaman içinde iki katı kadar daha büyütülmüştür.

Yeni şehirde arsa sahibi olmanın koşulları da, belgelerde net bir şekilde açıklanmıştır. Bu bölgedeki her 100 ziraikare alan için (yaklaşık 57 m²) bir beyaz beşlik mecdiyenin mukataa bedeli olarak verilmesiyle, hükümet tarafından mal sahiplerine tapu verilecektir (BOA. İ.HR. 222/12950). Senelik zemin bedeli veren arazi sahipleri, inşa ettikleri binalar üzerinde kendi mülkiyetleri gibi tasarruf edebilecekler, ileride devlet tebaasından bir başkasına satıldığı durumda gerçek değeri üzerinden %5'i varislerine ait olmak kaydıyla, %3 intikal harcı alınacaktır. Bu gibi intikallerin, resmi olarak kayıtları tutulmadığı sürece geçerli olmayacağı da özellikle belirtilmektedir. Ayrıca, söz konusu alanlarda üç senenin sonunda az veya çok bina inşa edilmemiş olursa, arsanın ellerinden alınacağı ve başka taliplere verileceği ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 557/25021). Böylece; şehrin imarı ve büyümesi yasalarla düzenlenerek garanti altına alınmıştır. Öte yandan, uygulanan muhacir politikası, yeni şehirdeki nüfusun da artmasını teşvik eden bir etken olmuştur. Çünkü muhacir olarak gelen her hane halkına eksik veya geçinmeleri için yeteriz olmayan, iyi mahsul veren bir tarla gösterilmiş, öşür vergisi de istenmemiştir (BOA. MVL. 730/21).

İmara açılan arazi, hazırlanan haritaya göre parsellere ayrılıp taliplilerine taksim edilmişse de, resmî bir inşaat izni henüz ulaşmamış olduğundan, bir süre hiçbir inşaat faaliyetine başlanamamıştır. Bölge halkının inşaata son derece istekli olduğu ve faaliyete geçebilmek için hükümeti bu konuda sürekli sıkıştırdığı belirtilerek, inşaat izninin yazılı olarak gönderilmesi istenmiştir (BOA. MVL. 693/105). İznin ulaşmasıyla başlayan inşaat faaliyetlerinin ardından, caminin vakıf arazisi üzerinde yapılan hane, dükkan ve diğer binaların tapu senetlerinin düzenlenmesi için, 18 Haziran 1865 tarihinden sonra Batum'a bir Evkaf Müdürü'nün tayin edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 335/32). Böylece kurulan ve imar edilen Aziziye, hızla büyümeye başlamıştır.

6.4 Yeni Şehrin Batum'a Etkisi

Aziziye şehrinin kurulması, tahmin edildiği gibi Batum'un çehresini değiştirmiştir. Bir yandan inşaat faaliyetleri hızla devam ederken, diğer yandan bölgenin nüfusu ve buraya olan ilgi artmıştır. Temmuz 1866 tarihli belgede de, teşebbüslerin semeresinin alındığı ve şehirde çok sayıda binanın yapılmış olduğu dile getirilmiştir (BOA. İ.MVL. 557/25021).

Osmanlı Devleti'ne sığınma arzusuyla önceki mutasarrıf zamanında gelen muhacirlerin iskanları 1867 yılında tamamlanmışken (BOA. İ.MVL. 566/25429), yeni şehrin imarıyla yeniden bir muhacir akışının başladığı görülür. 1868 yılında Abaza Kabilesi'nden yaklaşık 400 kişi Batum'a göç etmiş (BOA. MVL. 740/50) ve gelen muhacirlerin yoğunluğundan dolayı burada bir vapurun bulundurulmasına karar verilmiştir (BOA. MVL. 737/22). Batum Limanı'na gelip giden Rus ve Fransız vapurlarının ticaret hacmini de arttırmasıyla, kasabanın gittikçe daha fazla şöret kazandığı, Trabzon ve çevresinden pek çok kişinin peyderpey gelerek bina ve hane inşa edip ikamet etmeye başladıkları, böylece şehrin mamuriyetinin her geçen gün arttığı ve ortaya çıkan sonucun memnuniyet verici olduğu ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 566/25429). Ayrıca; 1867 yılından sonra Batum'a gidip gelmekte olan talebe, seyyah, fukara ve muhacirlerden ödeme talep edildiğinden bahseden belge de, Batum'a duyulan ilginin ve ziyaretlerin arttığının bir başka delilidir (BOA. MVL. 737/27).

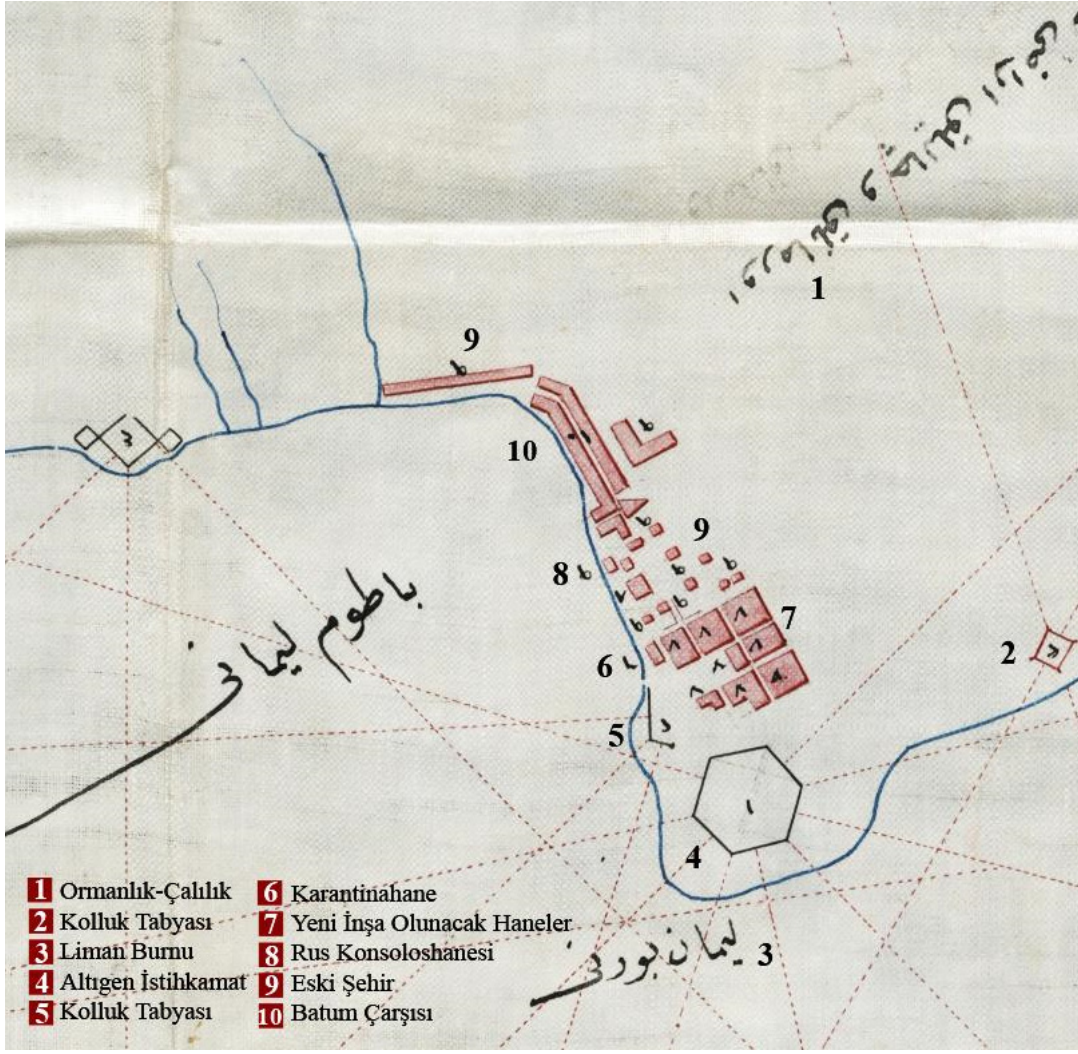
Tüm bu verilerin yanı sıra, Aziziye'nin imarıyla Batum bölgesinin ne derece etkilendiğini, Palgrave de çok çarpıcı bir şekilde anlatır. 1868 tarihli raporunda, Batum'un yakın zamana kadar ancak bir Lazistan köyünden biraz fazlası olarak nitelenebileceğini ve genelde balıkçılar ile kaçakçıların yaşadığı bir bölge olduğunu dile getirir. Fakat, yakın zamanda ortaya çıkan büyümeyle bunun değiştiğini ve büyümenin hala devam ettiğini vurgular. 1868 yılına gelindiğinde, eski ve yeni şehirde; 4.500 Müslüman, 350 Grek ve 120 Ermeni olmak üzere, toplam 4.970 kişilik bir nüfus vardır. Üstelik bir doğu şehrinde Ermenilerin varlığını, bölgenin artan refahını ve parasal işlemlerin yükselişini işaret eden bir termometre olarak yorumlar (NA. FO. 195/812, s.518-520). Gerçekten de, Batum'da hem yönetim hem de halk için ayrı bir önemi olan ticaret, yeni şehrin kurulmasından sonra daha büyük bir hızla artar. 1869 yılında, başkanı ve daimi üyeleri yerel hükümetin en yetkili

memuru tarafından ve geçici üyeleri yerel tüccarlar tarafından seçilerek, bir katip ve tercüman da tayin edilerek, daha önce var olmayan bir ticaret mahkemesinin kurulması da, bu gelişimi ortaya koyar (BOA. İ.DH. 603/42017). Plaggrave'nin 1868 yılında Batum Limanı'na yıllık 182 geminin gelip gittiğini ve 61.028 tonluk bir mal sevkiyatının yapıldığını anlatması da, buradaki ticaret hacmini vurgulayan, önemli bir bilgidir (NA. FO. 195/812, s.520, Tablo A).

6.5 Mimari Yapısı

Batum, 19. yüzyılda yapılan yeni mimarî düzenlemelerin uygulamadaki etkisinin en çarpıcı şekilde görülebildiği örneklerden biridir. 1865 tarihli haritada, konut alanlarının dağılık yerleşimiyle göze çarpan eski Batum kasabası ve her bir bölümüyle doğrusal olarak planlanmış olan yeni şehrin birlikteliği, Tanzimat sonrası modernleşme hareketinin öncesini ve sonrasını özetleyen görsel bir temsil niteliğindedir (Şekil 6.2). Çizim üzerinde, eski şehirden net bir şekilde ayrılabilen Aziziye şehri hanelerinin “yeni usule göre inşa olunacağına” dair yer alan not, tam da bu yeni dönemin düzenlemelerini işaret etmektedir (BOA. MVL. 697/23). Ayrıca, 1867 tarihli belgede, karantinahanenin eski şehir ile Aziziye şehri arasında bulunduğunu belirtilmesi de, yeni şehrin sınırını doğrulamaktadır (BOA. İ.MVL. 577/25886).

Aziziye'nin ilk şehir planı, 1866 yılında Erkan-ı Harb Livası Feyzi Paşa tarafından hazırlanmıştır. Bu tarihte kaydedilmiş olan bir dizi belge arasında yer alan çizim üzerinden, şehre ilişkin önemli bilgiler verilmektedir (Şekil 6.3). Aziziye, planlama sürecinin en başında, belgede geçen ifadeyle “kaide-i hendeseye” göre; bir başka deyişle geometri kurallarına uygun bir ızgara planla oluşturulmuştur (BOA. İ.MVL. 557/25021). Aynı terim, Mustafa Reşid Paşa'nın büyükelçi olarak bulunduğu Londra'dan 1836'da II. Mahmud'a gönderdiği mektupta “kavaid-i hendese” olarak yer bulmuştur. Mustafa Reşid Paşa'nın, şehirleşme alanında zamanla ülkede hakim olan Tanzimat anlayışını yansıtan bu önemli önerisi, ilk kez resmî bir metinde 1839 yılında yer almıştır (Çelik, 2007, s.246). Yaklaşık otuz yıl sonra Aziziye'de de temel alınan bu ilke, yeni şehri detaylarıyla şekillendirmiştir. Tümü dörtgen biçimli olan ve yirmi üç adada toplanan parseller de aralarında 12'şer zira (yaklaşık 9 metre) genişliğinde sokaklar bırakılarak düzenlenmiştir. Bu veriler ışığında, plandaki birçok ölçünün çıkartılabilmesi mümkündür. Farklı boyutlarda örnekleri olsa da, büyük

Şekil 6.2 : 1865 tarihli harita üzerinde eski Batum kasabası ve yeni şehir Aziziye (BOA. MVL. 697/23).

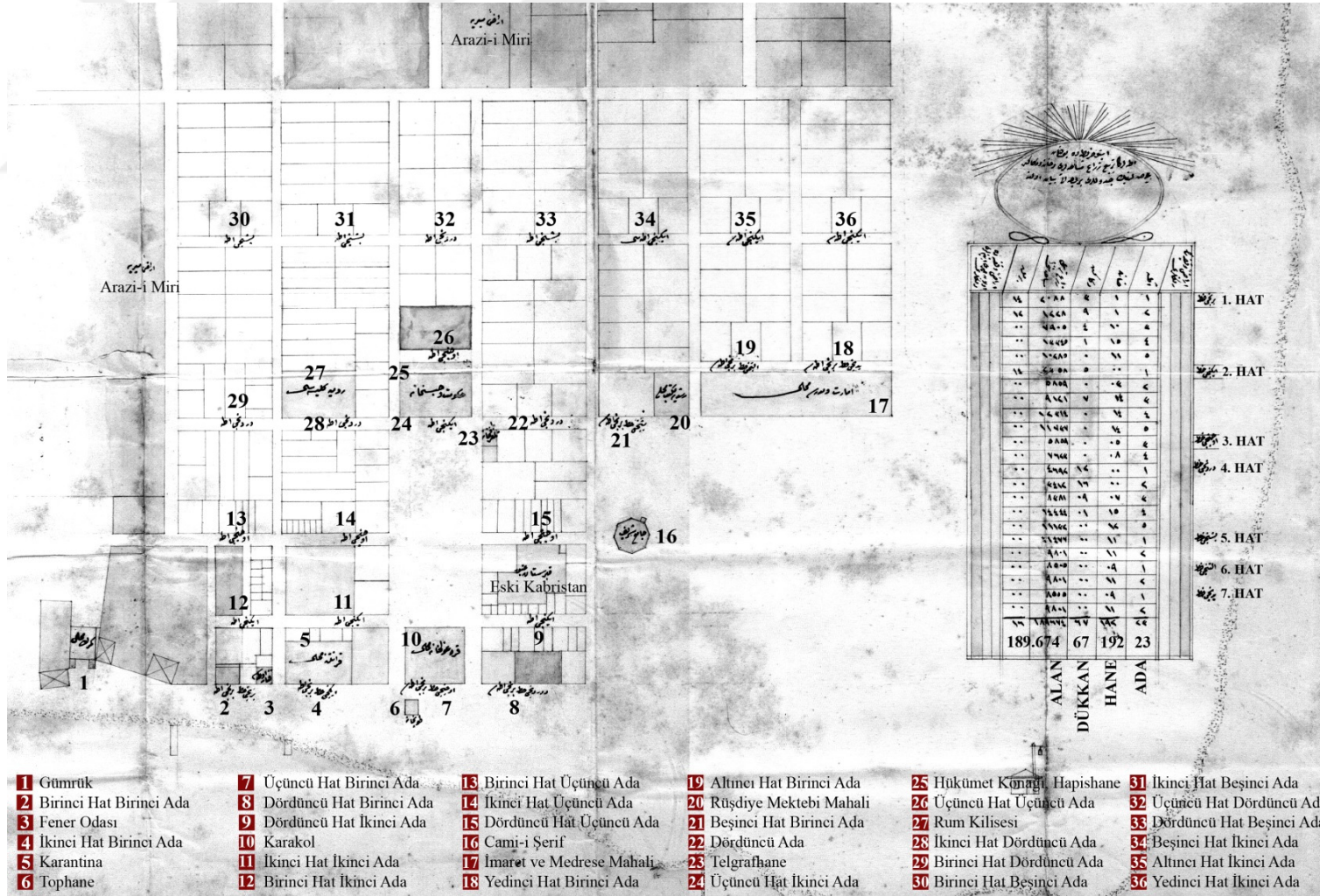
bir bölümü yaklaşık 500 m²'lik parçalardan oluşan parseller, yaklaşık 535 metre uzunluğunda ve 485 metre genişliğinde bir alan üzerine yayılmıştır.

Arazinin sahile yakın bölümündeki geniş alan, istihkam inşası için boş bırakılmıştır. İstihkam ile hanelerin arasına padişahın adıyla bir caminin inşası planlanmış ve bu alan camiye tahsis edilerek vakfedilmiştir (BOA. İ.HR. 222/12950). Eğitim yapıları da, bu caminin önünde bir açık avlu niteliğindeki alana açılacak şekilde konumlandırılmıştır. Hapishanesiyle birlikte düşünülen hükümet konağının önünde, resmi tören ve kutlamaların yapılabileceği yaklaşık 9 dönümlük geniş bir meydan vardır. Konut ve dükkanla çevrili meydanın sahile yakın olan diğer ucuna, bölgenin güvenliğini sağlamak üzere bir karakolhane ile tophane yerleştirilmiştir. Telgrafhane de bu meydanın çevresinde, hükümet konağının çaprazında yer almaktadır. Hükümet konağının hemen yanındaki adada, meydana cephesi olmayan bir parsel ise, bölgede

yaşayan Rumlar'ın muhtemel kilise talepleri için ayrılmıştır. Belgede “Hristiyan mahallesi” olarak geçen dört ada (BOA, İ.HR. 222/12950), birinci ve ikinci hattın dördüncü ve beşinci adaları olmalıdır. Sahildeki karakolun hizasında bulunan karantinahane ve gümrük binalarının önüne de, gemilerin yanaşabilmesi için küçük birer iskele çizilmiştir. Camiye yakın konumda bulunan mezarlığın, “eski kabristan” olarak işaretlenmiş olması sebebiyle, şehir kurulmadan önce de burada olduğu düşünülebilir. Fakat yeni şehir planlanırken de, Batum'un merkezinde Müslümanlar ve diğer dinlere mensup kişiler için devlet arazisinden mezarlıkların tahsis edildiği belirtilmektedir (BOA. MVL. 715/46).

Aziziye'ye ilişkin ortaya çıkartılan bu planlama, yeni usullere göre tasarlanmış bir Tanzimat şehrinin tipik özelliklerini ifade ederken; merkezdeki cami ve medresenin, çarşı alanıyla ve hamamla yakın bir iletişimi olacak şekilde konumlandırılması da, bir anlamda eski Osmanlı şehrine bir gönderme niteliğinde değerlendirilebilir. Yeni düzenlemeler her ne kadar Batılı normlara göre yapılsa da, yüzyıllara dayanan geleneksel alışkanlıkların da göz ardı edilemeyeceği muhakkaktır.

Feyzi Paşa'nın hazırladığı plana uygun şekilde, mahalle mahalle taksim edilen bu arazi (BOA. MVL. 694/85), çizim üzerinde de belirtildiği gibi 189.674 ziralık bir alanı kapsamaktadır. Arazinin tümünün, belgede 60.000 zira olarak geçen ilk bölümün aynı yıl arttırılmasıyla camiye vakfedildiği görülmektedir (BOA. İ.MVL. 557/25021). Belgelerde her zaman ayrı bir şehir olarak nitelendirilse de, Aziziye'nin kuruluşu bir taraftan mevcut Batum kasabasının genişletilmesi olarak yorumlanmaya da açıktır. Neticede, 1866 tarihindeki fiili kuruluşundan sonra bölgenin Osmanlı döneminde geldiği nokta, 1878 tarihli haritada görülebilmektedir (Şekil 6.4). Batum'daki Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği yıla tarihlenen harita, Aziziye'nin on iki yılın sonunda şehirleşmede geldiği noktayı göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu tarihe kadar, yerleşim alanı Nuri Gölü'ne kadar genişlemiştir. Fakat; haritada görülen bu ikinci kısma ilişkin herhangi bir planlama bilgisine rastlanmamıştır. Öte yandan, bu bölümün düzenli ve ızgara planlı olmadığı, yine de parsellerin ana hatların takip edilmesiyle şekillendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla, genişleyen şehir için ayrı bir planlama yapılmadığı ve muhtemelen ilk aşamada şehir sınırlarına dahil edilmediği düşünülebilir. Nüfus artışıyla birlikte ihtiyaç duyulan yeni arazide, mevcut düzenin yerel idare tarafından devam ettirilmiş olması mümkündür.

Şekil 6.3 : Aziziye'nin 1866 tarihli ilk şehir planı (BOA. İ.MVL. 557/25021).

7. AZİZİYE ŞEHİRİ YAPILARI

1864 yılında planlamasına başlanan Aziziye şehri, kuruluşundan Rusya'nın hakimiyetine girdiği döneme kadar, artan bir ivmeyle büyümüş ve imar faaliyetleri hızla devam etmiştir (Şekil 6.4). İlk planlamada hane ve dükkanlar ile resmi ve askeri yapıların yerlerinin tespit edildiği yeni şehirde, inşaatlara şehir planı doğrultusunda başlanmıştır.

Yer tespitinin ardından yapılan çizim ve keşiflerle, devlet tarafından inşa edilecek binaların hem tasarımları, hem de masrafları belirlenmiştir. 10 Aralık 1864 tarihinde, hapishane binasının keşfinin yapıldığı, cami ve hapishaneye ruhsat verildiği, fakat hükümet konağı ve devamındaki arazinin henüz ruhsatsız olduğu belirtilmektedir. Bu durum, inşa süreci adına önemli bir engel teşkil etmiştir. Çünkü binaların çizim ve maliyetlerine ilişkin onay alınıp resmi inşaat ruhsatı temin edilmeden, yapıma başlanması mümkün olmamaktadır. Öte yandan, gerekli malzemeler de henüz tedarik edilememiştir, çünkü inşaatı yürütecek mühendis henüz bulunamamıştır. 1865 yılının ilkbaharında, bir mühendisin bulunmasıyla inşaatla başlanacağı öngörüldüğü ifade edilmiştir (BOA. MVL. 694/85).

Planlandığı gibi, 1865 yılında caminin inşaatı başlamıştır. 25 Mart 1865 tarihinde, cami inşaatı devam ederken; hükümet konağı, hapishane, belge arşivi, karakolhane ve Rüştüye mektebi de yeni tarz mimariyle yapılmak üzere planlanmış, ancak bu kez de bir mimar kalfası tayin edilmediği için bu binaların inşaatlarına başlanamamıştır (BOA. MVL. 702/44). Sonunda Dimitri Kalfa'nın görevlendirilmesiyle, engeller ortadan kalkmış ve işler hızlanmaya başlamıştır (BOA. İ.MVL. 529/23759). Camiyle birlikte hem diğer resmi yapılar, hem de halk tarafından hane ve dükkanlar inşa edilmiştir. Mayıs 1866 tarihine gelindiğinde, caminin yarısının tamamlanmış olduğu, hapishaneye birlikte bir hükümet konağının ve önünde bir tophane, bir telgrafhane, bir fener ve bitişiğinde de liman odalarının inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir (BOA. İ.MVL. 557/25021). 1867 yılında artık çok sayıda hane ve dükkan ile bir hamamın yapımı tamamlanmış, bu süreçte inşaatı devam eden cami de 1869 yılında hizmete açılmıştır.

1878 yılında, Osmanlı hakimiyeti sona erdiğinde, Aziziye şehrinde birçok sahil yapısının yanı sıra; askeri, dini, resmi, sivil ve ticari yapılar ile su, sağlık ve eğitim yapıları inşa edilmiş; yeni şehir beklentileri fazlasıyla karşılamıştır. Yeni şehirdeki bu imar faaliyetleri kapsamında; toplam 20 yapı ve bir çarşı alanı belgelenecek sınıflandırılmıştır. Söz konusu yapıların tamamı, Aziziye'nin planlanlı olarak inşa edilen kısmında yer alırken; bazı yapıların konumlarının belirlenmesi mümkün olmamış, bir kısmının ise konumlarını kesin olarak doğrulayan bilgilere ulaşılamamıştır (Şekil 7.1). İleriki yıllarda büyüyen şehrin ikinci bölümünde, bu sınıflandırmalara dahil olabilecek bir yapıya ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum, şehrin kalanında inşa edilen yapıların büyük ölçüde sivil mimari örneklerinden oluştuğu izlenimini vermektedir.

Şekil 7.1 : Aziziye’de Osmanlı döneminde inşa edilen yapıların güncel Batum şehir haritasındaki yaklaşık konumları (Url-8 üzerinden uyarlanmıştır).

7.1 Sahil Yapıları

Ticaretin ön planda olduğu liman kentlerinde, liman ve bağlantılı olarak inşa edilen yapılar, sahil şeridindeki mimarinin baskın öğeleridir. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı'nın birçok sisteminde yapılan modernizasyon sonucu ortaya çıkan, işlevsel olarak planlanmış gümrük ve karantinahane yapıları ile daha uzun bir geçmişi olan deniz fenerleri, limanlarla birlikte ele alınması gereken sahil yapılarıdır. Limana gelen her geminin uğradığı ve şehrin görülen ilk yüzü niteliğinde olmaları sebebiyle, bu yapılarda işlevin yanı sıra prestijin de gündeme geldiği görülür. Aziziye'nin de, yeni düzenlemelere uygun şekilde başlanan imarında, Tanzimat Dönemi sonrasında gelişen bu yeni yapı türlerinin örnekleri inşa edilmiştir (Şekil 7.2).

Şekil 7.2 : 1898 tarihli harita üzerinde sahil yapıları, Ek A.6'dan alıntı (Saltoğlu, 2016).

7.1.1 İskele

Aziziye'nin kurulduğu dönemde, ticaret hacminin de büyük bir bölümünü elinde tutan Rusya'nın Batum'daki ağırlığı açıkça ortadadır. Palgrave de (1868) Trabzon'dan doğuya doğru Odessa'ya kadar (Ukrayna'da liman şehri) Karadeniz'de Ruslardan başka gemi hattının olmadığı bilgisini verir (NA. FO.195/812, s.518). Bu sebeple, 1866 yılında Rusya vapurları için bir iskelenin inşa edilmesi gündeme gelir (BOA. MVL. 721/118).

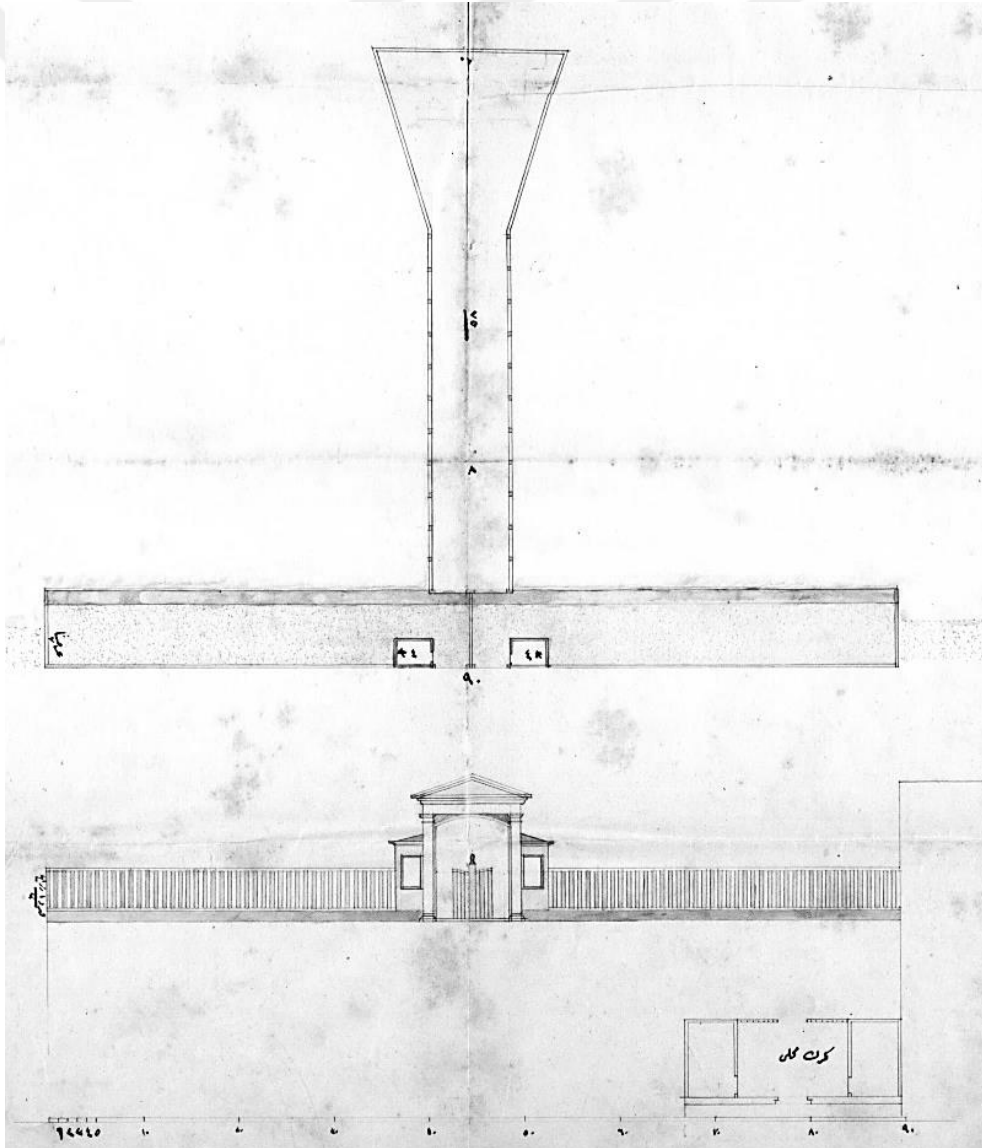
Rusya Devleti tarafından daha 1856 yılında Batum'a konsolos tayin edildiği görülür (BOA. İ.HR. 137/7110). Aziziye kurulduktan sonra Rusya'nın konsolosluğunu yapan Corci, 29 Mayıs 1866 tarihinde kaleme aldığı yazısında, yeni bir iskelenin inşasına ilişkin talebini dile getirir (BOA. İ.MVL. 566/25478). Belgeye eklenen çizimde iskelenin detayları da görülür (Şekil 7.3). Corci; Rusya'ya ait şirket vapurlarının Batum'daki ticari hacmi arttığını ve Rusya'nın kömür getiren gemileri için yapılacak büyük bir iskelenin mutlaka gerekli olduğunu vurgular. Söz konusu iskelenin de, Rus şirketi tarafından kiralanmış olan kömür mağazasının önünde konumlandırılmasıyla, padişah sayesinde her geçen gün artan bayındırlığın ve ticaretin bir kat daha büyüyeceği görüşünü dile getirir. Ayrıca, hükümetin ruhsat vermesi halinde Rus şirketi tarafından yapılacak iskelede hiçbir mülkiyet iddiasının olmayacağı, Rus şirket vapur ve gemilerinin bulunmadığı durumda iskelenin diğer gemilere açılması şartıyla kabul edilmektedir. Böylece, mevcut olan iskele gümrük ve diğer tüm gemiler için tahsis edilirken, yeni yapılacak iskelenin öncelikli kullanım hakkı Rus gemilerinde olacaktır. Muhtemelen aynı yıl inşasına başlanan iskelenin tamamlandığı tarihe ulaşlamamış olsa da, rüsumunun inşaat bitiminde alınacağını ifade eden 1867 tarihli belgeye yakın bir zamanda kullanıma açılmış olmalıdır (BOA. A.MKT.MHM. 375/9).

Palgrave 1868 tarihli raporunda, yapılan yeni iskeleyle ilgili detaylı bilgiler verir. Buna göre; Rus Konsolosluğu yakınında uzun ahşap bir iskele vardır. İskelenin karşı tarafında Rus vapur şirketine ait olan çok büyük bir şamandıra demirlenmiştir. Bu şamandıra, bir kabloyla deniz kıyısına bağlıdır ve Rus gemilerine iskele önündeki en avantajlı pozisyonun verilmesi amacıyla, onlara özel kullanım hakkı verilerek konulmuştur. Öte yandan maddi açıdan diğer herkesi, özellikle belli rüzgarlar olduğunda, limana girişleri Rus şamandırası tarafından engellenen küçük sahil gemilerini rahatsız etmektedir. Üstelik bu gemiler, birçok defa bu yüzden zarar görmüş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. Aslında Türk liman sorumlusunun ve halkın genelinin bu sıkıntıya karşı ciddi ve tekrar eden şikayetleri üzerine, İstanbul'dan bunun kaldırılmasını emreden bir ferman gönderilmiştir. Fakat Palgrave'nin ifadesiyle "Batum'daki ve diğer yerlerdeki Rus nüfuzu, fermanın ölü bir mektup olarak kalmasına" sebep olmuştur. (NA. FO.195/812, s.519-520)

Rusların Batum'daki ağırlığı, Palgrave'nin raporlarının yanı sıra, bazı arşiv belgelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. 1852 tarihli bir belgeye göre, Batum'a

memur kılınan Rusya konsolosunun isteği üzerine direk imal edilerek bandıra çekilmiş ve yirmi pare top atışı yapılmıştır (BOA. MVL. 350/38). Bir başka belgede ise; emsalsiz derecede geniş olan limanda her daim Rus vapur ve gemilerinden birkaçının bulunduğu, bu gemilere mahsus bir dinlenme yeri gibi çalıştığı ifade edilmektedir. Böyle bir limanda padişahın bir bölük vapurunun bulunmaması, üzücü bir durum olarak ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 529/23759).

Bahsi geçen bu iskele dışında, 1872 yılında bir başka iskele daha gündeme gelir. Batum'a yeni bir iskelenin inşa edilip kule ve şamandıraların konulması durumunda limanın inzibat altına alınıp gelirinin artacağı ifade edilir (BOA, ŞD. 2/33). Bu iskelenin inşaatına dair bir bilgiye ulaşılamamışsa da, 1898 yılına gelindiğinde sahilde çok sayıda küçük iskelenin bulunduğu görülür (Şekil 7.4).

Şekil 7.3 : Yeni iskelenin 1866 tarihli çizimi (BOA. İ.MVL. 566/25478).

Şekil 7.4 : 1880'lerin sonunda iskele (ZMA).

7.1.2 Deniz feneri

Aziziye kurulmadan önce, 1859 tarihli bir belgede “Batumi Limanı'nın Burunbaş adlı mevkiine fener konulmasından” bahsedildiği görülür (BOA. HRT.MKT. 280/75). Bu tarihte yeni şehir henüz mevcut olmasa da, eski kasabanın önündeki limanın faal olması, deniz feneri ihtiyacını arttırmış olmalıdır. 1866 yılında kaydedilmiş olan bir başka belge ise, fenerin ve bitişindeki liman odalarının yapılmış olduğunu belirtir (BOA. İ.MVL. 557/25021). Dolayısıyla, fenerin inşasının en geç 1859 yılında düşünüldüğü ve 1866 tarihinden önce yapılmış olduğu açıktır.

Palgrave 1868 tarihli raporunda, limanın korumasının batı yakasındaki deniz feneriyle sağlandığını ve fenerin kontrolünde ikiz liman ışıkları olduğunu ifade eder (NA. FO.195/812, s.518). Margiev ise (2008, s.122), Karadeniz sahillerinin deniz fenerleri ve kulelerine ilişkin 1905 tarihli bir kaynağı delil göstererek, deniz fenerinin 1863 tarihinde yapılmış olduğunu söyler. Fakat adı geçen birincil kaynağa ulaşamadığından, bu tarihi kesin bilgi olarak sunmak mümkün değildir. Osmanlı hakimiyeti döneminde yapılmış olan fener, ne yazık ki bugüne ulaşmamıştır (Şekil 7.5). Bugün hala ayakta olan yapı ise, üzerindeki Fransız şirketi damgasının da doğruladığı gibi, Rus hakimiyeti sırasında 1882 yılında yeniden inşa edilmiş olan fenerdir (Şekil 7.6). Osmanlı arşivinde herhangi bir çizimine rastlanmamış olsa da, 1863 tarihli görsel, fener mimarisinin ileriki yıllarda ciddi bir değişikliğe uğramadığı izlenimini verir. Öte yandan, inşa edilen ikinci fenerin de üzerinde yükseldiği görülen dikdörtgen planlı yapısı yıkılmıştır. Yalnızca işlevini yitirmiş olan fenerin kendisi, inşa edildiği noktada sahil düzenlemesinin bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir (Şekil 7.7).

Şekil 7.5 : Deniz fenerinin 1863 tarihli görseli (ZMA).

Şekil 7.6 : 1890'larda deniz feneri (ZMA).

Şekil 7.7 : Deniz fenerinin güncel durumu (Saltoğlu, 2016).

7.1.3 Karantinahane

Sanayi Devrimi'nden sonra büyük bir hız kazanan deniz ulaşımı; deniz yoluyla yapılan ticaret hacmini arttırmasının yanı sıra, salgın hastalıkların farklı bölgelere yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Bu sebeple, 19.yüzyıldan itibaren gelişen Osmanlı sağlık uygulamaları kapsamında, 1831 yılında ilk kez karantina uygulaması başlatılmıştır (Böke, 2009, s.138).

Yeni sağlık uygulamalarıyla birlikte ilk kurulan karantinahanelerden biri olan İzmir Karantinası, 1855 tarihli İngiliz Sağlık Komisyonu'nun raporuna göre; "ticari malları kabul etmek ve karantina altında olanları barındırmak için kullanılan barakalardan ve diğer binalardan ibarettir" (Böke, 2009, s.145). Diğer bir deyişle, henüz planlanmış ve düzenli bir karantinahane yapısı yoktur. Daha geç dönemde yapılmış olan Aziziye karantinahanesinde ise bu durumun değişmiş olduğu görülür.

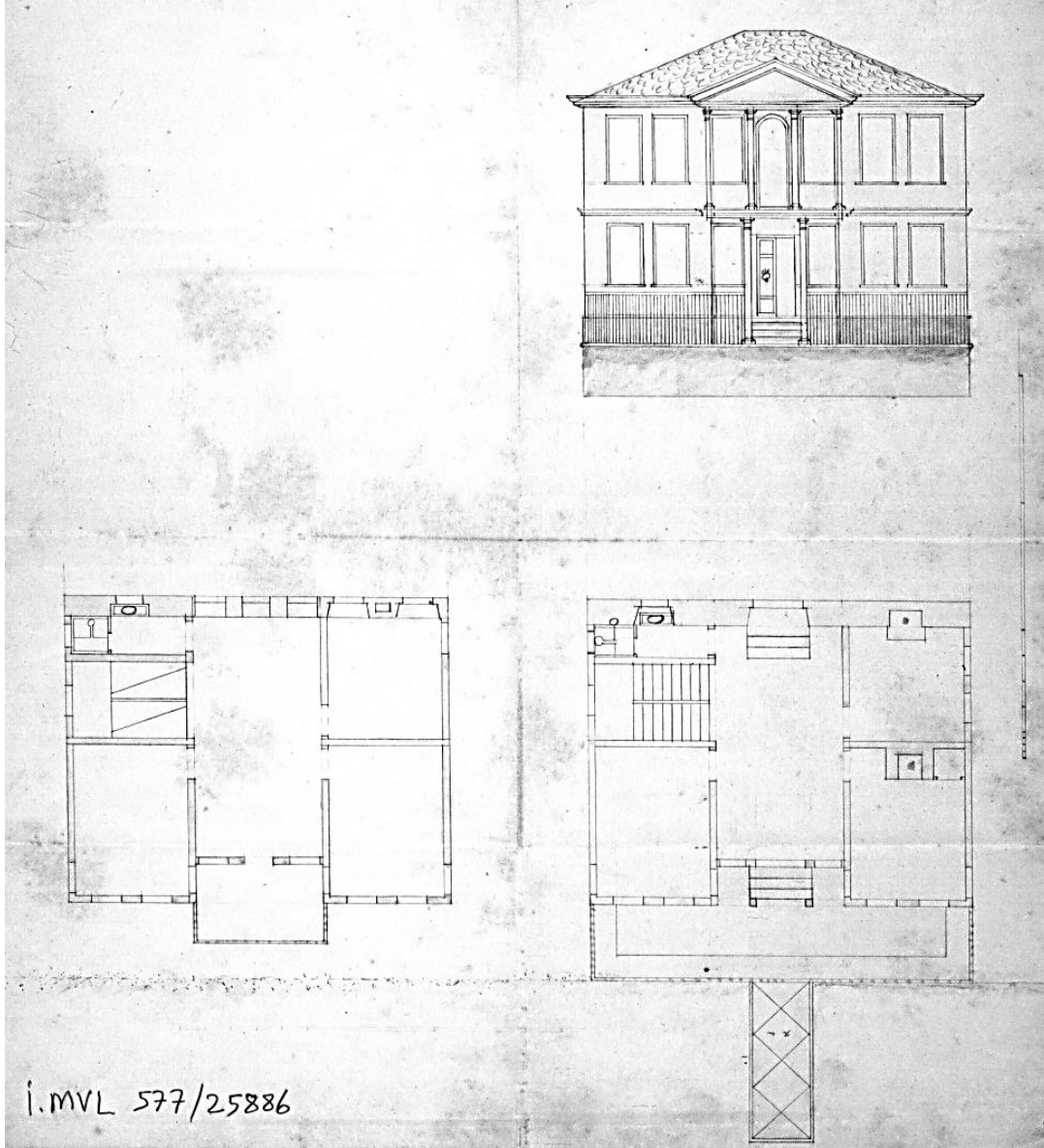
Liman ağzına bir karantina mahalli inşasının düşünüldüğü, ilk kez 1864 tarihli bir belgede geçer (BOA. A.MKT.MHM. 312/98). Aynı yıl içerisinde birkaç ay sonra kaydedilmiş olan bir başka belgede de, "liman ağzına inşa edilen karantina mahalli" ifadesi kullanılır (BOA. MVL. 692/63). Asıl karantinahane 1867 yılından sonra inşa edildiğinden, burada bahsedilen yapı muhtemelen ilk geçici karantinahanedir. Çünkü 1865 tarihli belgede yer alan ve Feyzi Paşa tarafından hazırlanmış belirtilen harita, yeni şehir kurulmadan önce mevcut olan karantinahanenin yerini göstermektedir (BOA. MVL. 697/23). Bu karantinahane, dörtgen şeklinde, etrafı çitle çevrilmiş ve bir köşesinde ahşaptan bir iki oda inşa olunmuş geçici bir alandır. Bu binanın tabya olarak gösterilen yere nakli düşünülmüş olsa da, buraya ileride yapılması planlanan istihkamatla birlikte bir koltuk tabya inşa edileceğinden, bu nakil de geçici olacaktır (Şekil 6.2). Bu sebeple, mevcut binanın bu alana büyük masraflara girmeden nakledilip fazladan oda ilave edilerek kullanılması planlanmıştır. Bahsedilen bu nakil işleminin yapıp yapılmadığı net değildir. Fakat, 1867 yılına gelindiğinde, kullanılan karantinahane köhne ve harap haldedir (BOA. İ.MVL. 577/25886). Belgeye göre; denize yakın konumuyla karantinahane kullanımına uygun olsa da, eski şehir ile Aziziye şehri arasındaki geniş bahçesiyle harap haldeki devlet binalarının bulunduğu karantina alanı pek iyi durumda değildir. Üstelik yakın zamanda esen bir rüzgarla darbeler almış ve bina tümüyle çökmeye yüz tutmuştur. Halbuki Batum Limanı, Karadeniz'in birincisi olduğu gibi, Rus ve Fransız varpuurlarının da işlemekte olduğu bir yerdir. Dolayısıyla, "ecnebi tebaanın" geçip gittiği ve Rus sınırına yakın olan bir

noktada, “onların gözünde büyük bir üstünlüğe sebep olacağı” düşüncesinin de etkisiyle yeni bir karantinahanenin inşası gerekli görülmektedir. Fakat, o dönemde hazinenin böyle bir masrafı yüklenmesi mümkün değildir. Bahçesiyle birlikte geniş ve güzel bir konumda olan karantina alanından, eski ahşap binasıyla beraber yaklaşık 19 m uzunluğunda ve 30 m genişliğinde bir alanın sahibinden satın alınıp, bedelinin yeni binalara karşılık tutularak açık arttırmayla taliplerine kiraya verilmesi hem sorunu çözecek, hem hazineye katkısı olacaktır. Bu alanın ait olduğu Hacı Şahinzade Abdülhalim Bey’le de geçici senet düzenlenerek anlaşmaya varılmıştır. Böylece, yapılan keşfe göre 7.650 kuruş harcanarak, “yeni tarz” ile tasarlanmış olan bina yapılacaktır. Belgeye eklenen çizim de oldukça detaylıdır. Cephesi itibariyle ahşap bir konak görüntüsü veren bina, kırma çatılıdır. Giriş kapısı üzerinde, üçgen alınlı ve sütunlar üzerine oturan bir cumbası vardır. İki katlı binada, ıslak hacimlerin aynı hizada ve merdiven kovasının yanında konumlandırıldığı görülür. İşlevleri belirtilmemiş olan altı bağımsız odasıyla iki geniş holü vardır (Şekil 7.9). Binanın önündeki çitlerle çevrili küçük alan, denize doğru uzanan bir iskelye bağlanmıştır. Palgrave’nin şehir içinde konumlandırılmış olmasını garip bulduğu karantinahane (NA. FO.195/812, s.519), 1878 tarihli bir fotoğraftaki yapı olmalıdır (Şekil 7.8). Margiev, bu fotoğraftaki binanın gümrük olduğunu söylese de, karantinahane çizimiyle örtüşen ve 1881 tarihli görselle de büyük ölçüde benzeşen bu yapının, karantinahane olması daha doğru görünmektedir (Şekil 7.10).

Şekil 7.8 : 1878 yılında karantinahane (ZMA).

Şekil 7.9 : Karantinahane binasının 1867 tarihli çizimi (BOA. İ.MVL. 577/25886).

Şekil 7.10 : 1881 yılında Aziziye sahilinde karantina binası, Lev Lagorio (Url-9).

7.1.4 Gümrük dairesi

Deniz ticaretinin çok yoğun bir şekilde devam ettiği Aziziye için gümrük alanı, dolayısıyla iyi planlanmış bir gümrük binasının olması son derece önemliydi.

1866 tarihli belgede, Batum’da bir gümrük dairesinin bu tarihe kadar olmadığı ve kiraya uygun bir yer de bulunmadığı için yeni bir binanın inşa edilmesinin gerekli olduğu belirtilir. Ayrıca, Batum’un “ticaretgah” olması ve Rusya ile sınırının bulunması da böyle bir binaya olan ihtiyacın gerekçeleri olarak anlatılır. Bir başka deyişle, iyi planlanmış bir gümrük dairesi, fonksiyonunun yanı sıra bir prestij olarak da yorumlanmıştır. Ambar ve muayene alanı ile iki odadan oluşan yarı kargir olarak düşünülen bina için 29.127,5 kuruşluk bir keşif bedeli söz konusudur. Aziziye Camii’nde olduğu gibi, bu binanın yapımı için de görevlendirilen kişi Dimitri Kalfa’dır (BOA. İ.MVL. 548/24584). Palgrave (1868) de raporunda, buradaki gümrük binasını “geniş ve iyi konumlandırılmış” olarak nitelemektedir (NA. FO. 195/812, s.519). Dolayısıyla, yapının inşaatı 1866-67 yıllarında tamamlanmış olmalıdır. Margiev’in fotoğraf arşivinde yer alan gümrük binası fotoğrafına bakıldığında, karantinahane binası çizimiyle büyük ölçüde örtüştüğü görülür (Şekil 7.11). Ön cephedeki cumbadan sonra üç pencere bulunması ve bacaların farklı noktalardan çıkması gibi farklar dışında, binanın genel yapısı aynıdır. Dolayısıyla, karantinahane için yapılan çizimin bir tip proje olarak ele alındığı ve ihtiyaca göre büyütülerek gümrük binasının oluşturulduğu düşünülebilir.

Şekil 7.11 : 1882 yılında gümrük binası (ZMA).

Bir arşiv belgesinden aldığı bilgileri aktararak Margiev (2008, s.171), eski gümrük binasının 1884 yılında açık arttırmayla 400 rubleye ve 3 hafta içinde yıkılması şartıyla satıldığını ve Batum sakinlerinden birinin bu binayı aldığını belirtir. Rus hakimiyetinde 1886 yılında, eski binaya kıyasla oldukça büyük olarak inşa edilmiş olan yeni gümrük dairesi de, bugüne ulaşamamıştır.

7.2 Askerî Yapılar

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve sonrasında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte, yeni askeri birimlerin ve yapıların oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Barutun top teknolojisinde kullanılmasıyla, şehir savunması için inşa edilen surlar da işlevini kaybettiğinden, yeni bir yapılanmaya mecbur kalınmıştır. Bu sebeplerle; kışla yapısı olarak koğuş, savunma yapısı olarak tabya ve istihkam, kent içi güvenliğin tüm semtlerde sağlanabilmesi için de gerekli noktalarda karakollar inşa edilmiştir. Hatta Ebniye Nizamnamelerinde; yeni şehir veya semtler kurulurken, karakollar için alanlar ayrılması belirtilmiştir (Ertuğrul, 2009, s.296). Genelde kagir malzemenin kullanıldığı kışlalar ve yan tesisleri, biçimlenme açısından en sade çözümlerle hayata geçirilmiştir (Batur, 2016, s.43).

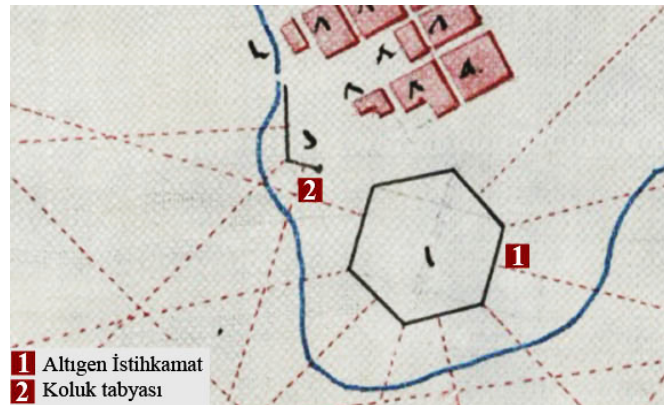
Aziziye için yapılan şehir planında da, henüz haneler inşa edilmeye başlanmadan, istihkamat ve tabya için geniş bir alanın ayrıldığı görülür. Lazistan Sancağı'nın yönetim merkezi olan Batum, stratejik bir öneme de sahip olduğundan, bölgenin korunmasının ayrı bir önemi vardır. Bir burun formunda denize doğru uzanan arazi, saldırılara çok açık bir nokta olduğundan, şehirleşme başlamadan önce güvenlik için gerekli olan yapıların yerleri belirlenmiş ve hızlı bir şekilde inşaatına başlanmıştır. Palgrave de, liman girişinin her iki yakasındaki iki batarya, iki top ve bir bölük askerin kaldığı küçük bir barakadan bahseder (NA. FO. 195/812, s.519). Bu iki bataryadan biri eski kasabaya, diğeri ise Aziziye'de ait olmalıdır.

7.2.1 Tabya ve İstihkam

İstihkam, hem koruma amaçlı inşa edilen askeri yapılara verilen genel bir ad olarak (Eyice, 2001, s.234), hem de siper anlamında kullanılır. Tabya ise, "herhangi bir kuşatmada dahi uzun bir süre direnebilen, hâkim noktalara yapılmış, çevreyi gözetleme olanakları olan, her yöne karşı savunulabilen, taş, kâgir, beton veya demirli betondan inşa edilmiş kapalı mevzilerdir." Stratejik önemi olan noktalarda

konumlandırılan tabyalar, askeri birliklerin geçici bir süre barınmasına olanak sağlamak üzere inşa edilmiş ve üzerleri kalın bir toprak tabakasıyla örtülü olan yapılardır (Ülkü, 2007, s.249-260). Osmanlı Devleti'nde ilk örneklerine 1770 yılında Çanakkale Boğazı'ndaki denemelerde rastlanan tabyaların (İnan ve Tanyeli, s.2) en çok inşa edildiği dönem ise, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşandığı dönemdir (Çam, 1999, s.343).

Zorlu bir dönem olan 93 Harbi'ne yakın bir tarihte kurulmuş olan Aziziye'de de, denizden gelecek tehlikelere karşı büyük bir savunma alanı kurulmuş, sahil kenarındaki geniş alan istihkamat olmak üzere terk edilmiştir (BOA. İ.HR. 222/12950). 1865 tarihli belgede; Feyzi Paşa tarafından hazırlanmış belirtilen haritada, altıgen bir planla gösterilen istihkamatla birlikte, 2 rakamıyla konumu işaretlenen bir tabyanın inşa edileceği ifade edilmektedir (Şekil 7.12). Margiev arşivinde yer alan fotoğraflar da bu bilgileri destekleyen önemli belgelerdir (Şekil 7.13, 7.14). Buna göre; Feyzi Paşa'nın planına uygun şekilde, arazinin uç kısmına geniş bir istihkam ile yanına ayrı bir tabya inşa edilmiştir (Şekil 7.15). Toprakların yığılmasıyla oluşturulan istihkamin farklı dönemlere ait fotoğraflarına bakıldığında, zaman içerisinde güçlendirilerek büyütüldüğü söylenebilir (Şekil 7.16). Bu büyümenin bir kısmının Rus hakimiyeti döneminde gerçekleşmiş olması da ihtimal dahilindedir. Çünkü, güçlendirilmiş istihkama gösteren kartpostal, Rus imparatorunun karşılanmasıyla ilgili olduğu belirtilerek kaydedilmiştir. Arşiv belgelerinde Burunbaşı Tabyası (BOA. BEO. 1705/127816) veya Burun Tabya (BOA. Y.A.HUS. 215/52) olarak anılan yapının da, çizimdeki gibi L şeklinde bir plan şemasıyla oluşturulduğu fotoğraflarından anlaşılabilir. Yine de, tabyanın iç mekan organizasyonuna ilişkin bir çizim bulunamadığından, boyutu ve mekan işlevleri hakkında net bir bilgi vermek mümkün değildir.

Şekil 7.12 : İstihkam ve tabyanın 1865 tarihli planı (BOA. MVL. 697/23).

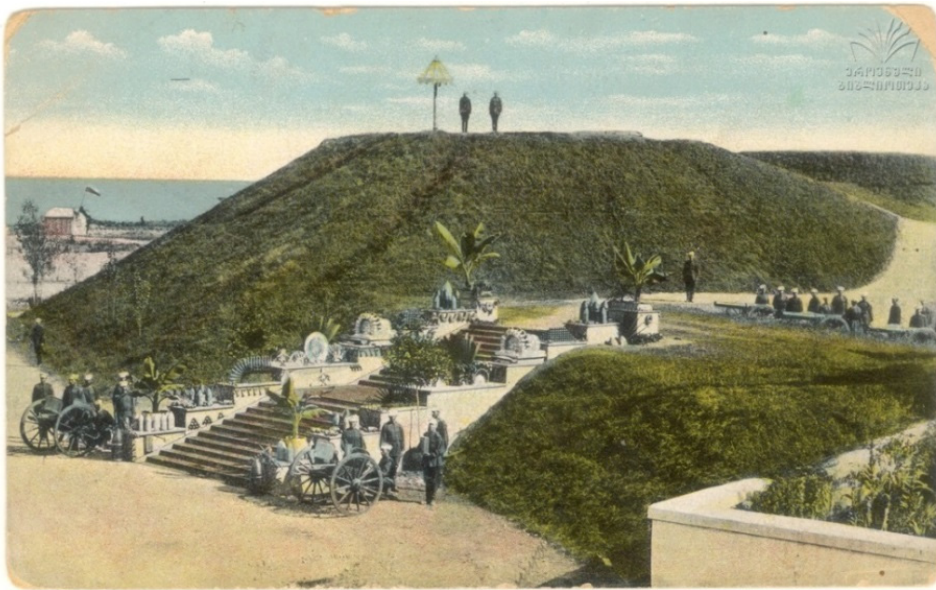
Şekil 7.13 : Burunbaşı Mevkii'nde inşa edilen istihkam (ZMA).

Şekil 7.14 : İstihkam ve Burunbaşı Tabyası (ZMA).

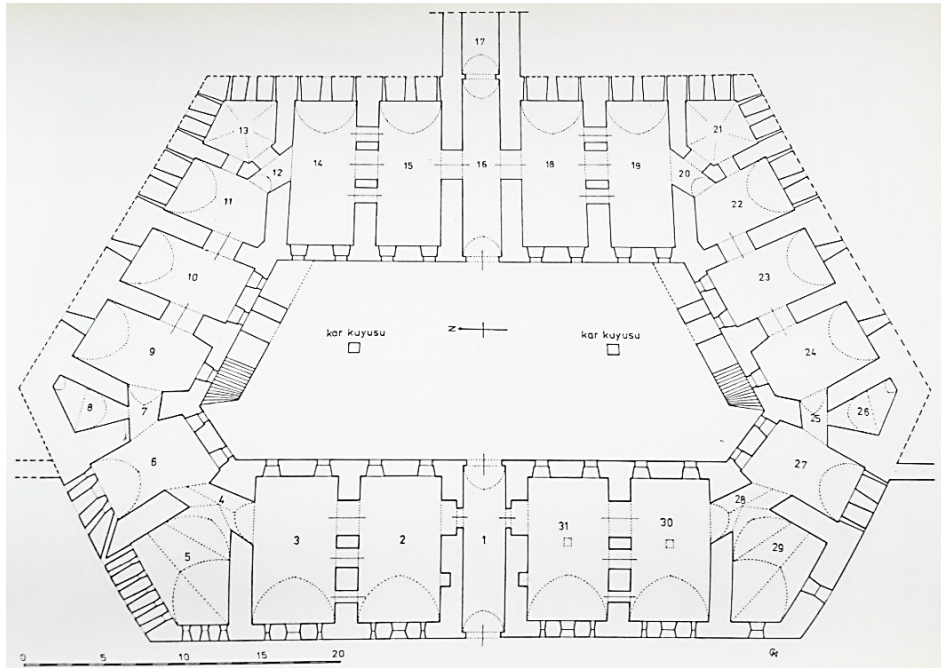
Şekil 7.15 : Burunbaşı Tabyası'nın karadan görünüşü (ZMA).

Şekil 7.16 : Burunbaşı Mevkii'nde askeri batarya ve istihkam (NPLG. Baadur Koblianidze Koleksiyonu).

Aziziye'deki tabyanın plan çizimine ulaşılamamış olsa da, zayıflamakta olan Osmanlı Devleti'nde savunmaya verilen önemin artmasının bir sonucu olarak sıklıkla rastlanan tabya yapılarından, Sultan Abdülaziz döneminde inşa edilmiş olan diğer örnekler önemli birer referans niteliğindedir. Erzurum tabyalarından biri olan ve şehrin savunma halkasının bir parçası olarak Burunbaşı ile aynı dönemde inşa edilen 3 numaralı Aziziye Tabyası bu bağlamda bir örnek olarak incelenebilir.

1867-1872 yılları arasında Erzurum şehri sınırları içinde, Pasinler Ovası'ndan Vank Deresi'ne bağlanan gediklerin kapatılması amacıyla, yapılmış olan 3 numaralı Aziziye Tabyası, kenarları birbirine eşit olmayan bir altıgen formda inşa edilmiştir (Şekil 7.17). Bugün hala sağlam bir şekilde ayakta olan tabyanın kuzey ve güney bölümleri simetrik olarak planlanmıştır. Yapının rölöve planına göre, 1 numaralı giriş dehlizi avluya açılırken, sağ ve solunda bulunan geniş kapılarla yan odalara da bağlanmaktadır. Her bir odanın bir diğerine açılan bir kapısı bulunduğu için, avluya çıkılmadan yapının tümüne ulaşılabilmesi mümkündür. Odaların bir kısmı beşik tonozla veya kırma beşik tonozla, bir kısmı da kubbe tonozla örtülüdür. Dışarıdan ise, düz toprak bir yüzeyle kaplanan bir çatı görülmektedir. Bazalt taştan inşa edilmiş olan yapının tonozları tuğladan yapılmıştır. İç avlusunda iki merdiven ve iki kar kuyusu bulunmaktadır. Tabyanın etrafında, bugün görülebilir olmasa da, alışlageldiği üzere yapı çevresin boyunca devam eden bir hendek olduğu düşünülmektedir (Çam, 1993, s.38-40).

Şekil 7.17 : 3 numaralı Aziziye Tabyası'nın rölöve planı (Çam, 1993, s.42).

Bu tabyanın planında görülen odaların her birinin işlevi bilinmese de, tabyaların genel prensibi gereği, askerlerin talim ve toplanma yeri olan iç avlu etrafında dizilen mekanların kışla, cephanelik, revir ve depo olarak kullanıldığı söylenebilir (Çam, 1993, s.165). Ayrıca tabya yapılarında fırın, çamarşırhane, tuvalet ve hamam gibi bölümlerin de olduğu bilinmektedir (Karpuz, 1984, s.78). Arazinin imkan verdiği durumlarda geniş dış avlular ve avlu içerisinde tabyanın su ihtiyacını karşılayan sarnıç ve kuyular da yapılmıştır (Çam, 1993, s.165).

Bu bilgiler ışığında; Burunbaşı Tabyası'nın da yan yana dizilmiş ve birbirine açılan odalardan oluşan lineer bir planın olduğu anlaşılmaktadır. Tabyaların bulunduğu araziye göre şekillendiği göz önüne alındığında, 3 numaralı Aziziye Tabyası gibi dört bir yana bakan cepheler yerine, Burunbaşı için denizden gelecek tehlikelere karşı tek yönlü bir savunma yeterli görülmüş ve planı da bu doğrultuda şekillenmiş olmalıdır. Önünde yer alan geniş alanın da, bir dış avlu niteliğinde kullanıldığı düşünülebilir. Sultan Abdülaziz döneminde yaptırılan 1, 2 ve 3 numaralı Aziziye Tabyalarının üçü de Burunbaşı ile aynı zaman dilimi içerisinde yapılmış olsa da, iç avlulu planlarıyla farklı bir iç mekan organizasyon şeması sunarken, daha erken bir döneme tarihlenen Mecidiye Tabyası ile Burunbaşı Tabyası'nın daha fazla ortak özelliği olduğu görülür (Şekil 7.18). Burunbaşı Tabyası'nın, cephesinde yer alan eşit mesafeli pencerelerden anlaşıldığı gibi, eşit büyüklükteki odaların yan yana gelmesiyle oluşan ve soldan üçüncü bölümde giriş kapısı bulunan bir planı vardır. Bu şekliyle, 1853 yılında Sultan Abdülmecid zamanında, Erzurum'un doğusundaki Topdağı'nda inşa edilmiş olan Mecidiye Tabyası'nın planıyla büyük bir benzerlik gösterir (Şekil 7.19). Dolayısıyla, iç mekanları ve yapı malzemelerinin de tümüyle farklı olmadığı düşünülebilir (Şekil 7.20).

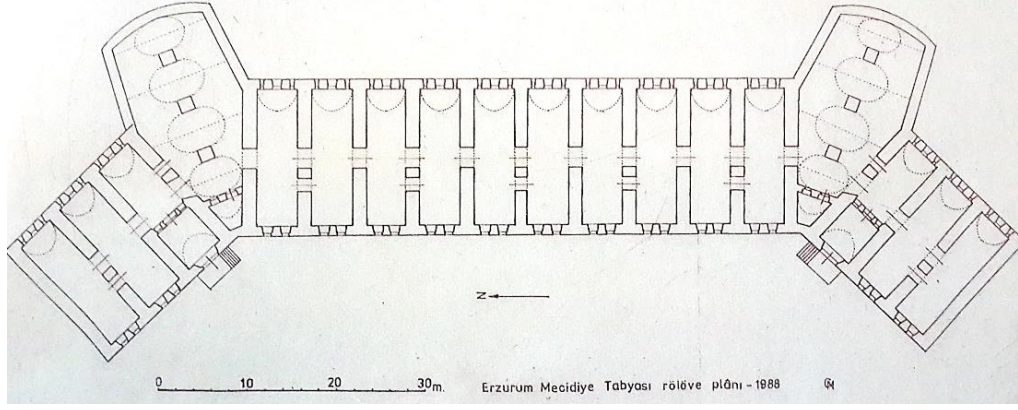
(a)

(b)

Şekil 7.18 : (a) Burunbaşı Tabyası (ZMA), (b) Mecidiye Tabyası (Url-10).

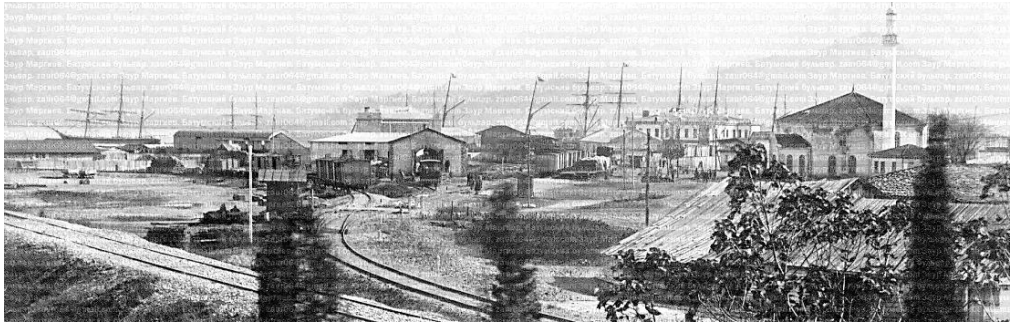
Şekil 7.19 : Mecidiye Tabyası'nın rölevé planı (Çam, 1993, s.28).

Şekil 7.20 : Mecidiye Tabyası'nın iç mekânından bir görünüş (Url-11).

Şekil 7.21 : Tabya ve istihkâmın (a) 1865 tarihli ilk tasarısı (Şekil 6.2'den alıntı) ile inşa edilen yapının (b) 1878 (ZMA) ve (c) 1885 tarihli planları (Şekil 7.31'den alıntı).

Şekil 7.22 : Aziziye Camii önündeki istihkâm alanının Rus hakimiyeti dönemindeki durumu (ZMA).

Şekil 7.23 : Tabya ve istihkam alanının güncel görünümü (Saltoğlu, 2016).

Aziziye’de inşa edilmiş olan bu tabya ve istihkâmın yer aldığı bölgenin farklı tarihlerde yapılmış çizimleri incelendiğinde, zaman içerisinde değişen bir biçimle şekillendiği göze çarpmaktadır (Şekil 7.21). 1865 yılındaki ilk planlamada altıgen olarak belirlenen istihkam, fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla, farklı bir formla yapılmış ve tabya ile yan yana konumlandırılmıştır. Aziziye’deki Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği 1878 yılına tarihlenen bir başka çizimde ise, arazinin yapısına göre şekillenmiş bir istihkam görülmektedir. Bu on üç yıllık süreçteki değişime ilişkin bir belgeye ulaşılamamış olsa da, ilk yapılan istihkâmın zamanla büyütülerek bu forma ulaşmış olması mümkündür. Öte yandan, bu çizimde tabyaya dair herhangi bir ize rastlanmamaktadır. İstihkâmın yeniden yapılandırılması sırasında, tabya bu formun bir parçası olarak kullanılmış veya tümüyle yıkılmış olmalıdır. 1885 tarihli haritada da Burunbaşı Tabyası yer almazken, 1878 yılındaki istihkâmın aynı formla devam ettiği görülmektedir. 20. yüzyılın başında Rus hakimiyetindeki Aziziye’de, 1883 yılında inşa edilmeye başlanan Batum-Tiflis-Bakü demiryolu ile (Bostan, 2001, s.210) artan ticaret hacmi ve politik dengelerin bir sonucu olarak, artık istihkamata ihtiyaç duyulmamış ve yıkılmıştır (Şekil 7.22). Bugün de, bu askeri yapılardan bugüne ulaşan herhangi bir iz bulunmamaktadır (Şekil 7.23).

7.2.2 Karakolhane

Osmanlı topraklarında 19. yüzyıla kadar, halkın asayişinden sorumlu olan güvenlik mensupları için planlanmış bir yapı tipine rastlanmamaktadır. Bu görevliler, söz konusu tarihe kadar bağlı oldukları ocak veya teşkilatlara ait binalarda ikamet etmişlerdir. Fakat, bir süre sonra “karakolhane” adı verilen yeni binaların yapımına başlanmıştır (Çiftçi, 2001, s.431).

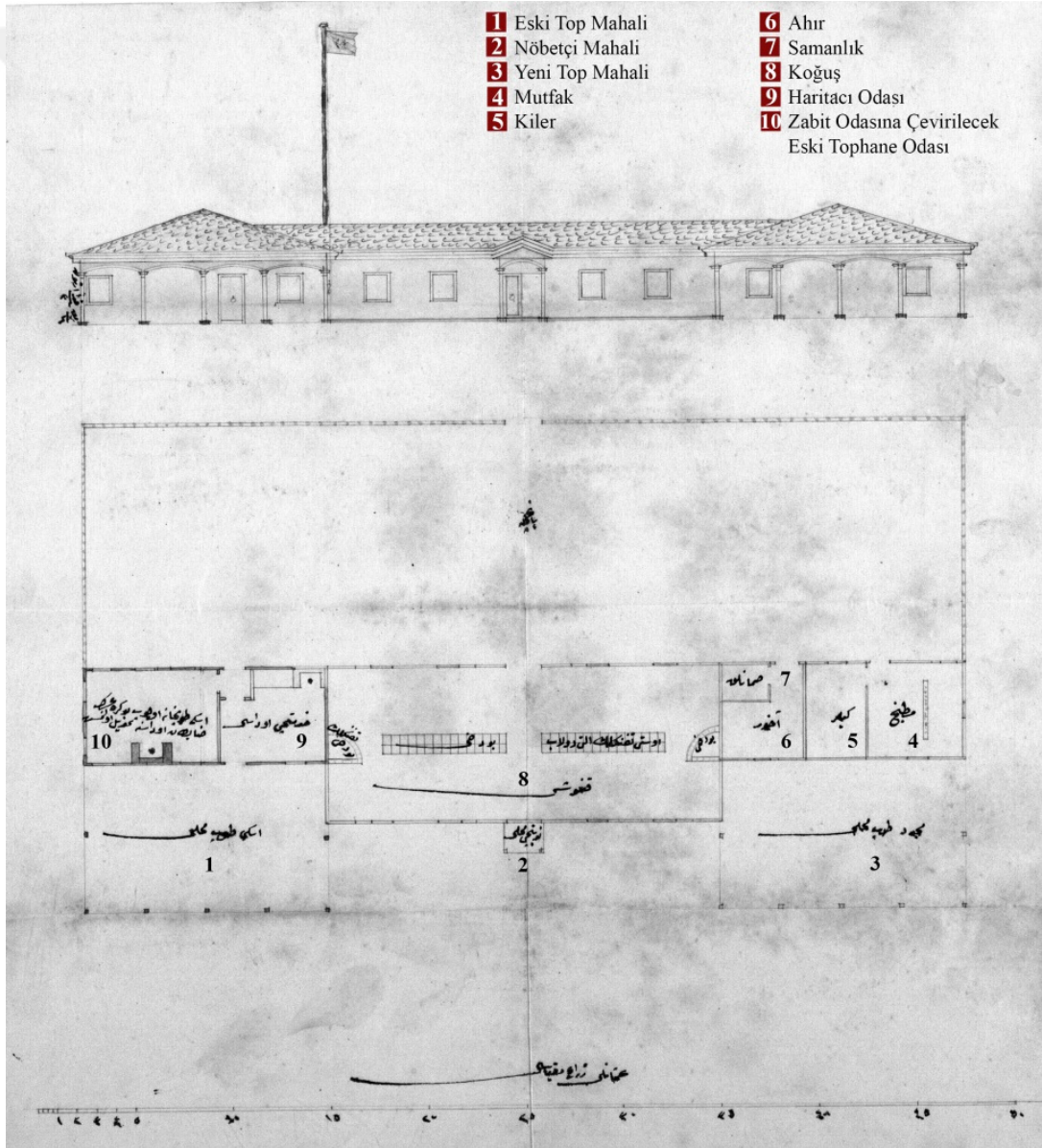
7.2.3 Koğuş ve Tophane

Top döküm yerinin yanı sıra; barut, top ve güllerin depo edildiği mekanları da içine alan tophane yapısı, bir liman şehri olan Aziziye'nin güvenliği açısından önemli bir unsurdu. Deniz kenarında, karakolhanenin önünde ve tabyaya yakın bir noktada planlanmıştı. İnşasına başlandığı tarih bilinmese de, 1867 tarihinde tamamlanmış olduğu açıktır. Çünkü, bu yıla tarihlenen bir belge, inşa olunan tophaneye iki kıt'a topun getirilip yerleştirildiğini söylemektedir (BOA. İ.MVL. 566/25429). Bu topların gerekli görülmesinin bir sebebinin de, padişahın doğduğu gün, Ramazan günleri ve diğer önemli günlerde atılmak olduğu ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 529/23759).

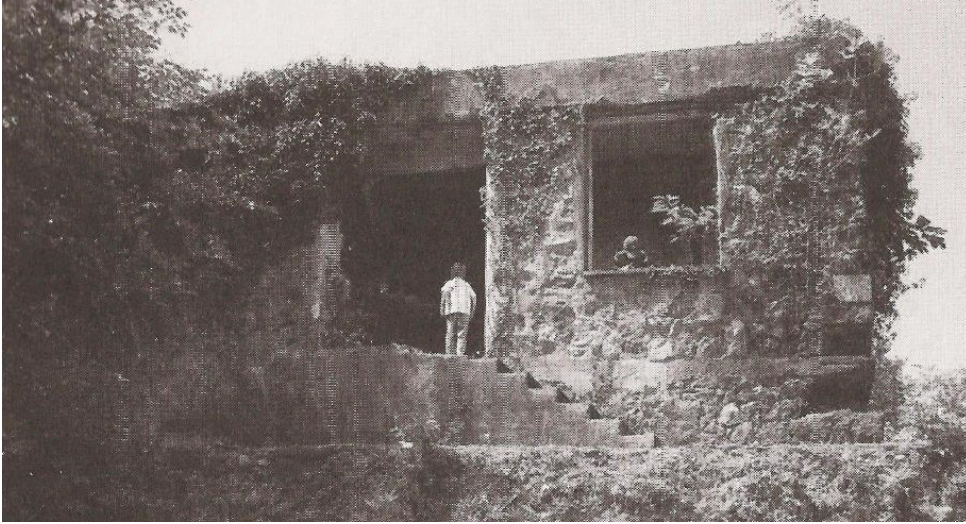
Tophanenin inşa edildiği yıl, yeni teşkil edilen şehrin asayiş ve güvenliğini temin için görevlendirilen askerlerin barınabilecekleri bir binanın inşasının da gerekli olduğu görülmüştür (BOA. İ.MVL. 566/25429). Çünkü; burada bulundurulan iki kıt'a asker için karakolhane ve koğuş gibi devlet binaları henüz inşa edilmemiştir. Bu yüzden askerler, kahve ve dükkan gibi ticari mahallerde dinlenip ikamet etmekte ve masraflarına karşılık olarak mülk sahiplerine aylık 600-700 kuruş kira verilmektedir. Askerlerin tek bir mahalde bulunmaması sebebiyle bir sefalet halinin söz konusu olduğu da ifade edilmektedir. Bu durumun ortadan kalkması için, keşfinin ve çiziminin yapılmış olduğu koğuş binasının, tophanenin bitişiğinde inşasına izin verilirse, senelik 4-5 bin kuruş kira masrafının da biteceği söylenmektedir. Ayrıca, Batum gibi sınıra yakın yerlerde bu gibi binaların, yabancıların ve ecnebilerin bakışlarına karşı yüce saltanata yaraşır olduğu eklenmektedir (BOA. İ.MVL. 566/25429). Belgeye eklenmiş olan çizimin, oldukça detaylı olduğu söylenebilir (Şekil 7.25). Yapının plan ve görünüşü çizilmiş, mekanların fonksiyonları da belirtilmiştir. Buna göre, ortada dikdörtgen şekilli bir koğuş alanı ve girişinde küçük bir nöbetçi mahali vardır. Koğuşun sağına ahır, samanlık, kiler ve mutfak yerleştirilmiştir. Sol tarafında ise, mevcut tophane ile top mahali görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu binanın mevcut top mahaline eklenerek yapılması düşünülmüştür. Top mahalinin yanına bir haritacı odası ve tüm binanın arkasına genişçe bir bahçe eklenmiştir. Bir başka belge de, yapının ahşap olarak inşasına müsaade edildiğini söylemektedir. Koğuşun kısa zamanda kötü bir hale gelmemesi, mümkün olduğunca dayanıklı olabilmesi için, zabıt odalarının dört tarafına tuğlayla dolum yapıldığı ve bu sebeple yapılan keşif dışında 3.000 kuruşun daha harcandığını ifade etmektedir (BOA. MVL. 734/11). Ayrıca, bu yapının inşasında da

Dimitri Kalfa'nın bulundurulduğu görülmektedir (BOA. MVL. 733/44). Margiev'in arşivindeki, koğuş olarak kullanılması muhtemel olan ve Batum'daki Türk askerlerine ait olduğu belirtilen bir baraka fotoğrafının da bu yapıyla ilişkilendirilerek genel bir fikir edinilebilir (Şekil 7.26). Fakat, kesin olarak koğuş binasına ait olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bu koğuş dışında, 1865 tarihli bir belgede ikinci bir zabtiye koğuşundan bahsedilmektedir. Hükümet konağı ve hapisanesi ile zabtiye koğuşları inşasına kalfa tayininden söz eden belge; bu tarihte de bir zabtiye koğuşunun inşa edilmekte olduğunu gösterir (BOA. MVL. 694/90). Fakat, bu koğuşlara dair detaylı bir bilgiye ulaşamamıştır.

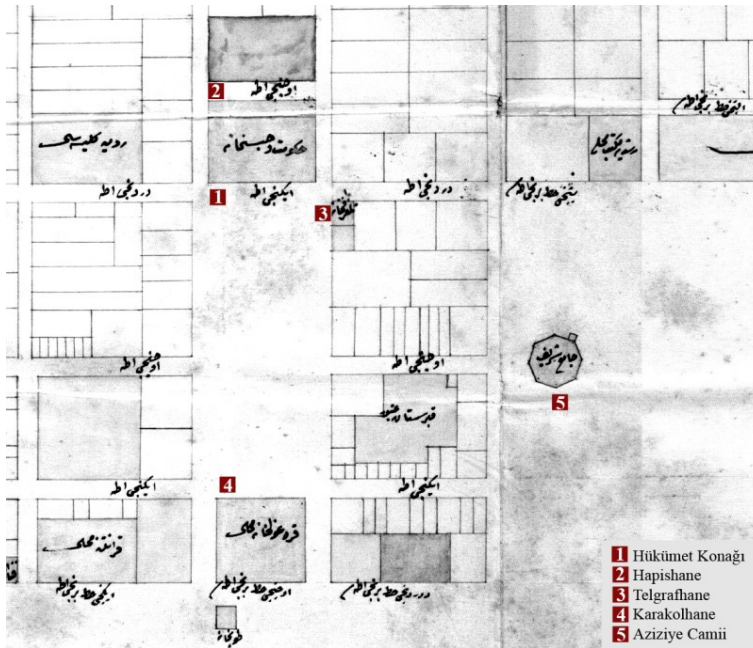
Şekil 7.25 : Askeri koğuş binasının 1867 tarihli çizimi (BOA. İ.MVL. 566/25429).

Şekil 7.26 : Batum’da Türk askerlerine ait olduğu düşünülen bir baraka (ZMA).

7.3 Resmî Yapılar

Osmanlı Devleti’nde yönetim sistemine bağlı olarak, 19.yüzyıl öncesinde kamu hizmeti için inşa edilmiş yapıların bulunmadığı görülür. Yöneticilerin ikamet ettikleri konaklar, aynı zamanda devlet işlerinin de yürütüldüğü mekanlardır. Tanzimat Dönemi’nin getirdiği yeni sistem, bazı resmi yapıların inşa edilme ihtiyacını doğurur. Hükümet binalarının yapılması da, 1868 yılında Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi’nin yürürlüğe girmesiyle birlikte başlar (Ertuğrul, 2009, s.296). Aziziye’de inşa edilen resmi yapılar da, yapıldıkları tarih itibariyle bu yeni dönemin ilk örnekleri arasındadır.

Şekil 7.27 : Resmi yapıların şehir planındaki konumları (Şekil 6.3’ten alıntı).

Reformların etkisiyle ülke genelinde inşa edilen diğer birçok yapı gibi, Aziziye'deki hükümet konağı da bir meydanla birlikte planlanmıştır. Hemen arkasında bir hapisane binasının da yer aldığı yapı, karakol ile aynı akstadır (Şekil 7.27). Konağın önünde yer alan bu geniş alanın sağ tarafında bir telgrafhane vardır. Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer yapı tipi olan ve Aziziye'de de kurulması düşünülen evrak mahzeninin konumu, şehir planı üzerinde belirtilmemiştir.

7.3.1 Hükümet konağı

Yeni şehrin kurulmasıyla birlikte, artık bölgesel yönetimin bir merkezi niteliğinde olan Hükümet Konağı'nın da inşası başlamış ve 1865 yılında inşaatın yürütülmesi için buraya bir kalfa tayin edilmiştir (BOA. MVL. 694/90). Yapının, “konumu sebebiyle büyük bir teşekkülle ve yeni tarza göre” inşa olunduğu ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 566/25429). Hükümet konaklarının erken örnekleri genelde iki katlı, Neoklasik üsluplu ve mütevazi yapılar olduğundan (Batur, 2016, s.43), Aziziye'de de bu tanımlamalara uygun bir yapı inşa edilmiş olmalıdır.

1866 yılı Ocak ayında kaydedilmiş olan belge; “müceddeden yapılmış olan hükümet konağının masraf miktarlarını gösteren keşif defterinin” havale edildiğini belirterek, artık yapının tamamlanmış olduğuna işaret etmektedir (BOA. MVL. 717/59). Nitekim aynı yılın haziran ayında binaya yerleşilmiştir (BOA. İ.MVL. 561/25217). Bu süreçte, yapılması düşünülen iki karakolhane inşaatının, muhtemelen daha hızlı bir şekilde tamamlanabilmesi için, eski çarşıya yakın olan hükümet konağına nakledildiği belirtilmektedir (BOA. MVL. 722/90).

Arşiv belgelerinde, hükümet konağı binasının herhangi bir çizimine rastlanmamış, planı ve iç mekanına ilişkin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Palgrave'nin (1868) hükümet konağı için yaptığı “büyük ve kötü inşa edilmiş” yorumu ise öznel görünmektedir (NA. FO.195/812, s.519). Fakat dönemin mimarisinden ve aynı dönemde yapılmış diğer örneklerden yola çıkarak, genel yapısı tahmin edilebilir. İnşa edilen hükümet konağının, “bir orta hol etrafında gelişen, simetrik planlı, neo-klasik mimari üslupta ve iki katlı bir yapı olması” muhtemeldir (Ertuğrul, 2009, s.297). Margiev arşivindeki fotoğrafta hükümet konağı olduğu tahmin edilen yapı da, bu tanıma uymaktadır (Şekil 7.28). Aynı dönem içerisinde ve Batum'la aynı sancak altındaki bir bölge olan Trabzon'da 1864 yılında inşa edilen hükümet konağı da bu bağlamda bir örnek teşkil etmektedir (Şekil 7.29).

Şekil 7.28 : Aziziye Camii ve hükümet konağı olduğu tahmin edilen yapı (AJAR).

Şekil 7.29 : 20.yüzyıl başlarında Trabzon Hükümet Konağı, Yıldız Albümleri (Yazıcı, 2008, s.958).

7.3.2 Hapishane

Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyıldan önce görülmeyen bir yapı tipi olan hapishaneler, Tanzimat sonrasında çıkartılan kanunlarla, idari ve mimari açıdan düzenlenmiştir. Düzenlemelerin bir parçası olarak, 1858'de İngiltere'den getirilen Binbaşı Gordon, hapishanelerin ıslahıyla görevlendirilmiştir. Gordon'un raporuna göre; tutuklular ve hükümlüler ayrılmalı, erkekler, kadınlar ve çocuklar farklı yerlere konmalıdır. Hükümlüler ise; cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üç suç tipine göre sınıflandırılmalı ve yine farklı mahallerde tutulmalıdır (Demirbaş, 2008, s.136-139).

Dönemin Lazistan Livası Mutasarrıfı Mehmed Nureddin'in, 1865 tarihli belgede dönemin hapishanelerinin iç mekan organizasyonuna ilişkin verdiği bilgilere bakıldığında, düzenlemenin Gordon'un raporuna uygun şekilde yapıldığı görülür (BOA. MVL. 696/5). Belgeye göre hapishaneler, toplam 17 adet geniş ve bağımsız oda ile tutukluların gezmeleri için büyük bir avludan oluşur. Tarif edilen planda; büyük suçlular, küçük suçlular, borçlular ve hastalar için olmak üzere dört büyük oda

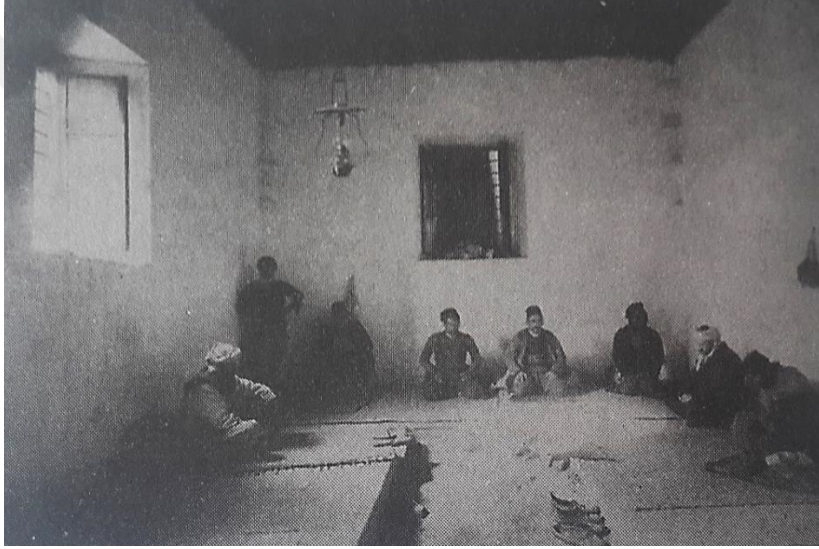

ile sorgu odası, birer kişilik beş oda, bir banyo, beş abdesthane, bir mahzen ve iki adet zabtiye odası vardır. Mehmed Nureddin tarafından o tarihe kadar İzvornik (bugün Bosna-Hersek sınırları içerisinde), Bursa ve Yozgat'ta bu planlamayla birer hapisane inşa edildiği de belirtilir.

Aziziye'de bulunan hapisanenin yapım sürecine ilişkin ise, 1865 yılında hükümet konağıyla birlikte inşaatına başlandığı dışında bir bilgiye rastlanmamıştır (BOA. MVL. 694/90). Ayrıca, birlikte planlanan diğer yapılar gibi hapisanenin de “yeni tarz mimariyle” yapılacağı bilinmektedir (BOA. MVL. 702/44). Öte yandan, Aziziye'nin kuruluşundan hemen önce, 1864 yılında kaydedilmiş olan belge, eski şehirde bulunan hükümet konağı hapisanesinden bahseder (BOA. İ.MVL. 516/23259). O dönemde eski Batum kasabasının müstakil bir hapisanesi yoktur. Kiralanmış olan 7-8 odalı bir evin bu amaçla kullanıldığı ve tutuklanan kişiler ahşaptan yapılmış olan alt odalarda tutulduğundan, kapıları kırıp kaçtıkları anlatılır. Batum'daki hapisanenin başka yerlerdekine benzemediğinin, mahkumların çoğunun cinayet veya yol kesme gibi ağır suçlarla itham edilen kişiler olduğunun vurgulanması da dikkat çekicidir. Yakın zamanda hapisane için dört köşe, kargir bir binanın yapılmış olduğu söylene de, tek katlı, alçak ve karanlık bir gözden ibaret olan binada, her tür suçu işleyenlerin bir arada tutulduğu eklenir. Ayrıca, kalabalığın ve yaz günlerindeki sıcaklığın da etkisiyle, mahkumların büyük bir bölümüyle birlikte görevli askerlerin sıtmaya yakalandığı söylenir. Özetle, Lazistan Mutasarrıfı'nın da yazısında belirttiği gibi, hapisane “perişan” bir durumdadır. Bu sebeple, yeni bir hapisane binasının yapılması çok masraflı olacağından, en azından mevcut binanın tamir edilerek, binaya ikinci bir kat eklenmesi; burada bir hastahane, bir hafif suçlular mahali ile nöbetçi askerler için bir yerin düzenlenmesi talep edilir. Belgeye ikinci kata ilişkin bir çizim de eklenmiştir (Şekil 7.30). Bu anlatımlar, yapılan yeni düzenlemelerin buraya henüz tam anlamıyla ulaşmamış olduğunu, fakat Gordon'un temel kurallarının uygulanmaya çalışıldığını gösterir. Bu tecrübelerle, yeni şehirde yapılan hapisanenin yeni düzene göre inşa edilmiş olması muhtemeldir. Fakat, yine de burada tam teşekküllü bir yapı beklentisinden söz etmek mümkün değildir. Çünkü, Gültekin Yıldız'ın da ifade ettiği gibi, “bir ya da iki katlı, çoğu kez kargir ve dikdörtgen şeklindeki bu mütevazi yapılar, (...) olsa olsa “hapisanenin yokluğunu ikame eden” hapis mekanlarıydı” (2012, s.329). Bir Osmanlı hapisane koğuşunun iç mekanına ait fotoğraf da bu yorumları doğrulamaktadır (Şekil 7.31).

Şekil 7.30 : Eski Batum kasabasındaki hapishanenin üst kat planı (BOA. İ.MVL. 516/23259).

Şekil 7.31 : Bir Osmanlı hapishanesi koğuşu (Yıldız, 2012, s.338).

7.3.3 Telgrafhane ve evrak mahzeni

Tanzimat ile birlikte, hükümet konağı çevresindeki yapılanmada, haberleşme ve belge muhafazası ayrı birer fonksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Aziziye şehrinin kurulduğu dönemde de, Batum'un Lazistan Sancağı'nın yönetim merkezi olması sebebiyle, haberleşmenin doğru ve hızlı bir şekilde sağlanabilmesi son derece önemliydi. Bu yüzden, bir yandan yeni şehir planlanırken, diğer yandan telgraf hatları çekilmekte, halk da büyük destek vermekteydi.

1865 tarihli belgede, Trabzon-Rize-Batum telgraf hattının inşa edilmekte olduğu ve inşaat için ihtiyaç duyulan direklerin halk tarafından tedarik edildiği görülmektedir. Aynı belge, bu tarihte Aziziye'de bir telgrafhanenin inşasına da başladığını belirtmektedir (BOA. MVL. 714/45). 1865 yılında yapımı devam eden telgraf hattı,

1867 yılında tamamlanmış ve aynı yıl haberleşme başlamıştır (BOA. MVL. 1058/24). Bu bilgi ışığında, telgrafhanenin de 1867 yılında tamamlanmış olduğu söylenebilir.

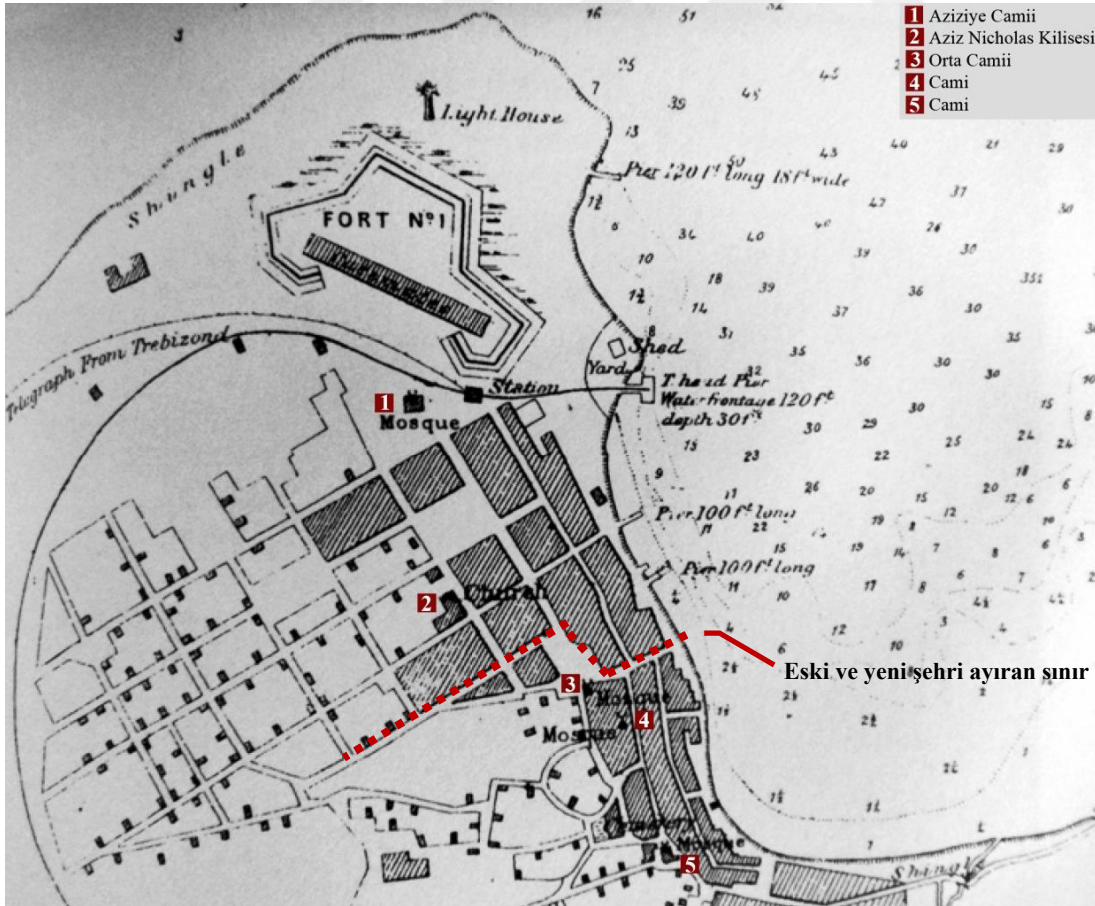
Tanzimat öncesi taşradaki arşivler ise, genellikle yerel idarecilerin hem ikamet ettiği, hem de idari işleri yürüttüğü ahşap konaklarda saklanmıştır. Reformlardan sonra yoğunlaşan Osmanlı bürokrasisi, evrak sayısında ciddi bir artışa sebep olunca, evrakın korunması için müstakil mekanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple, Aziziye şehri kurulurken hükümet konağı civarında, evrak muhafazası için bir mahzen inşası planlanmıştır (BOA. MVL. 693/96). Yeni evrak mahzenlerinin hükümet konakları yakınında kurulmak istenmesi, bürokrasisinin hızlı ve etkin çalışmasını sağlamak ve hükümet konağıyla arşiv arasındaki taşıma problemini ortadan kaldırmak amacıyla olmalıdır (Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 1999, s. 41-44). Öte yandan, Aziziye için planlanan evrak mahzeninin inşa edilip edilmediğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yeni bir yapının inşası yerine, kiralama yoluna gidilmiş olması da bir ihtimaldir. Çünkü müstakil bir binanın yapılamadığı durumda, yakındaki bir binanın kiralanması da görülen bir uygulamadır.

7.4 Dinî Yapılar

Osmanlı hakimiyetindeki bir bölgede yeni bir şehir kurulduğu zaman, dini öğelere büyük önem atfeden bir yönetimin ve halkın varlığı göz önüne alınarak yeni bir caminin inşa edileceği düşüncesi, şüphesiz yerinde bir beklentidir. Çünkü, Osmanlı'nın her döneminde camiler, bugünkü durumundan farklı olarak çok daha işlevsel ve canlıydı. Yalnızca bir ibadethane olmaktan öte, bir sosyalleşme ve halkla ilişkiler mekanıydı (Kazancı, 2006). Aziziye şehri de bu konuda bir istisna değildi ve şehir kurulurken ilk inşa edilen yapılardan biri de camiydi. Sultan Abdülaziz'in adıyla kurulan şehirde, alışlageldiği üzere padişahın adını taşıyan bir "Aziziye Camii" planlandı.

Bölgede farklı kültürler ve dinler bir arada yaşadığından, şehirde caminin yanı sıra bir de kilise yapılmıştı. Batum'un bir sınır şehri olması, göç alması ve komşu ülke halkının ağırlıklı olarak gayrimüslümlerden oluşması, bu ibadethane ihtiyacını arttıran gerekçelerdi. Aziziye şehrinin henüz planlanma aşamasında kilise için de şehrin merkezinde bir yer ayrılmış ve Rumlar tarafından bu alana "Aziz Nicholas Kilisesi" inşa edilmiştir (BOA. İ.MVL. 557/25).

Tespit edilen bu iki dini yapının dışında, Aziziye’de 1878 yılına kadar başka bir caminin inşa edildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1866 yılında, yine Batum’da yapılmış olan ve bugün hala varlığını sürdüren Orta Camii ise, eski kasabanın sınırları içerisinde kalmaktadır. Öte yandan, Acara bölgesini ziyaret edip seyahat notlarını 1879 yılında kaleme alan Frenkel, Batum’da üç caminin bulunduğunu söyler (Margiev, 2008, s.128). Frenkel’e göre, buradaki camiler bölgenin dominant dininin birer ibadethanesi gibi görünmemektedir, çünkü genel olarak harap haldedirler. Sadece taştan yapılmış olan Aziziye Camii’nin daha iyi durumda olduğunu belirtir. Bu noktada, Frenkel’in notlarında geçen Batum ifadesinin, hem eski kasabayı hem de Aziziye’yi kapsadığı unutulmamalıdır. İngiliz arşivlerinde bulunan 1885 tarihli bir başka harita ise, Frenkel’in bahsettiği bu üç caminin konumlarını göstermekle birlikte, dördüncü bir camiye daha işaret eder (Şekil 7.32). Fakat, bu haritadan da anlaşıldığı gibi, Aziziye Camii dışında sözü edilen camilerin tümü eski kasaba dahilindedir. Bu bilgilerden farklı olarak, arşivde yer alan 1867 tarihli bir tek belge, “Aziziye kasabasında harap halde olan caminin

Şekil 7.32 : 1885 tarihli Batum haritasında dini yapılar (Greenhalgh ve Jarman, s.663, 2008).

zengin ve hayırseverler tarafından inşa edileceği” şeklinde bir ifade içerir (BOA. MVL. 733/28). Caminin Batum’da değil, Aziziye kasabasında olduğunun kaydedilmesi ilk bakışta dikkat çekici olsa da, şehrin kurulduğu ve birçok yapının henüz inşa edildiği 1867 yılında, yeni bir caminin harap halde olması yüksek bir ihtimal gibi görünmemektedir. Dolayısıyla, söz konusu belgede eski Batum kasabasının Aziziye sınırındaki bir camisinin kastedildiği veya yeni şehirde ahşap gibi tahribata daha açık bir malzemeyle inşa edilmiş bir caminin kısa sürede harap hale gelmiş olduğu düşünülebilir. Fakat her iki ihtimal de doğrulanamamaktadır. Tüm bu bilgiler ışığında; Aziziye sınırları içinde, Osmanlı hakimiyeti döneminde sadece bir cami ve bir kilisenin bulunduğu iddiasını ortaya koymak mümkündür.

7.4.1 Aziziye Camii

Aziziye Camii, yeni şehir planlanırken yeri belirlenen ve Sultan Abdülaziz’in adıyla inşasına başlanan bir yapıdır (Şekil 7.33 ve 7.34). Burunbaşı’da yapılan istihkamatın arkasında, sahile yakın bir noktada konumlandırılmıştır (Şekil 7.31). Caminin önünde, açık avlu niteliğindeki geniş alan da, Aziziye Meydanı olarak anılmıştır. 1865 tarihli belgede, cami inşaatının padişahın annesinin adıyla, bölgenin en güzel ve yüksek yerinde başladığı ifade edilir (BOA. MVL. 702/44). Bu sebeple, daha çok Aziziye adı kullanılsa da Valide Sultan Camii olarak da bilinir.

Caminin inşasının, yalnızca padişahın adının yüceltilmesi düşüncesine istinaden yapılmadığı, aslında bir ihtiyacın sonucu olduğu, 1867 tarihli bir belgeden anlaşılır. Buna göre; Batum kasabasında Müslüman nüfusun gittikçe artmasıyla birlikte,

Şekil 7.33 : Aziziye Camii arka cephe görünüşü (NPLG, Baadur Koblianidze Koleksiyonu).

Şekil 7.34 : Aziziye Camii ön cephe görünüşü (Yedikıta Dergisi, sayı:53, s:56).

şehirde bulunan camilerin dolup taşıdığı, cemaat camilere sığmayıp, Cuma ve bayram namazlarını kaldırımlarda kıldığı için, yeni caminin bir an önce tamamlanması talep edilmektedir (BOA. MVL. 731/74). Bu ihtiyaç, her yeni yerleşim yerine bir cami inşa edilmesi geleneğiyle birleşmiş ve şehirle aynı adı taşıyan Aziziye Camii planlanmıştır.

7.4.1.1 Caminin inşası

1864 yılında, yeni şehrin keşfinin hazırlandığı sırada burada yeni caminin inşası bir ihtiyaç olarak tespit edilmiştir. Caminin inşasına, 80.000 kuruş bütçe tayin edilerek müsaade edilmiş, fakat yeni şehrin tümüyle inşasına henüz ruhsat verilmediğinden cami için gerekli olan malzemeler bir süre tedarik edilmemiştir (BOA. MVL. 696/5). 1865 yılının ocak ayına tarihlenen belgeye göre; ilkbaharda cami inşasına başlanmak üzere Ebniye Dairesi tarafından bir memurun gönderilmesi planlanmıştır. Ayrıca, binaların çizimlerine göre yapılması ve dayanıklılıklarına özen gösterilmesi için, “işinin ehli kalfalar tarafından tam bir mahareti olduğu beyan edilen Dimitri Kalfa’nın tayin edilerek, 1000 kuruş harcırah ile 1500 kuruş maaş tahsis edildiği” ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 529/23759). Bu sırada, Trabzon valisiyle birkaç mühendisin de “yeni mimari tarzla” yapılacak caminin uygun yere yapılması için Batum’a geldikleri (BOA. MVL. 708/110), bir başka deyişle yerinde keşif yaptıkları belirtilmektedir.

Hazırlıkların ardından, inşaata 13 Mart 1865 tarihinde başlanmıştır (BOA. İ.MVL. 571/25655). Haziran 1865 tarihine kadar 30.000 kuruştan fazla bir miktar harcanmıştır. Ayrıca, bu tarihe kadar böyle bir uygulama olmadığı halde; kireç, taş

ve kerpiç yapımı Batum'da teşvik edilerek imalatına başlanmış, tuğlanın maliyeti düşürülmüştür (BOA. MVL. 708/110). Çünkü bu zamana kadar gerekli olan tuğla, kiremit ve kireç uzak bölgelerden, taşlar da ırmak ve çaylardan kayıklarla taşınarak Batum'a getirilmektedir. Yine de, 12 Mayıs 1866 tarihine gelindiğinde, bütçeye ilişkin sıkıntılar sebebiyle inşaat durdurulmuştur (BOA. İ.MVL. 571/25655).

İnşaat durdurulduğunda, caminin ancak yarısı tamamlanmış durumdadır. Temmuz 1866 tarihli belge, belirlenmiş keşifle inşaatın neden tamamlanamadığını ortaya çıkarmaktadır. Caminin, Fransa'dan hususi olarak getirtilen mühendisler tarafından inşa edildiği, ancak proje dışına çıkılarak planından daha büyük bir ölçüyle inşaata başlandığı belirtilmektedir (BOA. MVL. 723/69). Temelin büyükçe kazılması ve 5 zirayı aşkın (yaklaşık 4 metre) duvarların yapılmasından dolayı, 80.000 kuruşluk ilk keşif masrafının iki katından daha fazla bir masrafın çıkacağı anlaşılınca inşaatın durdurulması gerektiği ifade edilmektedir (BOA. MVL. 731/74). Dimitri Kalfa, yapılan keşfe göre bu caminin ancak 266.802 kuruş masrafla tamamlanabileceğini belirtse de, hazinenin durumu buna müsait olmadığı için 80.000 kuruştan fazla harcanmadan bitirilmesi emredilmiştir (BOA. MVL. 708/110). Fakat daha sonra, 25 Mart 1867 tarihli belgede, bu süreçte 6.000 kuruşu ahaliden toplanan yardımlar olmak üzere, 85.900 kuruş harcandığı ve tamamlanabilmesi için daha 125.382 kuruş 37 paraya ihtiyaç olduğu öngörülerek yeni bir keşif yapılmıştır. Böylece toplam maliyet, 211.282 kuruş 37 para olarak belirlenmiştir. Bu noktada durumu açıklamak üzere, keşif defterinde gösterilenlerin mimarlık ilmine uygun olmadığı, fakat caminin boyutlarına göre defterdeki eşya ve işçi ücretlerinin rayice aykırı olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde padişah adıyla yapılmakta olan bir caminin yarım bırakılmasının uygun görülemeyeceği vurgulanarak, yeni harcamalar için yeniden padişah iradesi talep edilmiştir (BOA. İ.MVL. 571/25655). Yeni bütçeye Sultan Abdülaziz'in onay vermesiyle, caminin 1869 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu tarihte kaydedilen bir belgede, inşaatın bitmesi üzerine döşeme, aydınlatma ve süslemeyle ilgili gerekli olanların talep edildiği ifade edilmektedir (BOA. İ.DH. 596/41482). Aynı belgeye göre, henüz bir şadırvanın inşa edilmemiş olduğu, fakat yapılması planlanan şadırvanın üzerine kurşun kaplama ile ikinci bir minarenin istendiği görülmektedir. Ayrıca, caminin kitabesine de "itdi bu bala cami' inşa İmamü'l-Müslimin-1286" (1869) yazdığı ifade edilmektedir (Hızlı ve Kılınç, 2013, s.15).

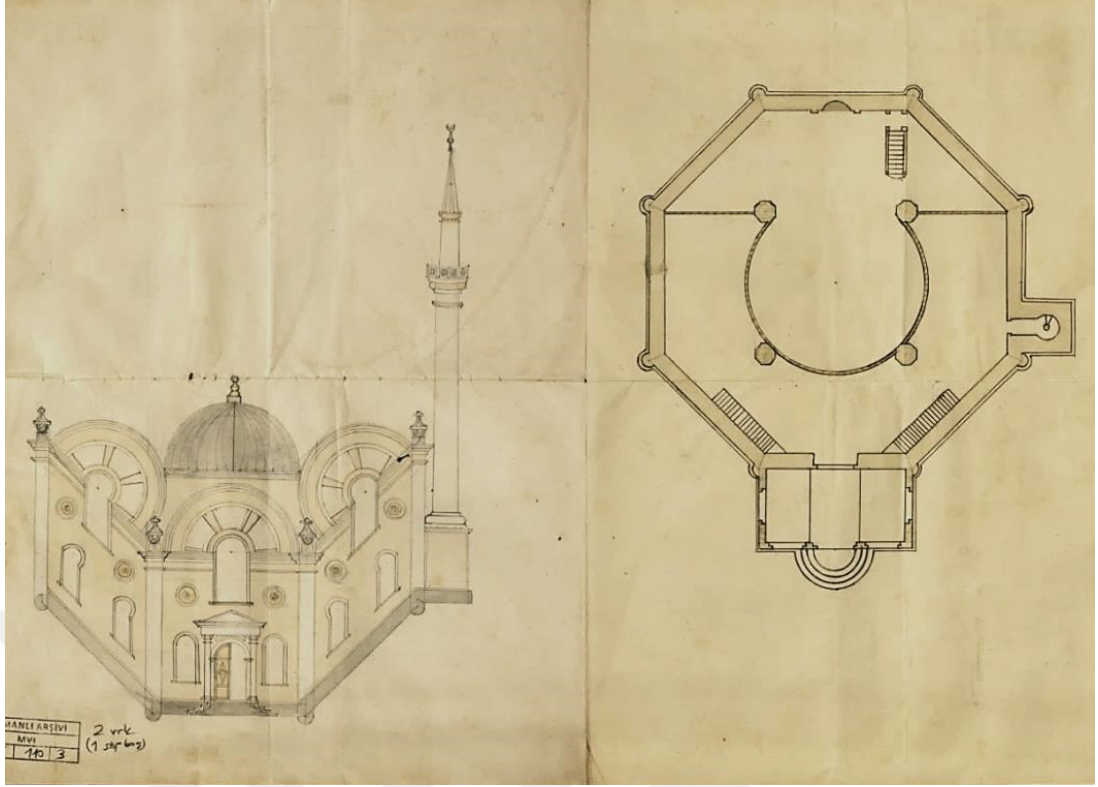
7.4.1.2 Vakıf arazileri

Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir yeri olan vakıf sistemi, bu cami için de gerekli mali kaynağı sağlama görevini üstlenmiştir. Yeni kurulan şehrin neredeyse tamamı camiye vakfedilmiştir. Vakıf arazisi olan 189.608 zira (yaklaşık 109.000 m²) alandan alınan kirayla, görevli maaşları ve diğer masraflar için, vakfın senelik 9.480 kuruş 6 paralık bir geliri vardır (BOA. EV.MKT. 371/11, 371/20). Öte yandan, 1871 tarihli belgeye göre; caminin imam ve diğer görevlilerinin maaşları ile zorunlu harcamaları yıllık 11.000 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu sebeple, 1.500 kuruşluk açığın kapatılabilmesi için, Ahıska şehrinde ve Ardanuç Sancağı'nda bulunan bazı han, kervansaray, değirmen ve tarlaların gelirleri de Aziziye evkafına dahil edilmiştir. Bu bölgelerin o tarihte Osmanlı toprağı olmaması, Rusya devlet sınırları içinde kalması ve burada cami için kurulan vakfın, caminin (muhtemelen kiliseye) dönüştürülmesiyle artık işlevsiz kalmış olması da bu kararı desteklemiştir. Söz konusu vakıfta birikmiş olan 12.100 kuruş da Aziziye Camii vakfına aktarılmıştır (BOA. EV. MKT. 601/112; 609/35).

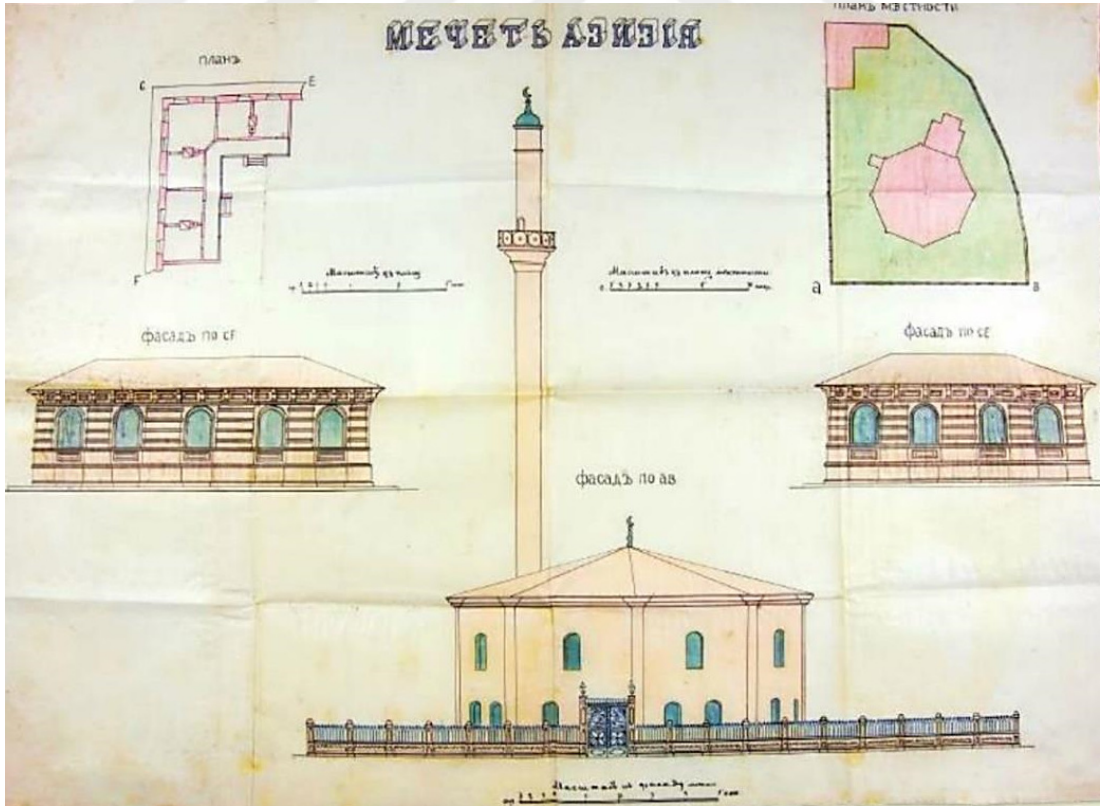
7.4.1.3 Mimari yapısı

Arşiv belgelerine göre; Aziziye Camii için yapılan ilk tasarımın, uygulamaya geçirilen projeden oldukça farklı olduğu ve maddi sıkıntılar sebebiyle tasarımın değiştirildiğı anlaşılmaktadır. Temmuz 1865 tarihli belge, caminin ilk tasarımına ilişkin çizim ve keşfi içermektedir (BOA. MVL 708/110). Bu belgede yer alan ve caminin mimarı olarak görevlendirilen Dimitri Kalfa'nın hazırladığı çizimde cami kubbelidir (Şekil 7.35). Oturum alanı 800 arşın (yaklaşık 450 m²) olan ve sekizgen bir plana sahip caminin her köşesine, cepheye bitişik olacak şekilde birer sütun eklenmiştir. Keşif defterine göre ise, caminin etrafındaki kubbelerle büyük orta kubbesi ahşap olarak planlanmıştır. Minareyle büyük kubbede, İstanbul'dan gönderilecek ustaların yapacağı kurşun kaplamanın kullanılması düşünülmüştür (BOA. MVL. 708/110). Fakat sonunda cami, sekizgen planı ve boyutları değiştirilmeden kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Dimitri Kalfa'nın planında görülen daire biçimli asma kat da, lineer bir forma dönüştürülerek minberin yanından köşeye kadar devam ettirilmiştir. 1899 tarihli ve bir tamirat vesilesiyle hazırlanmış olan planda, caminin bahçesinde görülen L şeklindeki yapı ise, belgelerde bahsedilen medresedir (Şekil 7.36).

Şekil 7.35 : Dimitri Kalfa'nın Aziziye Camii için yaptığı ilk çizim (BOA. MVL 708/110).

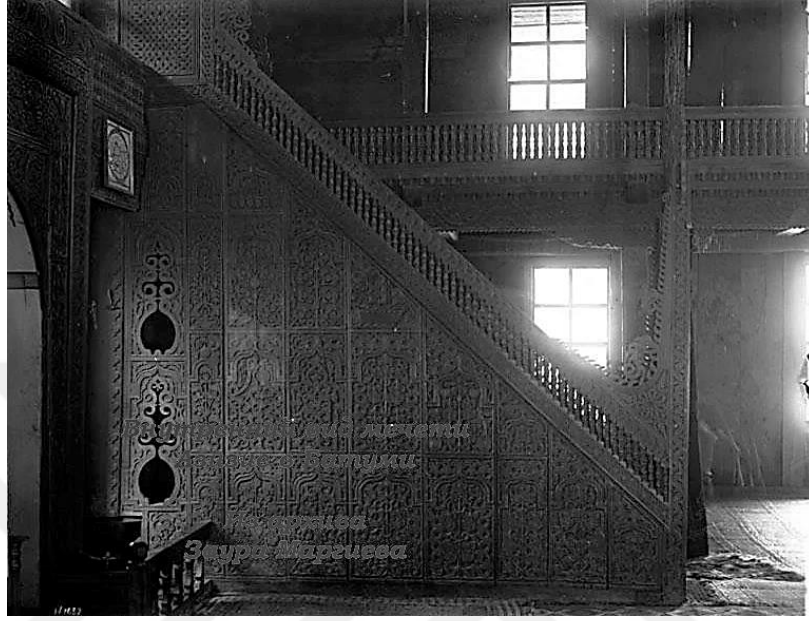
Şekil 7.36 : Batum Konsolosluğu'ndan 1899 yılında İstanbul'a gönderilen Aziziye Camii çizimi (Yedikıta Dergisi, sayı:53, sayfa:59).

Aziziye Camii'nde de görülen çokgen planlı yapı tipi, aslında Osmanlı geleneğinde daha çok türbe mimarisinde sıklıkla görülmektedir. İşlevsel olarak da yuvarlak veya çokgenden ziyade, dörtgen planlar cami için daha uygundur (Okçuoğlu, 2002, s.118-119). Bu sebeple, Aziziye Camii plan biçimiyle de farklı bir örnektir. Bu noktada, 1851 yılında İstanbul'da inşa edilmiş olan ve ana mekanı yine sekizgen bir formla planlanmış olan Hırka-ı Şerif Camii de hatırlatılmalıdır (Çelik, 2000, s.30-46). Hırka-ı Şerif Camii'ndeki sekizgen plan kullanımının, kutsal emanet ziyaretini kolaylaştırmak ve çevresinde gezilir bir mekan yaratmak gibi bir amacı olsa da, Aziziye Camii için böyle bir amaçtan söz etmek mümkün değildir.

7.4.1.4 İç mekanı

Camide kullanılacak demirbaş eşyanın cins ve miktarını gösteren 1869 tarihli belge (BOA. İ.DH. 596/41482) ve 1865 tarihli keşif defteri (BOA. MVL. 708/110), caminin iç mekanına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Fakat, ilk tasarımdan sonra maliyet sebebiyle yapılan kısıtlamalarla birlikte, bu malzemelerin bir kısmının değiştirilmiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu belgelere göre; caminin duvarları kerpiç tuğladan, dış sütunların başlıkları ve kapı önündeki dış merdiveni Foça taşından yapılmıştır. Keşifte kubbe olarak bahsedilse de sonradan kırma çatı olarak inşa edilmiş olan tavanın, asma kat olarak bulunan mahfilin ve caminin zemin döşemesi kestane ağacındandır. Mahfilin küpeşte ve parmaklıkları, caminin kapısı, minberi ve kürsüsü ise ceviz ağacından yapılmıştır. Taş bir mihrabı olup, üzerinde yaklaşık 1.65 metre uzunluğunda 50 cm genişliğinde, oyma işçiliği bulunan bir mermer yer almaktadır. Allah, Muhammed, Hasan, Hüseyin ve dört halifenin adlarını içeren toplam 8 adet levha bulunmaktadır. Minarenin basamakları, şerefesi ve Foça taşından olan çanaklığına kadar gövdesi yontma taş ve tuğladandır. Batum'da bulunmayıp İstanbul'dan istenen malzemelere göre, caminin alt pencereleri dökme demirden ve minare külahı kurşundandır. Bu noktada, Margiev'in arşivinde bulunan fotoğraflar son derece ilgi çekici ve önemlidir (Şekil 7.37 ve 7.38). Minberin ve asma katın korkuluklarıyla birlikte görülebildiği bu fotoğraflar, iç mekanda ağırlıklı olarak ahşap malzemelerin kullanıldığını doğrulamaktadır. Özellikle minberinde ince bir ahşap işçiliğinin öne çıktığı camide, süslemelerin yer almadığı sade bir iç mekan mevcuttur. Öte yandan, Aziziye Camii dıştan kırma çatılı olarak görünse de, iç mekanda keşif listelerinde çokça bahsedilen bir ahşap kubbenin olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Nitekim 1866'da, Aziziye Camii'nin

inşasıyla hemen hemen eş zamanlı olarak eski Batum kasabasında yapılan Orta Camii'nin de iç mekanında böyle bir uygulamanın yapıldığı göze çarpar (Şekil 7.39). Orta Camii'de bulunan bu özelliğin, bölgenin ana camisi olan Aziziye Camii'nde de yer alması muhtemeldir.

Şekil 7.37 : Aziziye Camii iç mekanında minber ve asma kat (ZMA).

Şekil 7.38 : Aziziye Camii minberi, asma katı ve pencereleri (ZMA).

Şekil 7.39 : Orta Camii iç mekanında ahşap kubbe (Saltoğlu, 2016).

7.4.1.5 Sovyet dönemindeki durumu ve yıkılışı

Caminin vakfiyelerinden sağladığı gelir akışı, Osmanlı hakimiyeti süresince devam etse de çok uzun sürmemiştir. 1911 tarihli belgeye göre; caminin görevli maaşları ve giderleri için 400 parça vakıf arazisi vardır ve Batum Belediyesi tarafından her biri 12’şer Manat bedelle kiraya verilmiştir. Buna rağmen, bu gelirden sadece cami hademelerine aylık 50’şer Manat verilip, kalan kısmına belediye tarafından el konulmaktadır. Belediyede, cami vakfına ait olan 150.000 Manat birikmiş olmasına rağmen, ilk aşamada acil tamiratlar için yeterli olan 250 liralık bir miktar dahi alınmadığından, cami tamirata yapılamamaktadır. Üstelik, “Valide Cami-i Şerifi” olarak anılan Aziziye Camii’nin, 1876-1877 yılından beri tamir edilmemiş olduğu için yıkılmaya yüz tuttuğu belirtilmektedir (BOA. BEO. 3848/288544). Bu bilgiler, caminin kasıtlı olarak bakımsızlığa terk edildiğini ne yazık ki açıkça ortaya koymaktadır. Bunun üzerine, aynı belgedeki ifadelerle göre; belediye idaresini tamirata mecbur edebilmek için önce Petersburg Büyükelçiliği aracılığıyla Rusya Devleti’nde teşebbüslerde bulunulması ve bu yolla bir sonuç alınmazsa Batum’da evkaf konularında çalışmakta olan Nikolaki Yordan Efendi’ye vekaletname verilerek yetkililer aleyhine dava açılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu dilekçenin altında, Aziziye Camii müderrisi, imamı ve müezzinlerinden başka, birçok esnafın ve vatandaşın da mührünün bulunduğu, halkın da bu konuda talepte bulunduğu görülmektedir.

Caminin ayakta tutulabilmesi için ortaya konan tüm bu çabaların amacına ulaşamamış olması, üzücü bir gerçek olarak tarihte yerini almıştır. Sovyetler'in hakimiyetindeki 20. yüzyılda, önce Aziziye Meydanı'na Lenin'in bir heykeli dikilerek, adı "Lenin Meydanı" olarak değiştirilmiştir (Şekil 7.40). Sonrasında, kasıtlı olarak bakımsızlığa terk edilmiş olan Aziziye Camii tümüyle yıkılmış ve geride hiçbir iz bırakamamıştır. Bugün "Özgürlük Meydanı" denilen alanda, bir kavşak ile çevresinde opera binası, otel, kumarhane, polis istasyonu gibi yapılar ve Aziziye Camii'nin inşa edildiği arazide dört katlı büyük bir bina bulunmaktadır (Şekil 7.41).

Şekil 7.40 : 20. yüzyılda adı "Lenin Meydanı" olarak değiştirilen "Aziziye Meydanı"nda Aziziye Camii ve Lenin heykeli (Url-12).

Şekil 7.41 : Aziziye Camii'nin yerine inşa edilmiş olan bina ve Aziziye Meydanı'nın güncel durumu (Saltoğlu, 2016).

7.4.1.6 Konya ve Tulça örnekleri ile karşılaştırma

Sultan Abdülaziz'in, saltanatı döneminde Osmanlı topraklarında yaptırdığı veya yapılmasını planladığı çok sayıda Aziziye Camii bulunur. Hızlı ve Kılınç (2013, s.19) bunların toplam 13 adet olduğunu ifade eder. Ülkenin dört bir yanında inşa edilen bu yapılardan Konya ve Romanya sınırlarında Tulça (Tulcae) Aziziye camilerinin birer örnek olarak incelenmesi, Batum Aziziye Camii'nin daha iyi okunması ve aynı dönemlerde farklı bölgelerde ortaya konan mimari uygulamalar arasında bir karşılaştırma olanağı sağlaması açısından önemlidir.

1872 yılında inşasına başlanan ve 1876'da tamamlanan Konya Aziziye Camii (Hızlı ve Kılınç, 2013, s.22), Avrupa'da gelişen birkaç üslubun senteziyle inşa edilmiş, alışıldık cami mimarisinin dışında kalan bir yapıdır (Şekil 7.42). Hatta Arseven (1973, s.180), bu caminin mimarisini Türk sanatıyla hiçbir ilgisi olmayan, zevksiz ve kaba olarak niteler. Cami genelinde hakim olan gösterişli süslemeler, korint tarzı sütunlar ve varaklar, Batum Aziziye Camii'ne tümüyle zıt bir portre çizmektedir. Yakın dönemlerde inşa edilen camiler arasındaki bu farklılık, şehirlerin ülke içerisindeki konumlarıyla açıklanabilir. Anadolu'nun kalbindeki eski başkent ile küçük bir sınır şehrinin mimarisine eşit derecede önem verilmesi elbette mümkün değildir. Devletin yaşadığı mali sıkıntılar da, birinin diğerine tercih edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmış olmalıdır. Öte yandan, Batum Aziziye Camii'nin uygulanmamış olan ilk tasarımındaki tarzın, Konya'daki camiyle çok daha fazla benzeştiği açıktır. İnşaat başladıktan sonra yapılan değişiklikler, bu benzerliklerin tümünü ortadan kaldırmamıştır. Batum'daki gibi, avlusu olmayan Konya Aziziye Camii'nde de, ana mekan büyük bir kubbe altında tasarlanmıştır. 19. yüzyılda benimsenmiş olan kubbeyle örtülü tek hacime dayanan bu plan şeması, çatı biçimi değişse de Batum'daki Aziziye Camii'nde de uygulanmıştır. Bütünüyle farklı karakterleri olan ve farklı boyutlarda inşa edilen bu iki caminin planları karşılaştırıldığında, aslında temel özellikleri bakımından ortak oldukları görülmektedir. Birinde sekizgen olan mekan, diğerinde kareye dönüşmüş; son cemaat yerleri ise farklı boyutlardaki dörtgenler olarak şekillenmiştir (Şekil 7.43).

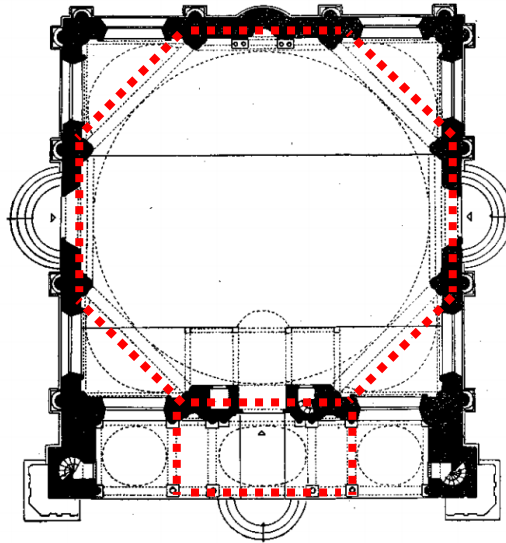
1865 yılında Tulça'da inşa edilmeye başlanan ve tamamlanması birkaç yıl alan Aziziye Camii ise, Batum'daki caminin son haline çok daha yakın bir görünüm sunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapının önünde ve iki kısa kenarında ilk aşamada kubbeli olarak planlanan son cemaat yerleri, sonradan yapılmamıştır (Şekil 7.44).

Kiremit örtülü ahşap bir kırma çatısı vardır. Cephede iki sıra olarak devam eden pencereler görülür (Şekil 7.45). Caminin dışında veya içinde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. İç mekanda U şeklinde devam eden ahşap bir asma katı ve yine ahşaptan yapılmış bir tavanı bulunur. Tüm bu özellikleriyle, Batum Aziziye Camii'nde de görülen Tanzimat üslubunu yansıtmaktadır (Ayverdi, 1979, s.62-65).

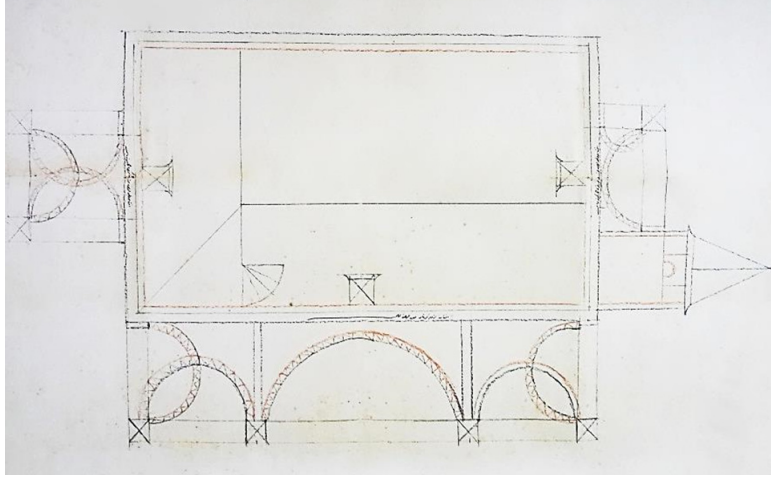
Birbirinden tümüyle farklı coğrafyalarda bulunan bu üç cami, mimarilerine ilişkin çeşitli özellikleriyle aynı dönemde inşa edildiklerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Konya'daki cami Aziziye'deki caminin planından izler taşıırken, Karadeniz'in diğer bir köşesinde bulunan Tulça'daki yapı, Aziziye'nin deniz aşırı bir yansıması niteliğindedir.

Şekil 7.42 : Konya Aziziye Camii dış görünüşü ve mihrabı (İAK. Krt.4922, 5676).

Şekil 7.43 : Konya Aziziye Camii ile Batum Aziziye Camii planlarının biçimsel karşılaştırması (Saltoğlu, 2016).

Şekil 7.44 : Tulça Aziziye Camii planı (BOA. İ.Ş.D. 9/450).

Şekil 7.45 : Tulça Aziziye Camii (Hızlı ve Kılınç, 2013, s.347).

7.4.2 Aziz Nicholas Kilisesi

Sovyet rejiminden sağ çıkmayı başararak bugün varlığını sürdürmeye devam eden Aziz Nicholas Yunan Ortodoks Kilisesi, Aziziye'nin Osmanlı döneminde inşa edildiği bilinen tek kilisedir. Batum'daki Meryem Ana Kilisesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi ise, Rus hakimiyeti altında yapılmıştır.

Dikdörtgen biçime yakın bir planı olan kilisenin ana hacmi üzerinde kubbeyle örtülü bir kule yükselir (Şekil 7.46). Sekizgen planlı bu kuleyle aynı formda, aynı hizada ve daha yüksek olarak yapılmış olan ikinci kule ise, çan kulesidir. Doğu cephesindeki apsisin her iki yanında apsidiyollar vardır (Şekil 7.47). Osmanlı arşivinde, bu kilisenin plan ve görünüşünün yer aldığı 1867 tarihli bir çizim de mevcuttur (Şekil

7.48). Çizim bugünkü kiliseyle karşılaştırıldığında, genel olarak yapının çizime uygun olarak inşa edildiği söylenebilir. Ancak, çizimde sağ tarafta görülen çan kulesi yapılmamış ve orta aksta daha büyük bir kule inşa edilmiştir. Kilisenin kubbe örtülü kulesi de çizimde kırma çatılı olarak gösterilmiştir.

Osmanlı arşiv kayıtlarında “Rum kilisesi” olarak anılan yapının, Aziziye şehri planlanırken Hükümet Konağı’nın hemen yanında konumlandırıldığı görülür. 1867 tarihli arşiv belgesinde, bu bölge “Hristiyan mahallesi” olarak tanımlanır ve Rum milletine mahsus olacağı belirtilen kilise için bu mahallenin ortasında bir yer ayrıldığı ifade edilir (BOA. İ.HR. 224/13081). Bir başka arşiv belgesinde geçen, burada yaşayan Rumların nüfuslarının aslında Sürmene ve Rize kazalarına kayıtlı olduğu ifadesi ise, adı geçen bölgelerden göç ederek buraya yerleşmiş olduklarını gösterir (BOA. İ.HR. 222/12950).

Şekil 7.46 : Aziz Nicholas Kilisesi genel görünümü (Irma Laghadze, Url-13).

(a)

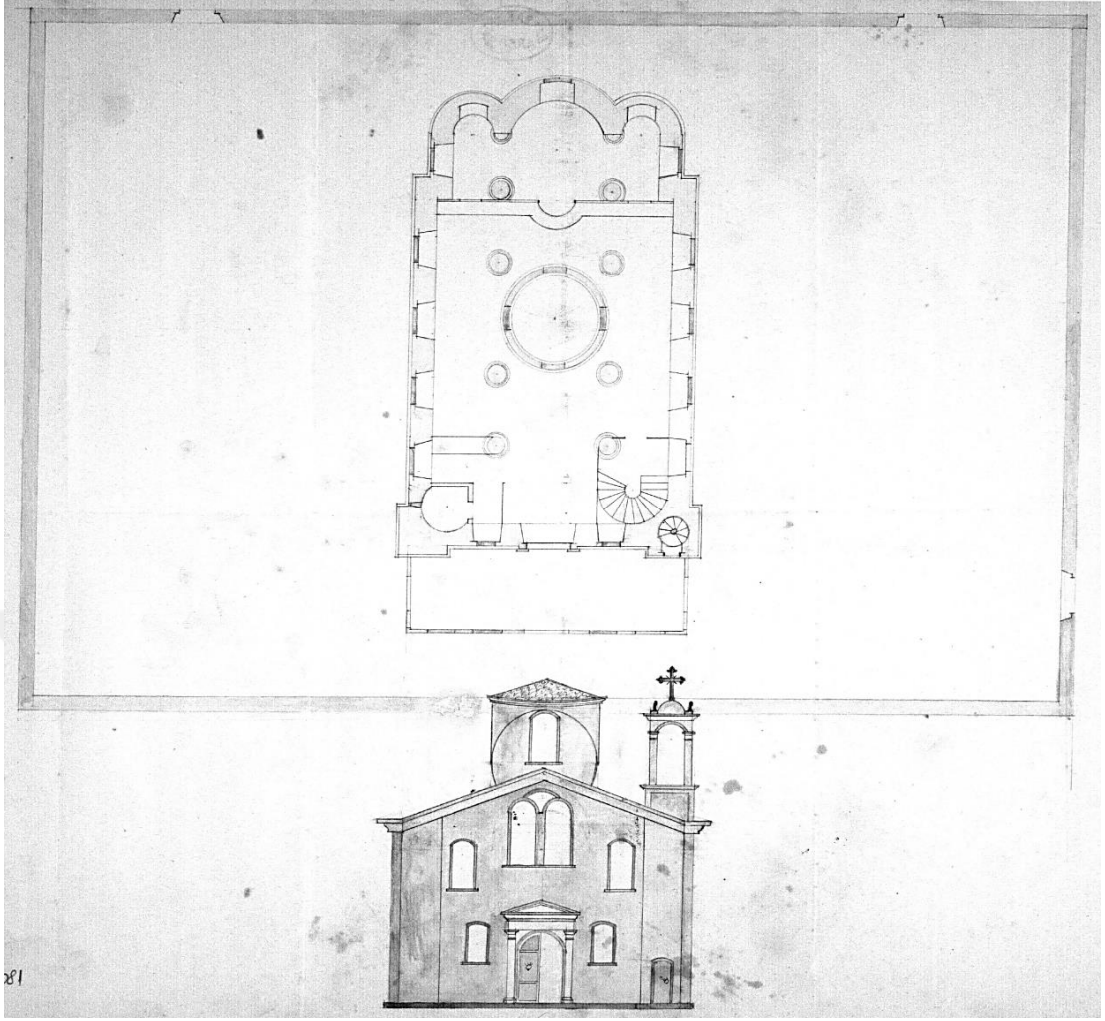

(b)

Şekil 7.47 : (a) Aziz Nicholas Kilisesi güney cephesi (Saltoğlu, 2016).
(b) Aziz Nicholas Kilisesi iç mekanı (Patrick Chevallier, Url-14).

Rumların burada yapmak istedikleri kiliseye daha önce ruhsat verilmiş olsa da, gerekli malzemenin tedarik edilememesi sebebiyle, belge tarihi olan 20 Ekim 1866'ya kadar henüz yapılamamıştır. Fakat, bu tarihe yakın bir zamanda inşaaata başlanacağı ve Rum Patrikhanesi'nin talebi üzerine ruhsata izninin gönderildiği söylenir (BOA. İ.HR. 222/12950). Kilisenin inşa sürecine ilişkin önemli bir kaynak olan belgeye göre Rumlar, 1866 yılından birkaç sene önce Sefer Beyzadelerin mülkiyet iddia ettikleri araziden bir miktar alan satın almış ve burada birkaç hane ile ruhsatsız olarak küçük bir ahşap kilise inşa etmişlerdir. Bir başka deyişle, kilisenin ilk binası 1864-1865 yıllarında ahşap olarak yapılmıştır. Daha sonra, bu kiliseyi taştan yapmak üzere, belgede yazılmamış olan bir isim belirleyerek padişahтан ruhsat almışlardır. Buna rağmen, önceki mutasarrıf ruhsata onay vermemiştir. Çünkü, satın alınan arazinin aslında devlete ait olduğunu tespit etmiş ve satışın geçersiz olduğu ortaya koymuştur. Kiliseyi yeniden inşa etmek istedikleri yer, Aziziye Camii vakfiyesi olan arazinin sınırları içerisinde ve bu alana camiden başka bir mabedin inşaaası uygun görülmemektedir. Fakat, Aziziye'de ikamet eden üç milletin her birine yer ayrıldığı gibi, Rumlara da üzerinde hane inşa etmekte oldukları dört ada ve bu haneler arasında ileride kilise inşa etme talepleri düşünülerek yaklaşık 50 metre uzunluğunda ve 32 metre genişliğinde bir alan ayrılmış durumdadır. Çünkü padişahın tebaa sınıflarından herhangi birinin, ayinlerini icradan mahrum olmaları devlet politikasına aykırı görülmektedir. Verilen bu ölçüler, bugün kilisenin kullanımında olan arazinin ölçüleriyle de örtüşmektedir. Öte yandan, bahsedilen ilk alana kilise inşaaasından vazgeçilerek boş tutulacağı ifadesi, ilk yapılan ahşap kilisenin bugünkü kiliseden farklı bir alanda inşa edilmiş olduğunu da doğrulamaktadır (BOA. İ.HR. 222/12950).

Özetle, 1864-1865 yıllarında ahşap olarak yapılan kilisenin, 1866 yılından sonra başka bir alanda taş olarak inşaaatına başlandığı ve 1871'de tamamlanmış olduğu söylenebilir. İnşaaatına dair bazı usul ve kurallar belirtilip gerekli uyarılar yapıldıktan sonra, kilisenin 65.000 kuruşa inşa edileceğine dair bir keşfin yapıldığı da eklenmektedir (BOA. İ.HR. 224/13081). Kilisenin duvarı üzerinde hala görülebilir olan plakada Yunanca olarak yer alan "Batum'da Yunan Kilisesi - 1865" ve "Aziz Nikolas - Açılış 1871 " ifadeleri de verilen bilgileri doğrular niteliktedir (Şekil 7.49). Öte yandan, ileriki tarihlerde yapıldığı söylenen tamirat ve restorasyonlarda, yapının ne kadar değiştiği ayrı bir araştırma konusudur.

Şekil 7.48 : Aziz Nicholas Kilisesi'nin 1867 tarihli planı ve batı cephesi çizimi (BOA. İ.HR. 224/13081).

Şekil 7.49 : Kilise giriş duvarı ve duvardaki pano (Saltoğlu, 2016).

Frenkel, 1879 yılına tarihlenen seyahat notlarında, bu kiliseden de bahsetmektedir. Batum'daki tek Hristiyan kilisesi olduğunu, diğer mezheplere ait bir ibadethanenin bulunmadığını ifade etmektedir. Kilisenin iyi inşa edilmiş ve bazı ahşap kısımları hariç tümüyle taştan yapılmış olduğunu söylemektedir. Fakat, Frenkel'e göre kilisenin iç mekanı oldukça zayıf ve eksik görünmektedir. Tamamlanması için ciddi harcamaların yapılması gerekmektedir. Ayrıca, kendisine kilisenin önceden başka bir mahalde olduğunu söylendiğini yazması da, arşiv belgelerindeki bilgilerle örtüşmektedir (Margiev, 2008, s.136).

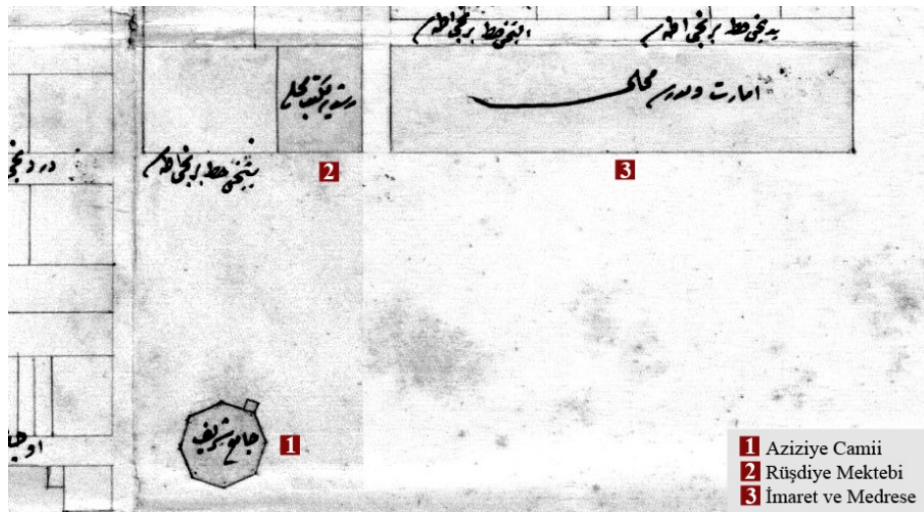
İnşa sürecine ilişkin bir başka bilgi de, 1878 yılında Kafkasya Gazetesi'nde yayınlanan E. Veidenbaum'un "Kafkasya Eskizleri" isimli seyahat notlarında yer alır. Söz konusu yazıda; sultanın fermanı olmasına rağmen, Yunanların burada kilise adı altında kale inşa ettikleri iddiasına dayanarak, çalışanların iki kez inşaatı durdurdukları ifade edilmektedir. Aynı yazıda, kilisenin bir de okulu olduğu, bunların Batum'da yaşayan 200 Yunan ailenin bağışları ve bir miktar borçla yapıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca, kilise çanının ilk kez Batum'un Rus egemenliğine girmesiyle 25 Ağustos 1878'de çalındığı, Osmanlı döneminde buna izin verilmediği söylenmektedir. Benzer şekilde, 17 Nisan 1880 tarihli bir başka Kafkasya Gazetesi yazısında, bu tarihte Yunanistan'ın bağımsızlığını kutlamak için kilisede düzenlenen ayin sonrasında Yunan ve Rus bayraklarıyla valinin evinin önünde koro eşliğinde serenat yapıldığı ve Türk hakimiyetinde böyle bir şeye izin verilmediğinden bu durumun benzersiz bir zafer olarak görüldüğü ifade edilmektedir (Margiev, 2008, s.137-138).

7.5 Eğitim Yapıları

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, eğitimin modernizasyonu hedefiyle yeni öğretim kurumlarının oluşturulduğu görülür. 1869 yılı Maarif Nizamnamesi'ne göre; ülke genelinde bölgelerin nüfus yapıları doğrultusunda, çeşitli eğitim düzeylerine uygun olarak, köy ve mahallelerde iptidailer, beş yüz evi bulunan kasabalarda ise Rüştüyeler kurulmaya başlar. Bu süreçte, medreseler ve diğer dini eğitim veren kurumların sisteminde köklü bir değişiklik görülmez (Ertuğrul, 2009, s.298). Öte yandan, az sayıdaki farklı örneklerin dışında, eğitim yapılarının ağırlıklı olarak, dikdörtgen veya "U" formundaki kütlelerinin basit bir Neoklasik üslupla şekillendirildiği görülür (Batur, 2016, s.44).

Dönemin getirdiği yenilikler doğrultusunda, eski şehirde olduğu gibi, yeni teşkil edilen Aziziye şehrinde de Rüştiye mektebi kurulmuştur. Hazırlanan şehir planında; Aziziye Camii'ne bağlı bir medrese ile bir Rüştiye mektebinin şehrin kuruluş aşamasında tasarlandığı görülmektedir (Şekil 7.50). Şehir planında yer almamakla birlikte, arşiv belgelerinde bir sıbyan mektebinin varlığından da bahsedilmektedir. Fakat buradaki sıbyan mektebi hakkında, bir arşiv belgesindeki “1866 yılında inşa edilmekte olduğu” ifadesinden başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. İ.MVL. 530/23776).

Yabancı kaynaklarda ise, bölgedeki eğitim konusunda, binalardan çok eğitim sistemiyle ilgili bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bakradze (1878), Acara'yı gezerken Aziziye'ye çok yakın bir bölge olan Çürüksu'dan bahsederek, burada medrese dışında hiçbir eğitim kurumu olmadığını söyler ve halkın son derece cahil olduğu yorumunu yapar. Frenkel (1879) benzer şekilde, medreselerdeki eğitimin çok yetersiz olduğunu ve eskiden bilimle de ilişkiliyken artık aşırı muhafazakar kaygılarla bilimsel eğitimin verilmediğini anlatır (Margiev, 2008, s.153-156). Aziziye'deki durumun, Rüştiye mektebinin varlığı göz önüne alınarak, çevre bölgelerle ilgili anlatılanlardan biraz daha farklı bir eğitim düzeyine sahip olduğu veya bunun hedeflendiği tahmin edilebilir. Çünkü, Tanzimat sonrası Sultan II. Mahmud döneminde kurulmaya başlanan Rüştiye mekteplerinde, 1860'lara gelindiğinde Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Fransızca da zorunlu olarak öğretilmeye başlanmış ve ilk kez kız Rüştiye mektepleri de açılmıştır (Tenger, 2005). Bu yenilikler, şehrin kuruluş sürecinde Rüştiye mektebinin planlanmasını da açıklamaktadır.

Şekil 7.50 : Aziziye şehir planında eğitim yapıları (Saltoğlu, 2016).

7.5.1 Rüştiye mektebi

Osmanlı arşiv belgelerinde, Aziziye'deki Rüştiye mektebine ilişkin çok kısıtlı bilgilere ulaşılmıştır. 1865 tarihli bir belgede, sadece Rüştiye mektebinin de diğer yapılar gibi “yeni tarz mimari” ile yapılacağını belirtilirken, tamamlandığı tarih veya yapımı hakkında bir kayda rastlanmamıştır (BOA. MVL. 702/44). Öte yandan, “Batum’da inşa olunan Rüştiye mektebine memurların gönderilmesi” ifadesinin yer aldığı diğer bir belgeden, 1869-1870 yıllarında tamamlanmış olduğu tahmin edilebilir (BOA. İ.DH. 599/41771). Şehir planına göre; Aziziye Camii ve çevresindeki yapıları gösteren fotoğrafta 2 numara ile belirtilen mahal Rüştiye mektebi için ayrılmış olsa da, görünüşü itibariyle bir mekteb izlenimi verdiği söylenemez. (Şekil 7.51).

1857 tarihli bir başka belge; eski şehirde inşa olunan Rüştiye mektebine ilişkin bir kaynak olsa da, yakın tarihte inşa edildiğinden, Aziziye'deki mektebin açılışında izlenen yolla benzerlik göstermesi muhtemeldir. Söz konusu belgeye göre; Rüştiye mektebinin inşaat masrafları memurlar ve halkın ileri gelenlerinin yardımlarıyla, öğretmen maaşları da halkın rızasıyla vergiye eklenerek karşılanmaktadır. Birinci öğretmene 600, ikinci öğretmene 300 ve bevvab denen kapıcıya 200 kuruş maaş verilmektedir. Öğretmenler Darü'l Muallim öğrencilerinden kurulla seçilerek tayin edilmekte, kitaplar ve senelik 2000 kuruş eğitim masrafı da Milli Eğitim Meclisi'nden gönderilmektedir. Bu dönemde, Dersaadet'te açılanların yanı sıra, taşralarda toplam 25 mektebin açıldığı da belirtilmektedir (BOA. İ.MVL. 375/16448).

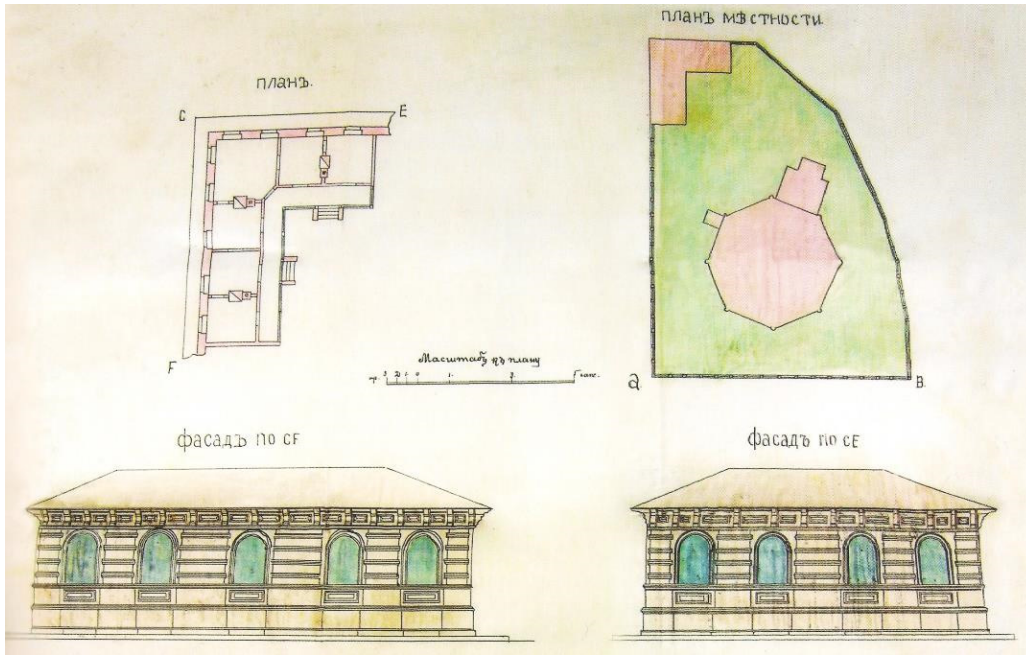
Şekil 7.51 : Aziziye Camii ve Rüştiye mektebi konumunda inşa edilen yapı (ZMA).

7.5.2 Medrese

Belgelerde “Aziziye Camii Medresesi” olarak geçen yapıyı ve inşasını anlatan müstakil bir kaynak bulunamamıştır. Bu sebeple, şehir kurulurken planlanmış olsa da yapım yılı bilinmemektedir. Öte yandan, Aziziye Camii’nin yapım sürecine ilişkin belgelerde, eşzamanlı olarak inşa edilen yapılar arasında da bahsedilmediğinden, daha ileri bir tarihte yapıldığı düşünülebilir.

Şehir planında; caminin çaprazında, imarethane ile yan yana konumlandırılan dikdörtgen planlı medresenin, sonradan farklı bir noktada inşa edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 6.3). Çünkü 1899 tarihli çizimde, bu yapı medrese olarak belirtilmemiş olsa da; caminin bahçesinde konumlandırılmış olması ve plan şeması, buranın ancak bir medrese olabileceğini göstermektedir. Ayrıca medresenin, caminin çit ile çevrilmiş bahçesinin sınırları dahilinde olması da, başka ihtimalleri ortadan kaldırmaktadır (Şekil 7.52). Her birinde birer ocak ve pencereler bulunan altı bağımsız bölüm, medresenin odaları olmalıdır. Öte yandan yapının, 1905 yılına tarihlenen ve önünde mollaların durduğu bir fotoğrafı da vardır (Şekil 7.53). Planda çizilmiş olan basamaklar ve odaların önündeki koridor, bu fotoğrafta açıkça görülebilmektedir. Margiev arşivindeki bir başka fotoğraf ise, yapının dış cephesini göstermektedir (Şekil 7.54). Fakat, bu fotoğraf ile 1899 tarihli cephe çizimi arasında bazı detay farkları vardır. Çizimde kemerli olarak görülen pencereler, fotoğrafta düzdür. Ayrıca, çizimdeki süsleme ve detaylar da fotoğraftaki yapıda yoktur. Bu farkların, medresenin 20.yüzyılda tamir görmesiyle birlikte ortaya çıkması veya çizimdeki gibi bir restorasyonun planlanmış olması muhtemeldir.

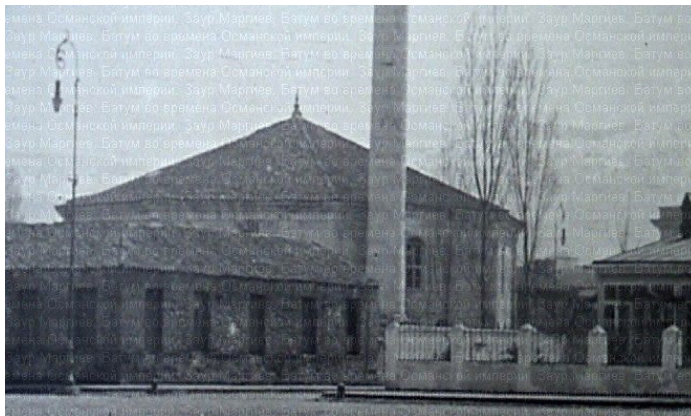
1908 tarihli belgede, şadırvanı yıkılmış olan caminin medresesinin tamire ihtiyacı olduğu belirtilir. Bu işler için öngörülen 22.000 kuruşluk masrafın, diğer Aziziye camilerinde olduğu gibi, Maliye Hazinesi tarafından karşılanması gerektiği ifade edilir. Ancak, gücü olmayan vakıflar için ayrılmış olan 85.000 kuruşun tamamı harcanmış olduğundan verilebilecek bir para yoktur. Bu imkansızlıklara rağmen, Batum’daki Aziziye Camii’nin Osmanlı toprakları dışında olmasından dolayı, tamirata ve ihyası devletin onuru ve şerefine korunmasıyla ilişkilendirilmiş ve tamirata yaptırılmıştır (BOA. ŞD. 427/4). Tamirat için gereken masraf miktarı ve bir başka belgede medresenin “müceddeten”, bir başka deyişle “yeniden” inşa edilmesinden bahsedilmesi, yapının ciddi bir tadilat geçirdiği veya büyük ölçüde yeniden yapıldığını göstermektedir (BOA. BEO. 3287/246480).

Şekil 7.52 : Aziziye Camii alanında medresenin planı ve cephe çizimleri (BOA. İ.TAL. 209/4).

Şekil 7.53 : Aziziye Camii medresesi önünde mollalar, 1905 (Hızlı ve Kılınç, 2013, s.18).

Şekil 7.54 : Aziziye Camii ve medresesi (ZMA).

7.6 Su ve Sağlık Yapıları

Her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de su; şehirlerin yerleşimi ve gelişimini etkileyen en önemli unsurlardan biriydi. Bu sebeple, şehirlerin içinde ve çevresinde birçok su yapısı bulunurdu. İslam dininin getirdiği temizlik kültürü de, bu durumu desteklemişti. Bir başka hayati ihtiyaç olan hastahaneyle birlikte hamamın varlığı, elbette her şehir için bir zorunluluktur. Avrupa'da uygulanmakta olan tıp anlayışına uygun ilk Osmanlı sivil sağlık kuruluşu, 1843'te inşa edilen Bezm-i Alem Guraba-i Müslimin Hastanesi'dir (Batur, 2016, s.45). Benzer şekilde, Aziziye'de de hastahane, hamam ve bir su deposunun kurulduğu görülmektedir.

7.6.1 Hamam

Aziziye'deki hamama veya hamamlara ilişkin bilgiler, arşiv belgelerinde sadece ismen geçtiğinden, son derece kısıtlıdır. Sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte, en azı iki hamamın bulunduğu yönündeki tahmin kuvvetlidir.

1867 tarihli belgede "camiye vakfedilen arazide şimdiye kadar istekli olanların hane, dükkan ve hamam inşa ettikleri" söylendiğinden, bu tarihe kadar en az bir hamamın inşa edilmiş olduğu açıktır (BOA. İ.MVL. 566/25429). Öte yandan, yine aynı yıla tarihlenen bir başka belgede "Aziziye Kasabası'nda tamamlanmamış olan hamam" ifadesi yer alır (BOA. MVL. 733/28). Burada bahsedilen hamamların aynı yapılar olup olmadığı net değildir. Bu noktada önemli bir diğer bilgi de, Spreshnev'in (1889) "buradaki büyük hamamların taştan yapılmış binalar" olduğunu ifade ederek birden fazla hamama işaret etmesidir. Aziziye'nin kısa sürede hızlı bir şekilde büyümesi ve göç alması da, şehirde tek bir hamamın yeterli olmayacağı düşüncesini güçlendirmektedir (Margiev, s.146, 2008).

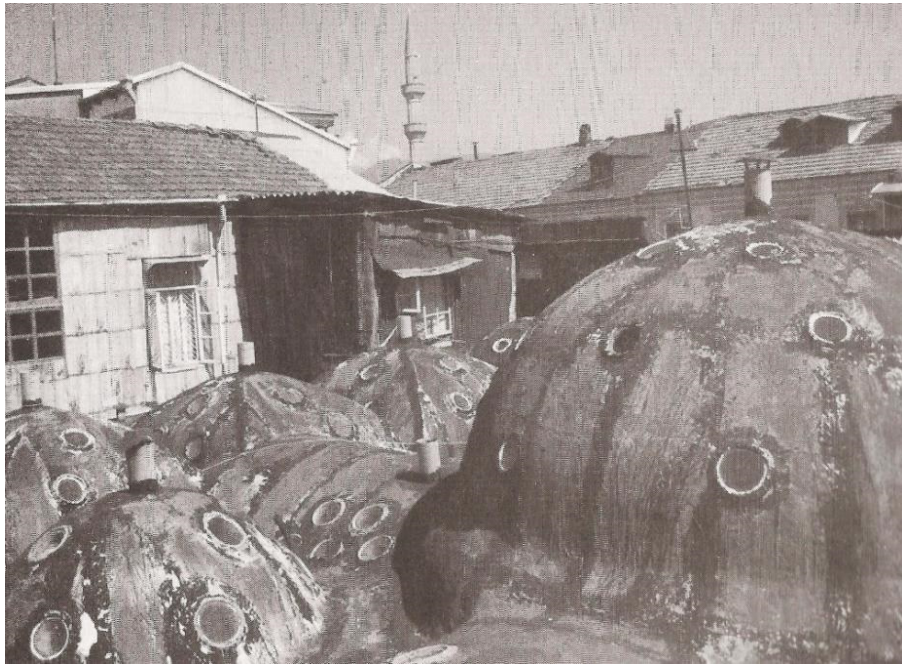
Sayıları ve konumları belirsiz olsa da, en azından Aziziye'deki bir hamamın yeri bugün kesin bir şekilde tespit edilebilir durumdadır. Çünkü, dört bir yanına yapılan binaların arasında sıkışıp kalmış olsa da, yapıldığı dönemden bu zamana kadar önemli bir bölümüyle ayakta kalmayı başarmıştır. Ancak yüksek bir noktadan bakıldığında; eski ve yeni şehrin birleştiği sınırdaki ve Orta Cami'ye yakın bir noktadaki hamama ait kubbeler açıkça görülebilmektedir (Şekil 7.55).

Frenkel (1879), seyahat yazılarında bu bölgedeki bir hamamdan bahsederek, buradaki en iyi binalardan biri olduğu için dikkat çektiğini ifade etmektedir. Burada

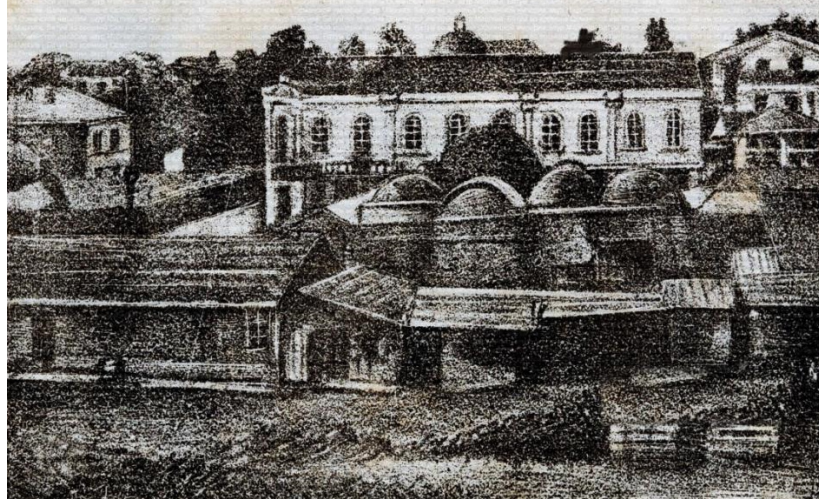
kastedilen yapının hangisi olduğu belirsizdir. Diğer taraftan, N. Speshnev 1889 tarihli seyahat notlarında yine bir hamamın iç mekanına ilişkin bilgiler vermektedir. Anlatılana göre; hamamın giriş bölümü ve soyunma alanı oldukça geniştir. Beş kubbesi bulunan yapının ortadaki kubbesi en büyük olandır. Zemin mermerdir ve galeri alanının çevresinde güzel sütunları vardır. Büyük ve küçük müstakil odaların da her birinde çeşmeler vardır. Şehirdeki diğer binalar arasında kubbeleri ve yuvarlak küçük camlarıyla öne çıkmaktadır (Margiev, s.146, 2008). Bu ifadeler, bugün görülebilen hamamın çatısıyla birebir örtüşmektedir (7.56). Ayrıca, Batum'daki bir hamamı betimleyen görsel de bu bilgileri desteklemektedir (Şekil 7.57)

Şekil 7.55 : Binaların arasında Osmanlı hamamı (ZMA).

Şekil 7.56 : Aziziye'nin varlığını sürdüren hamamının çatısı (ZMA).

Şekil 7.57 : Batum’da bir Türk hamamının yapılışını resmeden görsel (ZMA).

7.6.2 Su Deposu

Aziziye kurulmadan önce, 1860 yılında halkın gayretiyle Soğuksu olarak adlandırılan su, eski şehire getirilmiştir (BOA. A.MKT.UM. 423/22). Fakat, yeni şehrin kurulmasıyla, bu su halk için yetersiz gelmeye başlamıştır.

1866 yılına ait belgede, eski şehirde akmakta olan suyun yeterli olmadığı ve yeni şehire de içme suyunun getirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Aziziye’ye getirilecek su için bir de su deposu düşünülmüştür. Böylece; Hükümet Konağı hizasında su deposu için bir yer belirlenmiş ve Aziziye’ye yarım saat uzaklıktaki bir tatlı su kaynağından suyun getirilerek Aziziye Camii avlusundan akıtılması planlanmıştır. Suyun Hükümet Konağı’na ve diğer yerlere dağıtımı buradan yapılacaktır. Bu sebeple, 1866 yılının eylül ayında tamamlanmak üzere, su deposu ve su yolu için keşif yapılarak açık indirme usulüyle 32.500 kuruşa tüccar Hacı Mehmed ile kontrat yapıldığı anlatılmaktadır. Bu tutarın 17.500 kuruşluk bölümünün halkın yardımıyla toplandığı, kalanının tamamlanması için de Aziziye Camii Vakfı’nda birikmiş olan 15.000 kuruş akçenin kullanıldığı ifade edilmektedir (BOA. İ.MVL. 561/25217).

7.6.3 Hastahane

Aziziye’nin kurulmasıyla birlikte, bölgede halkın hizmetine sunulmak üzere bir hastahanenin inşa edilip edilmediğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Eski şehirde bulunan hastahane başta yeterli gelmiş olsa da, şehir nüfusu arttıkça yeni bir hastahane ihtiyacının ortaya çıkmış olması kuvvetli bir ihtimaldir. 1864 tarihli belgede; sıtma hastalığının eski şehirdeki mahkumların ve askerlerin neredeyse

Şekil 7.58 : 1898 tarihli haritada şehir hastahanesinin muhtemel konumu (Terakye Ünsal, 2012, s.119).

tamamına sirayet ettiği ifade edilmesi de, ileriye dönük bir ihtiyaca işaret edebilir (BOA. İ.MVL. 516/23259). 1898 tarihli haritada “eski şehir hastahanesi” olarak gösterilen noktada Osmanlı döneminde bir hastahane inşa edilmiş olması da ihtimal dahilindedir (Şekil 7.58).

Batum’daki Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği tarihlere yakın dönemde ise, 1877 yılında 200.000 kuruş masrafla 200 yataklık bir barakanın hastahane olmak üzere inşa edilmesinden bahsedilmektedir (BOA. İ.DH. 756/61728). 93 Harbi’nin yaşandığı ve kayıpların verildiği bu dönemde, binanın askeri hastahane olarak kullanılması muhtemeldir.

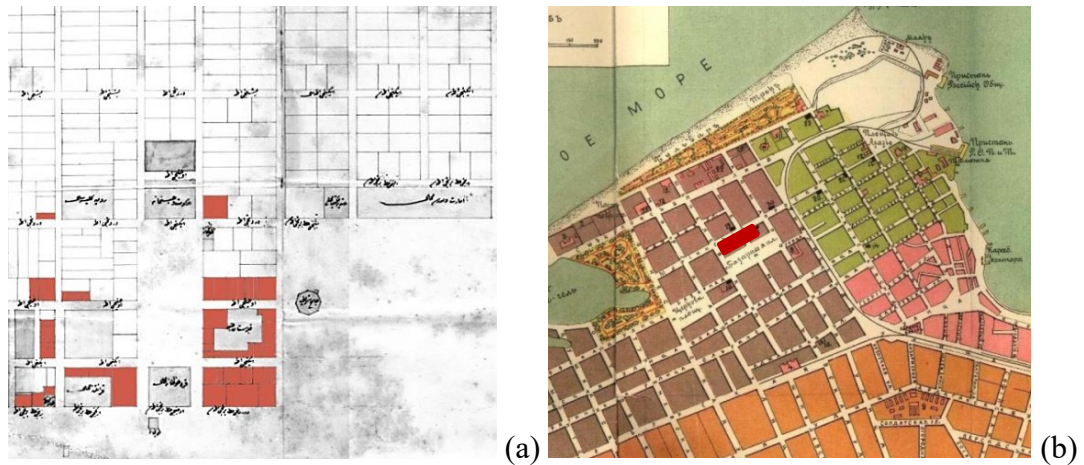
7.7 Ticari Yapılar

En önemli gelir kaynağı ticaret olan bir liman şehrinde, yeni bir yerleşim alanı oluşturulurken, ticari amaçla kullanılacak yapıların planlamada öncelikli olacağı açıktır. Aziziye şehrine ilişkin 1866 yılında yapılmış olan haritada da, her bir adada bulunacak hane ve dükkan sayılarının en başından belirlenmiş olduğu görülür. 1866 tarihli bir başka arşiv belgesinde, hükümet konağının yeri tarif edilirken kullanılan “eski çarşı” ifadesi ise, bu tarihte yeni şehirde yeni bir çarşının inşa edilmiş olduğunu gösterir (BOA. MVL. 722/90).

Aziziye’nin ilk planında toplam 67 adet dükkan için yer ayrılmıştır. Fakat, zamanla büyüyen şehir alanındaki dükkanların sayısı bilinmemektedir. Bu dükkanların

dağılımına bakıldığında, yalnızca sahil şeridine yakın noktalara yerleştirildiği görülür (Şekil 7.59.a). Adalardaki dükkanların hangi parsellerde olduğu tam olarak bilinemese de, verilen rakamlar üzerinden yapılacak farklı tahminler sonucu değiştirmez. Arşivde bulunan bir başka belgede ise, “Sancak ve Seferbeyzadeler tarafından müdahale edilen arazi” olarak anılan Burunbaşı Mevkii’nde 1867 yılında çarşı inşasına ilişkin ifadelerin geçtiği görülür (BOA. MVL. 727/34). İngiliz konsolos Palgrave de, bu belgenin tarihinden sadece bir yıl sonrası olan 1868’de, çarşı alanının yaklaşık 150 dükkandan oluştuğunu, yakın zamanda 50 dükkanın daha inşa edildiğini ve iskeleye yakın bir konumda olduğunu ifade eder (NA. FO. 195/812, s.518). Burada bahsettiği 150 dükkan, yeni kurulmakta olan bir şehir için oldukça yüksek bir sayı olduğundan, eski kasabanın çarşısındaki yapılar olmalıdır. Yeni eklendiğini belirttiği 50 dükkanın ise, yine iskeleye yakın konumda bulunan yeni şehirdeki çarşığı işaret ediyor olması kuvvetli bir ihtimaldir. Margiev’in de arşivinde bulunan bir kartpostalda görülen Batum’daki pazar alanı, Margiev’e göre cami yakınındaki yeni çarşıdır (Şekil 7.60).

Sahildeki müstakil dükkanların yanı sıra, şehrin zamanla iç kesimlere doğru büyümesiyle, burada başka bir çarşı alanının daha inşa edilmiş olması mümkündür. Bu fikri destekler şekilde, 1901 tarihli haritada görülen pazar alanı, 1898 tarihli haritada da aynı yerde ve aynı işlevle gösterilmektedir. Birçok kartpostalda, bölgedeki Nuri Gölü’nden ötürü “Nuri Pazarı” veya “Nuri Çarşısı” adıyla gösterilen alan, bu haritalardaki çarşı alanı olmalıdır (Şekil 7.59.b). Öte yandan, bu çarşının Rus döneminden önce, Osmanlı hakimiyeti döneminde yapılmış olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Şekil 7.59 : (a) Aziziye şehir planında dükkanların dağılımı (Şekil 6.3’ten alıntı).
(b) Nuri Çarşısı’nın muhtemel konumu, 1901 (Ek A.7’den alıntı).

Şekil 7.60 : Aziziye’de Türk pazarı (NPLG.).

7.8 Sivil Mimari

1865 yılında, Batum’da henüz kireç, taş ve kerpiç yapımının olmadığı, imalata ilişkin çalışmaların yeni başlamakta olduğu bilgisini veren arşiv belgesinden hareketle (BOA. MVL. 708/110), Aziziye şehri kurulmadan önceki dönemde, bölgedeki sivil mimari örneklerinin ağırlıklı olarak ahşap malzemeyle yapıldığı söylenebilir. Aynı belgede, ahşap dışında bir malzeme kullanılarak inşa edilecek yapılar için; tuğla, kiremit ve kirecin uzak bölgelerden, taşların da ancak ırmak ve çaylardan kayıklarla taşınarak getirilebildiği ifade edilmektedir. Fakat, 1865’ten sonra başlayan kerpiç imalatının Aziziye’nin kuruluşundan sonra yaygınlaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgeye ilişkin genel görünüşler veren kartpostallarda, genelde tek katlı, kerpiç ve kırma çatılı evlerin bulunduğu görülür (Şekil 7.62, 7.63). Bu yaygın yapı tipinin bir diğer sebebinin de, halkın ekonomik durumuyla ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü 1866 yılında, Batum’daki servet sahiplerinin az sayıda olduğu belirtilmektedir (BOA. İ.MVL. 561/25217). Fakat, ilerleyen tarihlerde kerpiç yapımının da gelişmesiyle, özellikle sahil kenarında iki katlı ve balkonlu evlere de rastlanmaktadır (Şekil 7.61.a). Konutlarda kemerli pencereler kullanılmamıştır, pencere tipleri her zaman dörtgen formudur. Bu özellikleriyle, aslında özel bir yerel mimarinin ortaya çıkmadığı, elde bulunan imkanlarla ihtiyacı karşılayacak yapıların inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Güney Kafkasya bölgesinde, kütüklerden yapılan ve

Gürcü dilinde “*darbazi*” denilen yöresel eski evlerin ise (Bilge, 2005, s.23), daha çok Aziziye dışında, Batum’un yüksek bölgelerinde yapılmış olması mümkündür. Benzer şekilde, Kuzey Anadolu ve Güney Kafkasya’nın ortak konut tipi olan ahşap hatıllı taş yapılar da (Kuban, 1982, s.196-197) Aziziye şehir merkezinde görülmemekte, bazı örneklerine ise hala yüksek bölgelerdeki köylerde rastlanabilmektedir. Sivil mimariye ilişkin ancak kısıtlı bir bilgi varken, konutların iç mekanları hakkında da net bir çerçeve çizmek elbette mümkün değildir. Fakat Meropi Anastassiadou’nun (2016, s.229) incelediği tereke defterlerinden yola çıkarak, aynı dönemde Selaniklilerin basit ve az sayıda eşyaya sahip olduklarını ortaya koyması, bu konuda bir fikir vermektedir. Kentsel ve ekonomik düzeyde daha az gelişmeye tanık olan Aziziye’de, yüksek bir gelir düzeyinin de yaygın olmadığı düşünüldüğünde, evlerin iç mekanında zaruri ihtiyaç dışında bir ögenin bulunması olası değildir. Dolayısıyla, buradaki konutların tümüyle temel barınma ihtiyacını sağlamaya yönelik ve estetik kaygılardan uzak olarak inşa edildiği düşünülebilir.

Margiev (2008, s.141-143), Aziziye’de görülen standart konut tipinden çok farklı olarak, Avrupa tarzıyla Osmanlı döneminde yapıldığını belirttiği bir sivil mimari örneğinden de bahseder. Güvenilir bir kaynağa dayandırmamakla birlikte, 1850’lerde yapıldığı söylenen binanın, dönemin Rus konsolosu ve Rus vapur şirketinin temsilcisi Peter Sergejevich Dzhiydichi’nin ev olduğu bilgisini verir. Margiev’in ifadesine göre, görgü tanıkları bu yapının döneminin en güzel, ilk iki katlı ve bahçesinde çeşitli egzotik bitkilerin bulunduğu bir ev olduğunu söylemiştir (Şekil 7.61.b). Evin inşaatı için bu alandaki dağınık ormanlık alanın ağaçlarının kesildiği de eklenmektedir. Rus ordusunun Batum’a girmesinden sonra, hazine tarafından satın alınarak Batum’un askeri yönetimi tarafında kullanıldığı için, uzun zaman “vali evi” olarak bilindiği ifade edilir.

(a)

(b)

Şekil 7.61 : (a) Aziziye sahilinde bir konut ile (b) Rus konsolosunun evi (ZMA).

Şekil 7.62 : Şehrin genel görünüşünde sivil mimari örnekleri, 1902 (NPLG.).

Şekil 7.63 : Aziziye'nin genel görünümünde biçimsel olarak ayırt edilemeyen konut ve dükkanlar (ZMA).

8. GÜNCEL DURUM

Bugün Batum’da, şehir merkezinin büyük bir bölümünü kaplayan alan üzerinde teşkil edilmiş Aziziye şehrine ilişkin tespit edilen yapılardan, bir tek hamam dışında, herhangi bir yapıya veya yapı kalıntısına rastlamak mümkün değildir. Şehirde mevcut tek Osmanlı yapısı, eski Batum kasabasında inşa edilmiş olan Orta Cami’dir. Osmanlı hakimiyetinden sonraki Sovyet döneminde inşa edilmiş Rus mimarisine ait örneklerin de bir bölümü yıkılmıştır (Şekil 8.1, 8.2).

Son dönemlerde modernleşme adına yürütülen politikalara ve inşa edilen yapılara bakıldığında; geçmişe dönük zengin bir kültürel mirasın, yapay ve kimliksiz bir görünüşle değişmekte olduğu görülmektedir. Bir taraftan çeşitli ülkelerdeki meşhur yapıların replikasyonları hayata geçirilirken, diğer taraftan dil birliği olmayan tekil ve deneysel tasarımlar ortaya konmaktadır. Örneğin, sahile yakın bir noktada İzmir’deki saat kulesinin bir kopyası inşa edilmiştir (Şekil 8.3). Osmanlı’ya ait tüm mimari öğeleri ortadan kaldırmış olan bir anlayışın, yine Osmanlı döneminde yapılmış olan bir başka eseri taklit etmesi, çelişkili bir durumdur. Saat kulesine yakın bir konumda da, Roma’nın Colosseum’u “Colosseum Hotel” olarak hizmet vermektedir (Şekil 8.4). Ayrıca, yeni inşa edilen yapıların, sahil şeridinde ve ana caddelerde konumlandırıldığı görülür. İlk bakışta fark edilmeyen arka kesimlerde ve merkezden uzak noktalarda ise, bambaşka bir portreyle karşılaşılır.

Şekil 8.1: Batum iskelesinin Sovyet dönemi (İAK, Krt.6111).

Şekil 8.2: Sovyet döneminde Aziziye sahilinin bir bölümü (ZMA).

Şekil 8.3: Batum saat kulesi ile İzmir saat kulesi (Saltoğlu, 2016).

Şekil 8.4: Batum Colosseum Hotel ve Roma'daki Colosseum (Saltoğlu, 2016).

Genel görünümüne kuşbakışı bakıldığında, Batum'da hızla devam eden bir inşaat faaliyeti göze çarpar. İnsan ölçeğini aşan, küçük bir yerleşim yeri için son derece abartılı boyuttaki yapılar, şehir silüetinde baskın bir hale gelmiştir (Şekil 8.5). Üstelik bu büyük yapıların bir bölümü de kullanılmayan, kendi haline terk edilmiş örneklerdir. Gece hayatıyla ünlenen şehrin gece büründüğü hal ise, tüm bu gerçekleri bir ölçüde kapatan bir örtüdür (Şekil 8.6). Mimari açıdan birçok eleştirinin yöneltilebileceği yapılar dahi, aydınlatmalarla güzelleştirilmiş veya kusurları örtecek şekilde parçalı cephe kaplamaları yapılmıştır. Arka sokaklarında da, ağırlıklı olarak komünizm anlayışından kalma eski, çok katlı ve bakımsız apartmanlar yaygındır (Şekil 8.7). Öte yandan, yeni yapılarda ortaya çıkartılan cephe tasarımları, tarihini ve ilgi çekici yönlerini kaybeden bir şehrin pek de başarılı olamayan canlandırma girişimleridir (Şekil 8.8). Bir başka ifadeyle; şehirde planlı bir düzenleme yerine, yüzeysel bir makyaj tercih edilmiş ve tanımsız bir şehir silüeti oluşturulmuştur.

Şekil 8.5: Osmanlı'da Burunbaşı Mevkii'nin, bugün Batum'un kuşbakışı güncel görünümü (Url-15).

Şekil 8.6: Batum'un gece görünümü (Url-16).

Şekil 8.7: Batum'un arka sokaklarındaki yapılar (Saltoğlu, 2016).

Şekil 8.8 : Batum'un yeni inşa edilen yapılarına örnekler (Saltoğlu, 2016).

9. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti için her alanda köklü değişimleri barındıran sancılı bir sürecin merkezi olan 19. yüzyıl, Batum açısından da tam bir başkalaşım dönemi olmuştur. 1864 yılında planlama çalışmalarına başlanan ve kısa sürede kurulan Aziziye şehri ile birlikte, Batum bölgesi hem fiziksel hem de ekonomik olarak büyürken, Aziziye'deki ilerleme dikkatleri üzerine çekmiş ve yeni şehir büyük rağbet gören bir yerleşim yeri konumuna gelmiştir. Ticarî ve demografik hareketliliğinin temel kaynağı olan elverişli limanı ve coğrafi konumu da bu gelişimi hızlandırmıştır.

Osmanlı şehrinin 19. yüzyıldaki dönüşümünün bir eseri olan Aziziye; mimarlık tarihi açısından ise tam bir geçiş dönemi örneği sunmaktadır. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşmeye başlayan reformlar, mimari alanda daha çok yüzyılın ikinci yarısında görünür olmuş ve yerleşebilmek için uzun bir sürece ihtiyaç duymuştur. Şehirlerin yenilenmesini sağlayan girişimlerin önemli bir bölümü ise, Tanzimat Dönemi'nin doruk noktaları olan Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde değil (Anastassiadou, 2016, s.387), Aziziye'nin artık bir Rus toprağı olduğu 19. yüzyılın son yıllarında gerçekleşmiştir. Hükümet konağının tamamlanması esas alınırca, kuruluşundan itibaren sadece on yıl daha Osmanlı egemenliğinde kalan şehir; bu sebeple imparatorluğun yenilenme stratejilerinin ancak bir bölümünün deneyimlenebildiği başlangıç evresinin bir temsili olmuştur. Dolayısıyla, ülke genelindeki değişim dalgasının bir anlamda Aziziye'de yarım kalmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Eğer Aziziye'de Rus hakimiyeti döneminde yapılan demir yolu gibi mühim gelişmeler Osmanlı döneminde gerçekleşmiş olsaydı, 20. yüzyılın başında çok farklı bir Osmanlı şehri portresiyle karşılaşılması kaçınılmaz olurdu. Çünkü, Sevgi Aktüre'nin de (1975) çalışmasında ortaya koyduğu gibi, demir yollarının Anadolu şehirlerinin mekansal ve sosyoekonomik dönüşümünde önemli bir rol oynadığı açıktır. Özellikle de liman şehirlerindeki tren yolunun, limanın bir uzantısı olması yönüyle şehir gelişimine katkısı yadsınamaz bir gerçektir (Anastassiadou, 2016, s.9).

Malî problemlerin gündemde olduğu bir dönemde yine de Aziziye gibi bir uç şehrin kurulması için çaba sarf edilmesinin bir sebebinin de, şehrin ticari potansiyeli olduğu söylenebilir. Çünkü, dönemin reform anlayışında “yeni ekonomik alt yapıların yerleşmesine öncelik verilmesi” sebebiyle; liman, rıhtım ve fener gibi yapılanmalar önem kazanmıştır (Anastassiadou, 2016, s. 387). Elverişli limanı ile yüksek ticari beklentilere sebep olan Aziziye'nin kuruluşunda, başta Rusya ile süregelen yoğun ticari ilişkiler de göz ardı edilemez bir rol oynamıştır. Sınır komşusu olan Rusya'yla zaman zaman mücadeleler yaşansa da, limanın adeta Ruslara tahsis edilmiş ticari hareketliliği bölgeye ciddi bir ekonomik fayda sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak, Rusya'nın şehirdeki nüfuzu bir padişah fermanının hükümsüz kalmasına sebep olacak derecede artmıştır. Rusların buradaki ağırlığının yanı sıra, muhtemelen Chardin'in (2014, s.180) 17. yüzyıl için belirttiği gibi, Batum ve çevresindeki bölgelerin başkente uzaklıkları sebebiyle kendilerini padişahın müdahale alanının dışında hissetmeleri, böyle bir sonucun doğmasına sebep olmuştur. Öte yandan, Aziziye'nin kurulmasıyla Batum'un gelişmesi, limanının yeni bir iskeleyle büyümesi ve Trabzon ile İstanbul'a ulaşan telgraf hattının çekilmesi gibi gelişmelerin, bu yönde alınan önlemler olarak da değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim Aziziye kurulduktan sonra, bölgedeki nüfusun ve mamuriyetin arttığı gözlemlenmektedir. İnşa edilen yeni iskele ve sahil yapılarıyla ticari hareketliliğin artması ve şehrin daha cazip hale gelmesi üzerine, Aziziye ile birlikte Batum bölgesi daha çok göç alarak artan bir ivmeyle büyümüştür.

Şehir kavramı üzerine kısa bir tartışma

Arşiv belgelerinde, birkaç istisna hariç, Aziziye'den bahseden tüm evraklarda “şehir” ifadesi kullanılsa da, yerleşik algıdaki şehir imajı düşünüldüğünde, bu tanımlama kaçınılmaz bir tartışma konusunun da kapılarını aralamaktadır: Batum'da kurulan bu yeni yerleşim, gerçekten bugün bilinen anlamda şehir özellikleri taşıyan bir oluşum mudur?

Siyasî, iktisadî, hukukî, idarî, ticarî ve toplumsal alanlarda farklı özellikleriyle öne çıkan şehrin (Topal, 2004), bütün görünümüne uyan ve tüm özelliklerini kapsayan tek bir tanımını yapmak elbette mümkün değildir. Türkiye'deki güncel yasal düzenlemelerde; şehir, kasaba ve köy tanımları nüfus büyüklüğüne göre sınıflandırılırken, Osmanlı'da da en az 400 vergi nüfusu şartının yanı sıra, şehrin genelde “Cuma kılınır ve pazar durur yer” şeklinde tanımlandığı ifade edilir (Şahin,

2001, c.38, s.446). Fakat bu noktada, Aziziye kurulmadan önce de bölgede var olan yerleşimin, bu koşulları sağlamasına rağmen “Batum şehri” yerine “Batum kasabası” olarak isimlendirilmesi, bunların tek ve kesin kriterler olmadığını gösterir. Nitekim Osmanlı anlayışında kasabalar, en az dört köy büyüklüğündeki idari merkez olmayan iskan yerleriyken, kaza merkezleri şehir olarak kaydedilmiştir. Bu durum, aslında bu tanımlamaların daha çok idarî alanla ilişkili olduğunu ortaya koyar. Çünkü kaza merkezinin dışında kalan, fakat merkezden nüfus açısından daha kalabalık iskan yerleri için de kasaba deyiminin kullanıldığı görülür (Baykara, 2001, c.24, s.525). Dolayısıyla, Aziziye’de hükümet konağıyla birlikte gelişen bir yönetici merkezin kurulmasıyla, yeni yerleşim bu idarî vasfı almış olabilir. Öte yandan, günümüzde şehir ile eş anlamı olarak kullanılan kent kelimesinin, 21. yüzyıla kadar “küçük şehir veya kasaba” sözcükleriyle karşılandığı da hatırlatılmalıdır (Gültekin, 2016). Bu sebeple, Aziziye için de kullanılan şehir ifadesinin, geçmiş literatürdeki kent anlamını desteklediği de düşünülebilir. Ne var ki, Osmanlı evrakında Aziziye’nin kasaba yerine şehir tanımlamasıyla tarif edilmesinin ideolojik ve siyasî bir teşebbüs olarak, bölgenin bir şehre dönüşmesi yönündeki hedefleri vurgulamak üzere gündeme getirilmiş olması da mümkündür. Bu çalışmada yer verilen şehir ifadesinin, tüm bu bilgiler ve düşünceler ışığında düşünülmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Bu noktada asıl dikkat çekici olan, kuruluş aşamasında ve devamındaki kısa zamanda diliminde ısrarla şehir olarak anılan Aziziye adının sonradan kullanımdan kaldırılarak, bunun yerine eski kasabayla birlikte Batum olarak anılmasıdır. Benzer şekilde, İngiliz konsolosu Palgrave’nin de, Aziziye’nin henüz kurulduğu bir dönem olan 1868 yılındaki raporunda, bu isimden hiç bahsetmemesi ve Aziziye ile eski kasabayı ayırmadan sadece “Batum” olarak tanımlaması oldukça dikkat çekicidir (NA. FO. 195/812). Bu ilginç değişimin alt yapısı, benzer örneklerle birlikte, ayrı bir araştırmanın konusu olarak incelenmeye değerdir.

Arşiv belgelerinin arka planı

Bu çalışmanın temelini oluşturan arşiv belgelerinin özneliği veya nesneliği, gündeme getirilmesi gereken bir diğer konudur. Belgeler; somut verilere dayalı bilgiler noktasında, şüphesiz, en sağlam kaynaklardan biridir. Fakat, dönemin gerçekliklerinin kaydedildiği sırada, bölge yöneticileri ve sorumlularının çeşitli sebeplerle kullanılan ifadelerde etkili olması muhtemeldir. Örneğin; bir belgede halkın ve memurların Rüştîye mektebinde eğitim veren öğretmenlerin maaşlarının

vergiye eklenmesini gönüllü olarak kabul ettikleri belirtilir. Fakat, burada gerçekten bir tepkiyle karşılaşp karşılaşılmadığı, bir tepki söz konusu olsa bile bunun resmi kayıtlarda gösterilip gösterilmediği veya halkın muhtemel şikayetlerini yetkili makama rahatlıkla iletebileceği bir ortamın olup olmadığı gibi sorulara ilişkin herhangi bir cevap bulmak mümkün değildir. Benzer şekilde, bölgenin havası veya tarım faaliyetleri gibi birçok konuda kullanılan ifadeler de somut verilere dayanmaz. Bu sebeple, Aziziye'ye dair verilerde de, belgelerin her bir cümlesinin tümüyle gerçeği yansıttığını düşünmek gerçekçi olmayacaktır. Dolayısıyla, araştırmada kullanılan belge ve açıklamaların, bu doğrultuda bir arka planın var olmadığı bilinciyle değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Kentsel ölçekte izlenimler

Öncül düzenlemeler çerçevesinde hayata geçirilen Aziziye'nin mimari uygulamaları, Tanzimat Dönemi anlayışının yerel koşulların etkisinde şekillendiği bir ortam sunması açısından son derece ilgi çekicidir. Bir yandan reformlar sonrasında yapılan Avrupa temelli düzenlemeler şehirdeki tasarımları etkilerken, diğer yandan ekonomik sıkıntılar inşaat hacmini ve planlamalarını kısıtlamıştır. Hem yeniliklerin hem de maddi güçteki düşüşün had safhada olduğu bir zaman diliminde, yeni şehrin yapısı, yine de farklılaşan zihniyeti açıkça ortaya koymuştur. Plan düzleminde belirgin bir çizgiyle ayrılan eski Batum kasabası ve Aziziye'nin birlikteliği ise, Osmanlı Devleti'ndeki bu geçiş döneminin şehir planlamasına dönük yüzünün öncesi ve sonrasına ilişkin somut bir kanıt niteliğindedir. Düzensiz ve belirli bir kurala bağlı olmayan, organik biçimli yerleşimiyle varlığını sürdüren eski kasabanın yanında, geometrik ve ızgara planlı sokak örüntüsüyle yeni şehir göze çarpmaktadır. Dörtgen şekilli parselleri, eşit sokak mesafeleri, meydan düzenlemeleri ve yapılarının inşa öncesinde belirlenmiş konumlarıyla, Aziziye'nin ilk şehir planı, dönemin tipik kentsel özelliklerini taşımaktadır. Ayrıca, ülke genelinde de o tarihlerde henüz yerleşik olmayan sistematik bir belediyeçilik hizmetinden söz etmek mümkün olmasa da, içme suyu tesisatı ile su depolarının yapılması gibi kamu hizmetlerinin Aziziye'de verilmeye başladığı görülmektedir.

Reform döneminin bir sonucu olarak ülke genelinde olduğu gibi, Aziziye'de de dini özgürlükler konusunda hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır. Şehir planlanırken Hristiyanlar için hükümet konağının yakınında bir kilise yerinin ayrılması bu noktada önemlidir. Belgelerde de belirtildiği gibi, kilise çevresindeki bölge Hristiyan

mahallesi olarak belirlenmişken, bitişiğindeki diğer bölgelerde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar yerleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin konuyla ilgili yürüttüğü aktif politikanın etkisiyle, dini kurumların sürmesi teşvik edilmiş, farklı dinlere mensup cemaatlerin sorunsuz bir şekilde bir arada yaşaması için gerekli koşullar sağlanmaya çalışılmıştır (Anastassiadou, 2016, s.54).

Yapılar üzerine

Şehir ölçeğinin yanı sıra, müstakil olarak yapılarda da çok yönlü bir değişim izlenmektedir. Bu bağlamda öncelikle, bu yüzyıla kadar şehir yapılanmasında karşılaşılmayan, hükümet konağı ve ayrı bir hapishane binası gibi yeni yapı tiplerinin oluşumu dikkat çekmektedir. Telgrafhane ve karakolhane gibi yapıların da, hükümet konağı önünde düzenlenen geniş meydan etrafında, fonksiyonlarına göre konumlandırılmış olması önemlidir. Çıkarılan kanunnamelerle ahşap yapıların sınırlandırılmasının bir sonucu olan şehir dokusundaki genel değişim, doğal olarak üretim yöntemlerini de etkilemiştir. Öte yandan, inşaat süreçleri devam ederken, maliyetlerin düşürülmesine yönelik yeni teknik çalışmaların da denenmesi, sanayi kuruluşlarına giden ilk adımlar olarak düşünülebilir. Bu bağlamda; kireç, taş ve kerpiç imalatı teşvik edilerek ilk kez yerel olarak üretilmeleri sağlanmıştır. O tarihe kadar gerekli yapı malzemeleri başka bölgelerden getirildiğinden, maliyetlerin azaltılmasının yanı sıra, şehirde yeni faaliyet alanları da oluşturulmuştur. Bu durum, şehirdeki yeni yapıların büyük ölçüde ahşap yerine kerpiç olarak inşa edilmesine de ön ayak olmuştur. Nitekim, Aziziye'nin genel şehir portresini ortaya koyan fotoğraflarda az sayıda ahşap yapı göze çarpmaktadır.

Yapıların genel tasarımları incelendiğinde, cephe düzenlerine bakılarak işlevlerine yönelik bir çıkarım yapılamadığı görülür. Çünkü inşa edilen yapı, bir konut da olsa, bir resmi yapı da olsa, aynı yapı elemanlarıyla benzer şekilde tasarlanarak hayata geçirilmiştir. Örneğin; Aziziye'nin karantinahane binası ilk bakışta bir sahil yapısından ziyade, iki katlı ve cumbalı bir Osmanlı konağı izlenimi verir. Dolayısıyla, özellikle devlet eliyle inşa edilen yapılarda, belirli bir tasarımın bir tip proje gibi kullanıldığı, ihtiyaca göre bazı eklemeler veya değişiklikler yapılarak uygulandığını söylemek mümkündür. Karantinahane ve gümrük binalarının benzerliği düşünüldüğünde, bu durum açık bir şekilde görülebilir haldedir. Ekonomik sıkıntılar sebebiyle, inşaatların mümkün olan en düşük maliyetle ve daha çok işleve yönelik olarak tamamlanması da, bu noktada etkili olsa gerektir.

Tespit edilen yirmi yapının bir kısmının tasarımlarına ilişkin bir bilgiye ulaşılamamışken, bir kısmının ise detaylı çizimleri bulunabilmiştir. Karakol dışındaki askeri yapılar ile dört sahil yapısı ve iki dini yapının tamamı, bu bağlamda incelenebilmiştir. Telgrafhane, evrak mahzeni, su deposu, hastahane ve Rüştüye mektebi hakkında ise, ancak kısıtlı bilgilere yer verilebilmiştir. Tüm bu yapılar arasında, şüphesiz, en dikkat çekici olan Aziziye Camii'dir. Sekizgen planı ve kırma çatısıyla, alışılmışın dışında bir cami portresi sunar. İç mekanındaki ahşap işçiliği ve genel görünümü itibariyle de, Aziziye'deki en özenli yapılardan biridir. Diğer örnekler ise, tasarım ve yapılarında daha çok dönemsel özellikleri barındırmaları açısından önemlidir. Öte yandan, dönem itibariyle yapıların Müslüman ve gayrimüslimlere ait olduğunun anlaşılabilmesi için kat sayısı, malzeme ve renk gibi konularda getirilen düzenlemelere son verildiğinden (Gençer, 2012, s.176), Aziziye'deki yapıların da fiziksel özelliklerinde dini kimliklere ilişkin izlerin görülmediği düşünülmelidir.

Tanzimat Dönemi'nde sıklıkla görülen, Avrupa'dan çeşitli alanlarda teknik uzmanların getirilmesine yönelik uygulamaların bir örneğini de, Aziziye'de görmek mümkündür. Bu bağlamda, Aziziye Camii'nin planlama ve hesaplamaları için Fransa'dan özel olarak mühendisler getirildiği kayıtlara geçmiştir. Buna rağmen, temelin ilk planlanan boyutlardan çok daha büyük olarak inşa edilmesi gibi önemli bir sorunla karşılaşmıştır. Fakat problemin sorumlu olan mimardan mı, işçilerden mi, yoksa Fransız mühendislerinden mi kaynaklandığını anlamak için daha derin bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Bunun dışında, karantinahane binasının planlanmasına ilişkin temel bilgilerin, İngiliz Binbaşı Gordon'un raporlarına dayandığı da bilinmektedir. İngiliz konsolos Palgrave'nin "iyi planlanmış" olarak tarif ettiği gümrük dairesi de bu çalışmaların bir ürünü olmalıdır.

Tasarımlarda "ecnebi nazarının" etkisi ve "tarz-ı nevin"

Belgelerde sıklıkla geçen, yapıların ve şehrin "ecnebilerin nazarında" nasıl görüldüğüne ilişkin kaygılar, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu dönem ve durumla doğrudan ilişkilidir. 1867 yılında, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya gitmesi, tam da Aziziye'nin kurulduğu döneme denk gelir. Dolayısıyla, Batı'nın birçok alandaki üstünlüğünün kabul edildiği süreçte, Abdülaziz'in seyahatinden edindiği izlenimler, bakış açısını etkilemiş ve şehrin Avrupalı bir göz karşısında çizeceği portre, bu yüzden daha önemli bir vurgu kazanmış olmalıdır.

Böylece yalnızca işlevsel bir yönelim değil, bir prestij arayışı da yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Üstelik Batum, hem Rusya ile sınırda yer alması hem de bir liman şehri olması sebebiyle, bu arayışta adını üst sıralara yazdırmıştır. Yüksek bir ticaret hacmine sahip olan nadide limanı, uluslararası ticarete de açılmış olduğundan, özellikle sahil yapılarının “devlet-i seniyye münasip” şekilde inşa edilmiş olmasına son derece dikkat edilmiştir. Ayrıca, Sultan Abdülaziz de şehrin mamuriyetine özel bir ilgiyle yaklaşarak, gerekli tüm teşebbüslerde bulunulmasını ve “fevkalade özen gösterilmesini” istemiştir.

Yapıların tasarımı hakkında; arşiv belgelerinde sıklıkla yer alan ve yeni inşa edilecek yapıları niteleyen “tarz-ı nevin” (yeni tarz) ifadesi, hem “ecnebi nazarı” kaygısı, hem de Tanzimat anlayışı doğrultusunda düşünülmelidir. Diğer devletlerin bakışının bu denli önemszenmesi, bu yeni tarz rüzgarını kuvvetlendirmiştir. Mimari anlayıştaki dönüşümü de vurgulayan bu ifade, geleneksel yapı planlama, tasarım ve malzemelerinin Tanzimat dönemi reformları doğrultusunda köklü bir biçimde yenilenmesine işaret etmektedir. Bu bağlamda, şehir ölçeğinde ızgara plan ve sabit sokak genişlikleri gibi kurallar; yapı ölçeğinde ise kargir malzeme ve Neoklasik üslup gibi yenilikler, Aziziye için birer “tarz-ı nevin” maddesi olmuştur. Değişimin ancak kısıtlı imkanlarla ve küçük ölçekte uygulanabildiği Aziziye’de dahi, Tanzimat izlerinin böylesine yoğun bir şekilde görülebilmesi, bu yeni ideolojinin etkisini gözler önüne sermektedir.

Yeni şehrin baş aktörleri

Aziziye’nin teşkil edilmesi konusunda Sultan Abdülaziz’in ve yöneticilerin etkisi ne kadar büyük olsa da, planlama ve uygulama sürecinde rolü olan kişilerin, bu noktada daha büyük bir payı hak ettikleri açıktır. Mali yükleri göğüsleyen halkın yanında, planlamada Feyzi Paşa, uygulamada ise Dimitri Kalfa kilit isimler olmuştur.

Ekonomik sıkıntıların had safhada olduğu bir dönemde, yeni bir şehrin eldeki imkanlarla kurulması ve inşaatların tamamlanması, halk ve devlet arasındaki gerçek bir imecenin sonucudur. Eldeki maddi imkanların yetersiz kalması durumunda, birçok alanda olduğu gibi, inşa edilecek yeni binalar için de, bölgede görev yapan memurların ve zenginlerin ianelerine (mali yardım) başvurulması, özellikle 19. yüzyılda Anadolu’da birçok örneğini görüldüğü bir uygulamadır (Yıldız, 2012, s.334). Aziziye’de de yoğun bir şekilde yararlanılan ianeler sayesinde, halkın

ihtiyacını karşılamak ve bölgenin devlete ticari faydasını arttırabilmek umuduyla yeni bir şehir imar edilebilmiştir. Halkın yaptığı maddi fedakarlıkların ne kadarının gönüllü olduğu ve sürecin başında yeni bir yerleşim alanı taleplerinin olup olmadığı ayrı bir tartışma ve araştırma konusu olsa da, Aziziye en azından Osmanlı Devleti için değişimin ve yıkılmaya karşı direnişin bir ifadesi olmuştur. Yine de arşiv belgelerinde Batum'da servet sahiplerinin çok az sayıda olduğu belirtilmesine rağmen, telgraf hattı gibi gelişim açısından son derece mühim, fakat halk nezdinde hayati olarak tanımlanamayacak işlerin tümüyle halkın gayretleri sonucunda tamamlanmış olması dikkate değerdir.

Aziziye'nin ilk şehir planını hazırlayan Feyzi Paşa ise, sürecin en başında anılan önemli bir isimdir. Erkan-ı Harb Livası olan, bugünkü karşılığıyla Genelkurmay Başkanı sıfatını taşıyan Feyzi Paşa Aziziye'yi planlarken, Sultan Abdülmecid döneminde uzun bir süre sadrazamlık ve diplomatlık yapmış olan Mustafa Reşid Paşa'nın izinden giderek; ilk kez onun gündeme getirdiği ızgara planlı şemayı esas almıştır. Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa ziyaretlerinden sonra önerdiği bu yeni düzen, ölümünden sekiz yıl sonra Osmanlı Devleti'nin merkeze uzak bir uç şehrinde dahi uygulanmıştır. Aziziye'nin 1878 tarihli haritasından da anlaşılabilirdiği gibi, Feyzi Paşa'nın hazırladığı plan parsel düzeyinde değişikliğe uğramadan hayata geçirilmiştir.

Yeni şehirde devlet eliyle inşa edilen yapıların, yapım sürecindeki tek ismi ise Dimitri Kalfa'dır. Belgelerde Dimitri Kalfa'nın kendisiyle ilgili neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Yalnızca, eski Batum kasabasında inşa edilecek karakolhane için "Devlet-i Aliyye'den Dimitri isimli kişinin orada (Batum'da) bulunan konağının kiralanacağı", gerekli tadilat ve inşaatları da kendisinin yapacağı belirtilir (BOA. MVL. 337/43). Bu yönde net bir bilgi bulunmasa da, Batum'da inşaat işlerini yapan bir başka Dimitri'nin daha olma ihtimali elbette düşüktür. Arşiv belgelerine göre, çizimini yaptığı Aziziye Camii'nin yanı sıra, hükümet konağı, hapishane, belge arşivi, karakolhane, Rüştüye mektebi, gümrük binası, koğuş ve tophane binalarının tümünün inşaatında görev almıştır. Aziziye Camii dışında, bu yapılara ilişkin arşivde bulunan çizimleri kimin yaptığı belirtilmese de, birçoğunda Dimitri Kalfa'nın imzasının olması muhtemeldir. Öte yandan, yapıların çoğunluğunu oluşturan konutların inşaatında, bir veya birkaç mimar kalfası daha çalışmış olmalıdır. Çünkü mimarın halifesi olan ve Osmanlı'da konutların inşası için yetkili kılınan kalfalar, her

yapının üzerine yerleştirdiği arsaya uygun olarak pencere dağılımları, bina kitlelerinin oluşturulması gibi unsurları dzenleyen kişilerdi (Cansever, 2010, s.170). Fakat, devlet yapılarında gdev alan tek kalfa Dimitri olmalı ki, başka hiçbir kalfanın adına veya varlığına dair bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Son sđz

Araştırma kapsamında elde edilen tvm bu veriler ve Aziziye'nin gncel durumuna ilişkin yapılan gđzlemler birlikte değerlendirildiğinde, geē dđnem Osmanlı mimarisinin ve şehirciliğinin yerel koşullarla şekillendiği, saklı kalmış bir şehir katmanının keşfedilmesi son derece heyecan vericidir. Bugvn itibariyle, anıtsal yapılardan mahrum olan Batum şehir merkezinin temelinde, işte bđyle bir kentsel geēmiř yatmaktadır. Gvcvnv kaybetme evresindeki devletin, yeni dznene ayak uydurmaya ęalıřırken mali ve siyasi sıkıntılara takılan mimari uygulamalarının somut bir hal aldığı Aziziye, artık Batum iēin tvmvyle soyut ve bilinēli olarak gđrmezden gelinen bir geēmiři ifade etmektedir. Oysa Aziziye ile birlikte, bu ęalıřmada ancak bir bđlvmvnn değerlendirildiği Batum bđlgesi, benzer ozellikler gđsteren diğer şehirleri de hatırlatan duruşuyla, yeni ęalıřmalara kapı aralayabilecek bir zenginliğe sahiptir. Meropi Anastasiadou'nun ęarpıcı bir şekilde ifade ettiği gibi, yapılan bu ęalıřmanın da en temel amacı, şehirlerin gerēek kimliklerini arayarak, tarihe zarar veren bellek kayıplarını tersine ęevirmeye ęalıřan "kđtvi niyetliler" arasında yer almaktır. Bu bağlamda yvrvtvlcek araştırmalar, kentsel kimliklerin ve tarihsel svreēlerin doğru bir şekilde analiz edilmesine, taraflı bakış aēılarının ise bilimsel bir ęerēevde yenilenmesine vncvlvk edecektir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri:

BOA. A.DVN.DVE. 1014/42487.

BOA. A.DVN.MHM. 18/41.

BOA. A.MKT. 232/91.

BOA. A.MKT.DV. 156/74.

BOA. A.MKT.DV. 162/58.

BOA. A.MKT.DV. 143/60.

BOA. A.MKT.MHM. 174/98.

BOA. A.MKT.MHM. 199/83.

BOA. A.MKT.MHM. 335/32.

BOA. A.MKT.MHM. 375/9.

BOA. A.MKT.MHM. 312/98.

BOA. A.MKT.MVL. 78/5.

BOA. A.MKT.UM. 249/88.

BOA. A.MKT.UM. 408/99.

BOA. A.MKT.UM. 423/22.

BOA. BEO. 3848/288544.

BOA. BEO. 3287/246480.

BOA. BEO. 1705/127816.

BOA. C.AS. 861/36853.

BOA. C.AS. 198/8503.

BOA. C.AS. 381/15742.

BOA. C.AS. 942/40891.

BOA. C.AS. 878/37712.

BOA. C.AS. 324/13429.

BOA. C.BLD. 61/3002.

BOA. C.ML. 514/20963.

BOA. C.SH. 20/991.

BOA. C.SH. 26/1253.

BOA. DH.MKT. 1333/94.

BOA. DH.MKT. 1311/14.
BOA. EV.MKT. 371/11.
BOA. EV.MKT. 371/20.
BOA. EV.MKT. 601/112.
BOA. EV.MKT. 609/35.
BOA. HAT. 1014/42487.
BOA. HR.MKT. 298/11.
BOA. HR.MKT. 280/75.
BOA. İ.DH. 212/12343.
BOA. İ.DH. 603/42017.
BOA. İ.DH. 596/41482.
BOA. İ.DH. 599/41771.
BOA. İ.DH. 756/61728.
BOA. İ.HR. 277/16949.
BOA. İ.HR. 1311/14.
BOA. İ.HR. 222/12950.
BOA. İ.HR. 137/7110.
BOA. İ.HR. 224/13081.
BOA. İ.MVL. 133/3577.
BOA. İ.MVL. 478/21664.
BOA. İ.MVL. 561/25217.
BOA. İ.MVL. 577/25886.
BOA. İ.MVL. 557/25021.
BOA. İ.MVL. 557/25.
BOA. İ.MVL. 529/23759.
BOA. İ.MVL. 566/25429.
BOA. İ.MVL. 566/25478.
BOA. İ.MVL. 548/24584.
BOA. İ.MVL. 516/23259.
BOA. İ.MVL. 571/25655.
BOA. İ.MVL. 530/23776.
BOA. İ.MVL. 375/16448.
BOA. İ.TAL. 209/4.
BOA. İ.ŞD. 9/450.
BOA. MVL. 250/19.

BOA. MVL 537/43.
BOA. MVL 645/18.
BOA. MVL 696/47.
BOA. MVL 696/5.
BOA. MVL 350/38.
BOA. MVL 620/29.
BOA. MVL 247/30.
BOA. MVL 734/9.
BOA. MVL 702/44.
BOA. MVL 670/60.
BOA. MVL 694/85.
BOA. MVL 694/90.
BOA. MVL 693/105.
BOA. MVL 693/96.
BOA. MVL 708/110.
BOA. MVL 697/23.
BOA. MVL 711/49.
BOA. MVL 730/21.
BOA. MVL 740/50.
BOA. MVL 737/22.
BOA. MVL 737/27.
BOA. MVL 715/46.
BOA. MVL 721/118.
BOA. MVL 692/63.
BOA. MVL 722/90.
BOA. MVL 724/33.
BOA. MVL 734/11.
BOA. MVL 733/28.
BOA. MVL 733/44.
BOA. MVL 717/59.
BOA. MVL 714/45.
BOA. MVL 1058/24.
BOA. MVL 731/74.
BOA. MVL 723/69.
BOA. MVL 727/34.

BOA. NFS.d. 1772.
BOA. ŞD. 2/33.
BOA. ŞD. 427/4.
BOA. Y.A.HUS. 162/63.
BOA. Y.A.HUS. 215/52.
BOA. Y.PRK.A. 1/103.
BOA. Y.PRK.EŞA. 1/43.
NA. FO. 195/812.

Diğer Kaynaklar:

- Ajara Autonomous Republic Government Archives Administration.** *Fotoğraf Galerisi.* <http://archives-ajara.gov.ge/>
- Aktüre, S.** (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci. *METU Journal of the Faculty of Architecture 1.1* (s.101-128).
- Akyıldız, A.** (2001). Tanzimat. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 40. Cilt. (s.1-10). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyürek, G.** (2011). *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek, Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Amiranashvili A.G., Matzarakis A. & Kartvelishvili L.G.** (2010). Tourism Climate Index in Batumi. In *Modern Problems of Using of Health Resort Resources. Collection of Scientific Works of International Conference*, Sairme, Georgia : June 10-13.
- Anastassiadou, M.** (2016). *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Andersen, A.** (2014). *Abkhazia and Sochi: The Roots of the Conflict 1918-1921.* USA: Asteroid Publishing Inc.
- Avcı, Y.** (2010). *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908).* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aydın, Ö.** (2012). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Yapılarında İmparatoru/İmparatorluğu Temsil Eden Semboller. *Mimarlık Dergisi*, Sayı:364. (s.74-78).
- Ayverdi, E. H.** (1979). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Romanya Macaristan, 1. Cilt.* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.** (1999). *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, Osmanlı Dönemi.* (Yayın No:41). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Batur, A.** (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Mimarlığı, Bir Düşünsel ve Görsel Perspektif Denemesi. İçinde *Sultan Abdülmecid'in Bir Mimarı: William James Smith.* İstanbul: İBB Kültür A.Ş.

- Baykara, T.** (2001). Kasaba. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt. (s.525-526). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baykara, T.** (2001). Kaza. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 25. Cilt. (s.119-120). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Berdzenişvili N., Canaşia S. (Cavahişvili İ.)** (2000). Gürcistan Tarihi. (Hayri Hayrioğlu, Çev.). İstanbul: Sorun Yayınları
- Beydilli, K.** (2001). Mahmud II. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt. (s.352-357). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilge, M. S.** (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Bostan, İ.** (2001). Batum. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4. Cilt. (s.210-211). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Böke, P.** (2009). İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19. (s.137-159).
- Brosset, M. F.** (2003). *Gürcistan Tarihi: Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*. (H. D. Andreasyan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Cansever, T.** (2010). *Osmanlı Şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Chardin, J.** (2014). *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. (Ayşe Meral, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çadircı, M.** (1981). Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876). İçinde *IX. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt. (s.1153-1161). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çam, N.** (1999). Osmanlı Tabyaları. İçinde *Osmanlı Ansiklopedisi*. (Cilt:10, s.343). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çelik, G.** (2000). *İstanbul'da 19. Yüzyıl Abdülmecid Camileri*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çelik, G.** (2007). *İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları*. (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çelik, Z.** (2015). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Çiçek, Y.** (2014). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Yerel Yönetimler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:11, Sayı:1 (s.53-64).
- Çiftçi, A.** (2001). Karakol Binaları. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt. (s.431-434). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Davison, R. H.** (1981). The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period. İçinde *IX. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt. (s.1141-1151). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demir, A. F.** (2003). *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Demirbaş, T.** (2008). *İnfaz Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Eldem, E.** (2016). Erken Tanzimat Dönemi Üzerine Düşünceler. İçinde *Sultan Abdülmecid'in Bir Mimarı: William James Smith*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Ergin, O. N.** (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. (Cilt:2, s.880-881). İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Ertuğrul, A.** (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:7, Sayı:13* (s.293-312).
- Eyice, S.** (2001). Kale. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 24. Cilt.* (s.234-242). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gençer, C. İ.** (2012). *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentesel ve Mimari Değişim*. (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gençoğlu, M.** (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:2, Sayı:1* (s.29-50).
- Greenhalgh H., Jarman R. L.** (2003). *Adjara and the Russian Empire, 1878-1917*. London: Archival Publications.
- Guarracino, M. F.** (1845). Notes of an Excursion from Batum to Artvin. In the Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol.15 (s.296-297). London: William Clowes and Sons.
- Gültekin, A.** (2016). Etimolojik Olarak Şehir Kelimesi. İçinde *Şehir Üzerine Düşünceler-I* (Bölüm 1). İstanbul: Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları.
- Gürcistan Ulusal İstatistik Ofisi, GEOSTAT.** (2014). *Belediyelere Göre Yıl Ortası Nüfusları*. Erişim: 22 Ocak 2016, http://geostat.ge/index.php?action=page&p_id=473&lang=eng
- Hızlı K., Kılınç S.** (2013). *Sultan Abdülaziz Han'ın Yadigarları Aziziye Camileri*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- İnalcık H. ve diğ.** (1999). *Osmanlı Ansiklopedisi, 12. Cilt*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İnan Ocak Z., Tanyeli G.** (t.y). Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları. Erişim: 4 Mayıs 2016, https://www.academia.edu/17087495/Erzurum_Tabyalar%C4%B1_ve_Koruma_Sorunlar%C4%B1
- İstanbul Atatürk Kitaplığı.** Kartpostal ve Harita Arşivi. Krt. 6114, Krt. 6111, Krt. 4922, Krt. 5676, Hrt. 135.
- Karaer, N.** (2005). Abdülaziz. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:24, Sayı:37* (s.313-326).
- Karal, E. Z.** (2003). *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), VII. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpuz, H.** (1984). Erzurum'un Tahkimatı ve Tabyaları. *Askeri Tarih Bülteni, Yıl:9, Şubat Sayısı*. (s.71-75).

- Kasap, M.** (2013). Batum Aziziye Camii: Kafkaslarda Yitik Bir Sultan Camii. *Yediküta Dergisi, Sayı:53.* (s.56-61).
- Kaya, M.** (2013). *1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi.* (Yüksek lisans tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize.
- Kaynar, H.** (2000). Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, Sayı:10.* (s.141-158).
- Kazancı, M.** (2006). Osmanlı'da Halkla İlişkiler. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 4.3* (s.5-20).
- Kemaloğlu, M.** (2012). Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri. *Akademik Bakış Dergisi, 32* (Eylül-Ekim).
- Kırzioğlu, M. F.** (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kiel, M.** (2001). Selanik. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 36. Cilt.* (s.352-357). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Klimov, G.A.** (1998). *Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages.* Berlin: Walter de Gruyter.
- Kuban, D.** (1982). *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Küçük, C.** (2001). Abdülaziz. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 1. Cilt.* (s.179-185). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C.** (2001). Abdülmecid. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 1. Cilt.* (s.259-262). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kürkçü, K.** (2009). *Meiji ve Tanzimat Dönemlerindeki Mimari Değişimlerin Karşılaştırılması.* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Margiev, Z.** (2008). во времена османской империи батум (*Osmanlı İmparatorluğu Günlerinde Batum*). Batumi: Alioni Yayınevi.
- Murgescu, B.** (2001). Köstence. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 26. Cilt.* (s.276-277). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- National Parliamentary Library of Georgia.** Baadur Koblianidze Kartpostal ve Fotoğraf Koleksiyonu. <http://www.nplg.gov.ge/>
- Okçuğlu, T.** (2002). Asariye Camii: Tanzimat Dönemi'nde Benzersiz Bir Yapı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, Sanat Tarihi Yıllığı XV.* (s.115-129).
- Ovalıoğlu, İ., Gündoğdu R., Ekici C. & Önal E. F.** (2011). *Osmanlı Mimarisi, Usul-i Mi'mari-i Osmani.* İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Ödekan, A.** (1988). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908). İçinde *Türk Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908.* İstanbul: Cem Yayınevi
- Özbay, R. D.** (2014). *Gürcistan: Sosyo-Ekonomik Yapısı, Dünya ve Türkiye ile ilişkileri.* (Yayın No: 2014-7), İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.

- Özcan, K.** (2006). Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, VII/2. (s.149-180).
- Özükan, B.** (2013). *The Book of Cihannüma, A 365 Year Old Story*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Puşkin, A. S.** (1993). *Erzurum Yolculuğu*. (Z. Baştımar, Çev.). Ankara: Yaba Yayınları.
- Sanikidze, G.** (2008). Muslim Minorities of Georgia. İçinde *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları*, 38. (Cilt: II, s.489-509). Ankara
- Sanikidze, G.** (2011). Kartli. In *Encyclopedia Iranica*. (Vol. XV, Fasc. 6, pp.628-629). USA: Encyclopedica Iranica Foundation. Retrieved April 2, 2016, from: <http://www.iranicaonline.org/articles/kartli>
- Soysal, İ.** (1983). *Türkiye'nin Siyasal Araştırmaları*. I. Cilt (1920-1945). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şahin, İ.** (2001). Nahiye. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32. Cilt. (s.306-308). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, İ.** (2001). Şehir. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38. Cilt. (s.446-449). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, M.** (2001). Transkafkasya Siyasi Coğrafyasında Etnik Dağılımın Etkileri. *Avrasya Etüdlere Dergisi*, Sayı:19 (s.33-51). Ankara: TİKA Yayınları
- Şengelia, N.** (1981). Bulgaristan Arşivinde Bulunan Kafkasya Hakkındaki Osmanlı Belgeleri (XVI-XIX. Yüzyıl). İçinde *IX. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt*. (s.1049-1053). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şengelia, N.** (2000). Acara Hakkındaki Osmanlı Defterleri. *Çveneburi Kültürel Dergi*, Sayı:37. (s.17-20).
- Tanyeli, U.** (2011). 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığını Yazmak. İçinde *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek, Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tenger, S.** (2005). *Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi*. (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Terakye Ünsal, B.** (2012). *Turizm ve Yapılı Çevre Arasındaki İlişki: Batum Örneği*. (Uzmanlık tezi). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Topal, A. K.** (2004). Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir? *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6 Sayı:1 (s.276-294).
- Ülkü, O.** (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:27. (s.245-270).
- Webster, E. W.** (1923). *Meteorologica*. England: Oxford University Press.
- Yazıcı, N.** (2008). Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5 (s.943-959).

Yıldız, G. (2012). *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yıldız, Ö. (2012). 20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/:24. (s.27-46).

Yılmaz, Ö. F. (2012). *Bir Şehid Sultan Abdülaziz Han*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Zaur Margiev Kişisel Fotoğraf ve Harita Arşivi

Url-1<<http://www.mfa.gov.tr/gurcistan-kunyesi.tr.mfa>>, erişim tarihi 04.04.2016.

Url-2< <http://www.adjara.gov.ge/EngPage.aspx?pid=1427#.V3TK47iLSHs>>, erişim tarihi 29.03.2016.

Url-3< http://geostat.ge/index.php?action=page&p_id=173&lang=eng>, erişim tarihi 22.02.2016.

Url-4<<http://www.maps.google.com>>, erişim tarihi 02.011.2015.

Url-5<<http://data.onb.ac.at/rec/AL00161171>>, erişim tarihi 12.04.2016.

Url-6<<http://www.maps.yandex.com.tr>>, erişim tarihi 02.04.2015.

Url-7<<http://batumi.ge/en/?page=show&sec=2>>, erişim tarihi 22.02.2016.

Url-8< <http://wikimapia.org/#lang=tr&lat=41.651984&lon=41.633313&z=16&m=o&search=batumi>>, erişim tarihi 02.04.2016.

Url-9<http://www.belygorod.ru/img2/RusskieKartinki/Used/0LagorioLF_Batum1881_OREN.jpg>, erişim tarihi 17.12.2015.

Url-10< <http://www.tarihnotlari.com/erzurum-tabyalari/>>, erişim tarihi 13.05.2016.

Url-11< http://www.mekan360.com/360fx_erzurumtabyalar-erzurum-merkez.html/>, erişim tarihi 13.05.2016.

Url-12<https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_Square,_Batumi#/media/File:Aziz_ive_cami.jpg>, erişim tarihi 1.11.2015.

Url-13<<https://photos.tripomatic.com/photo/568x380nc/612664395a40232133447d33247d3832363132393337.jpg>>, erişim tarihi 9.12.2015.

Url-14<<https://www.stnicholascenter.org/galleries/gazetteer/2943/4/>>, erişim tarihi 12.04.2016.

Url-15< <http://georgiantour.com/batumi2/>>, erişim tarihi 18.05.2016.

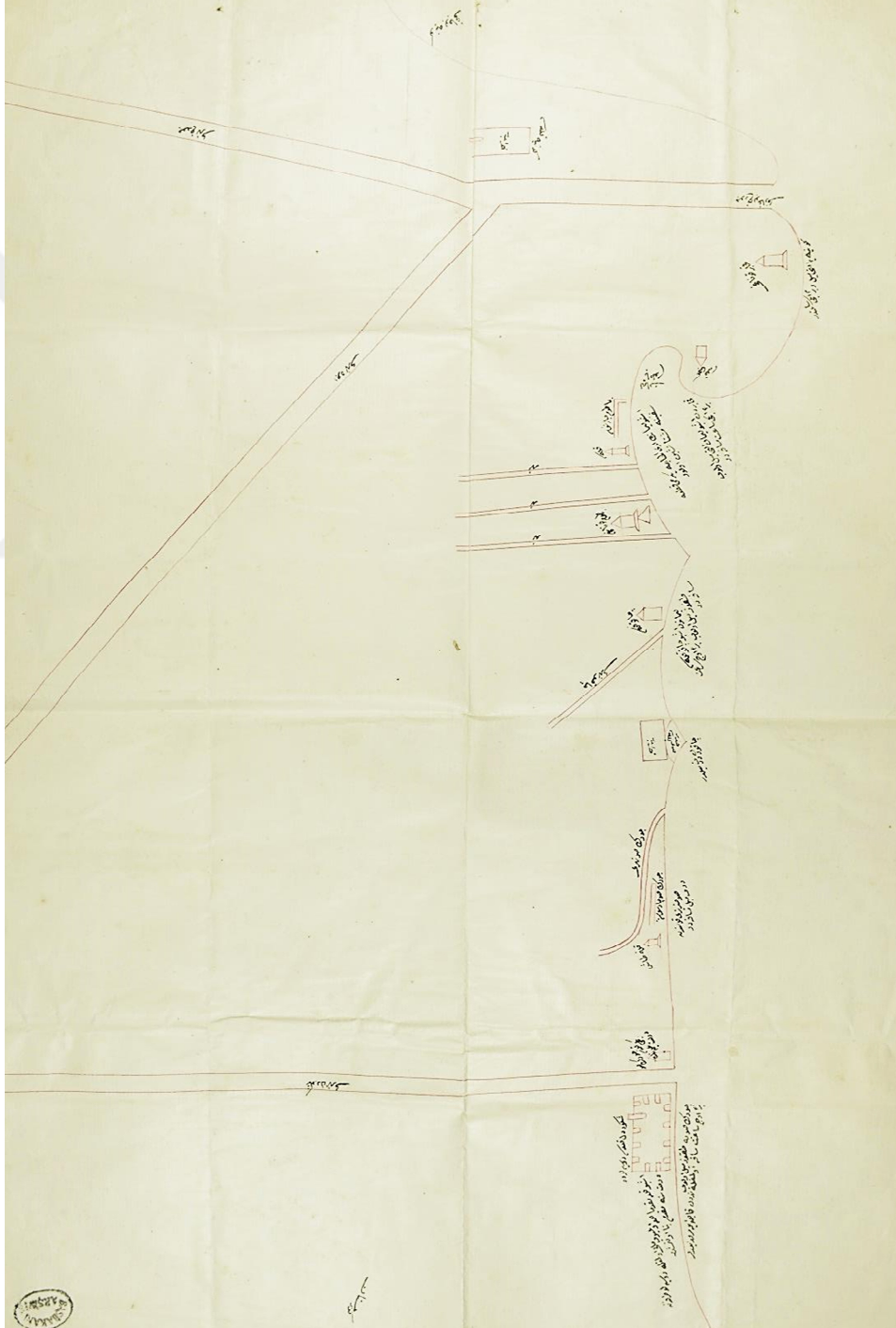
Url-16< http://www.shutterstock.com/video/search/batumi-city/?ref_context=keyword>, erişim tarihi 18.05.2016.

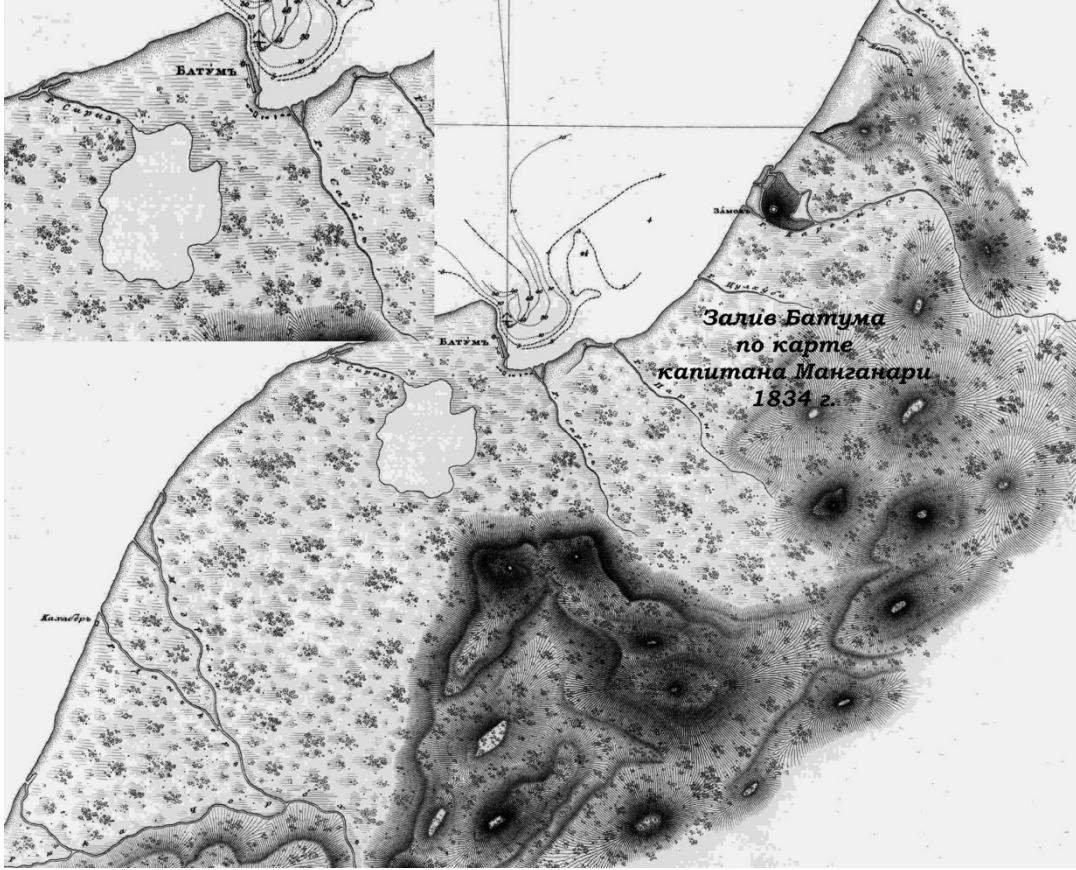

EKLER

EK A : Haritalar

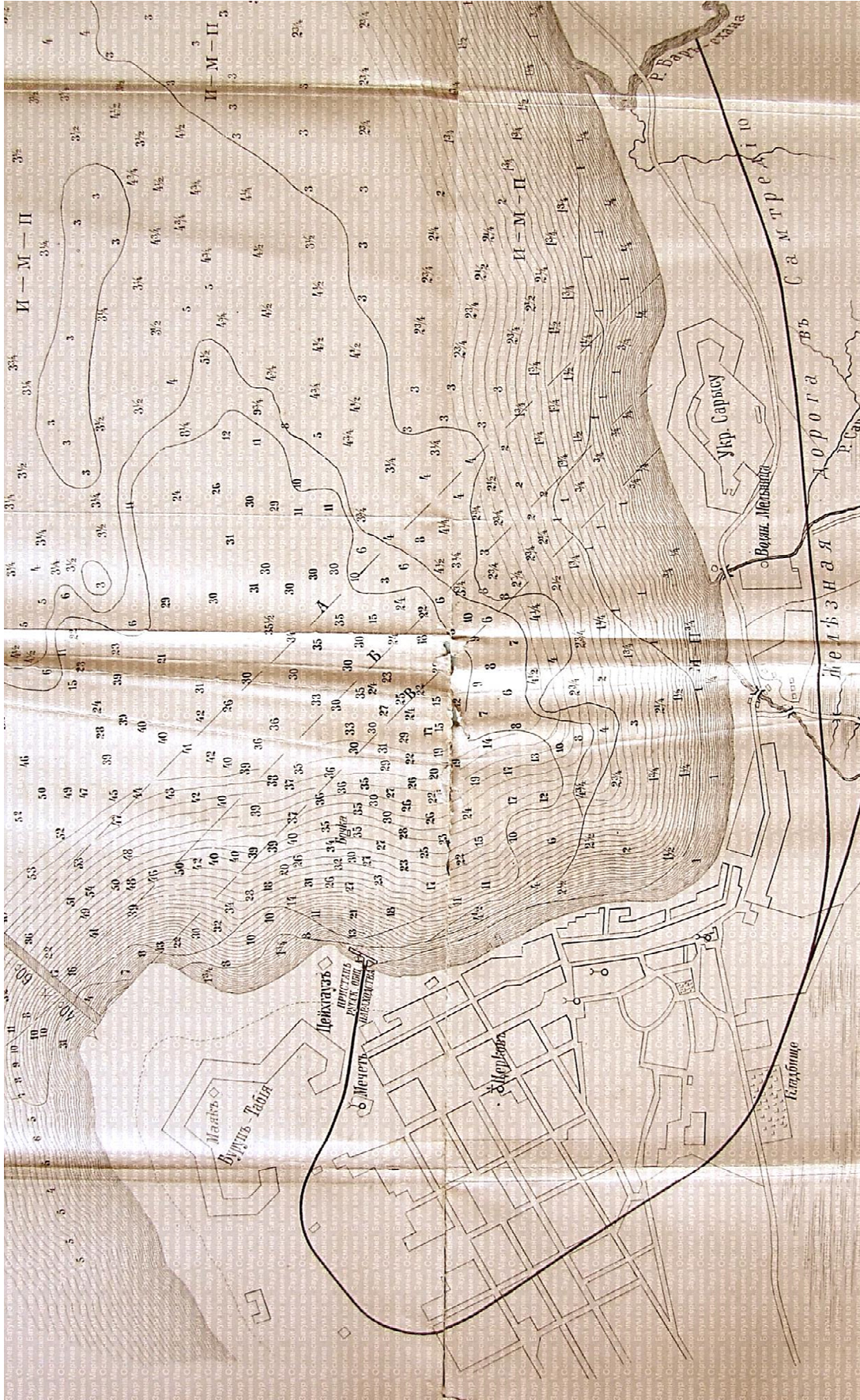
Şekil A.1 : 1818 tarihli Batum ve çevresinin haritası (BOA. C.AS. 198/8503).

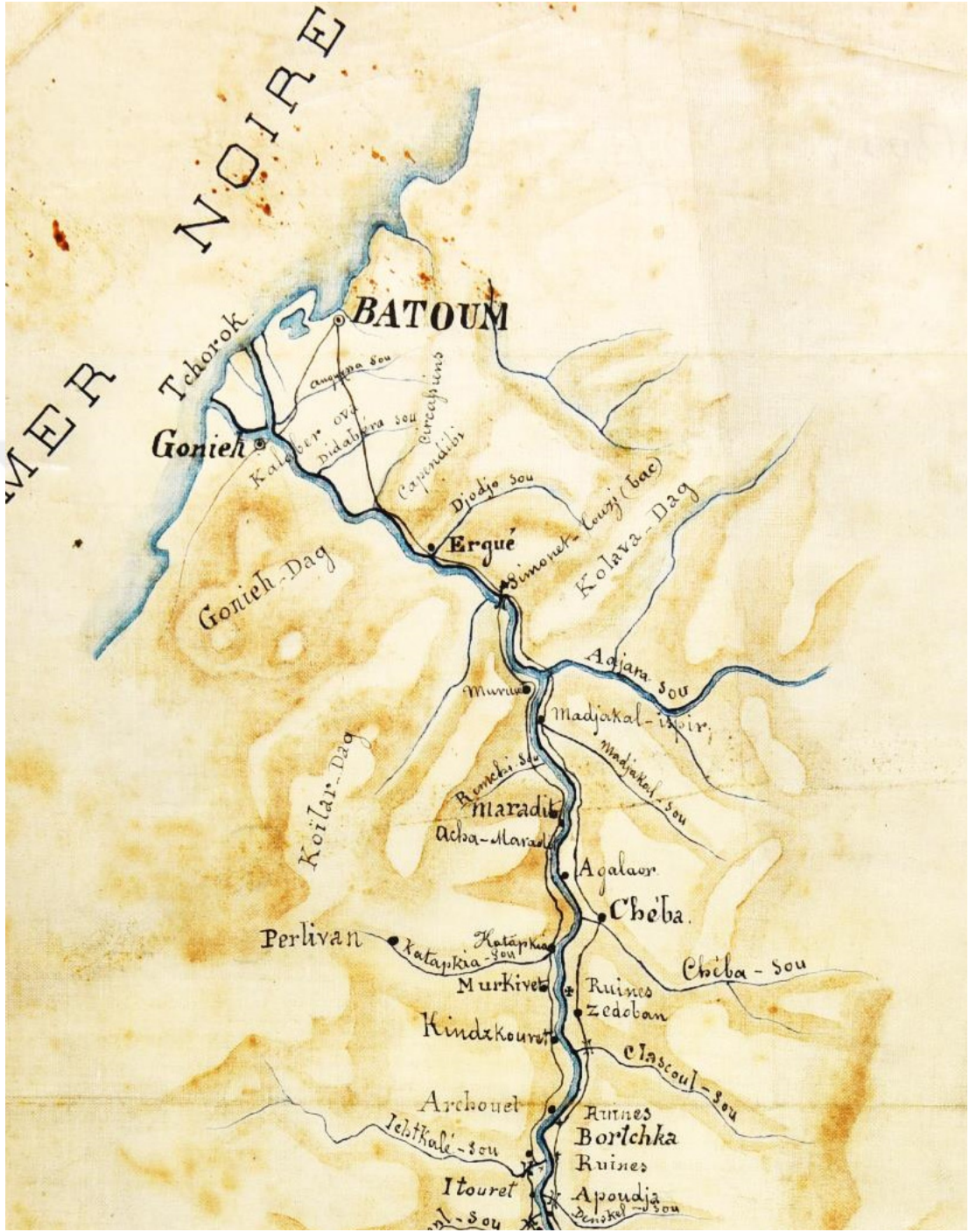
Şekil A.2 : Batum bölgesinin 1834 tarihli haritası (ZMA).

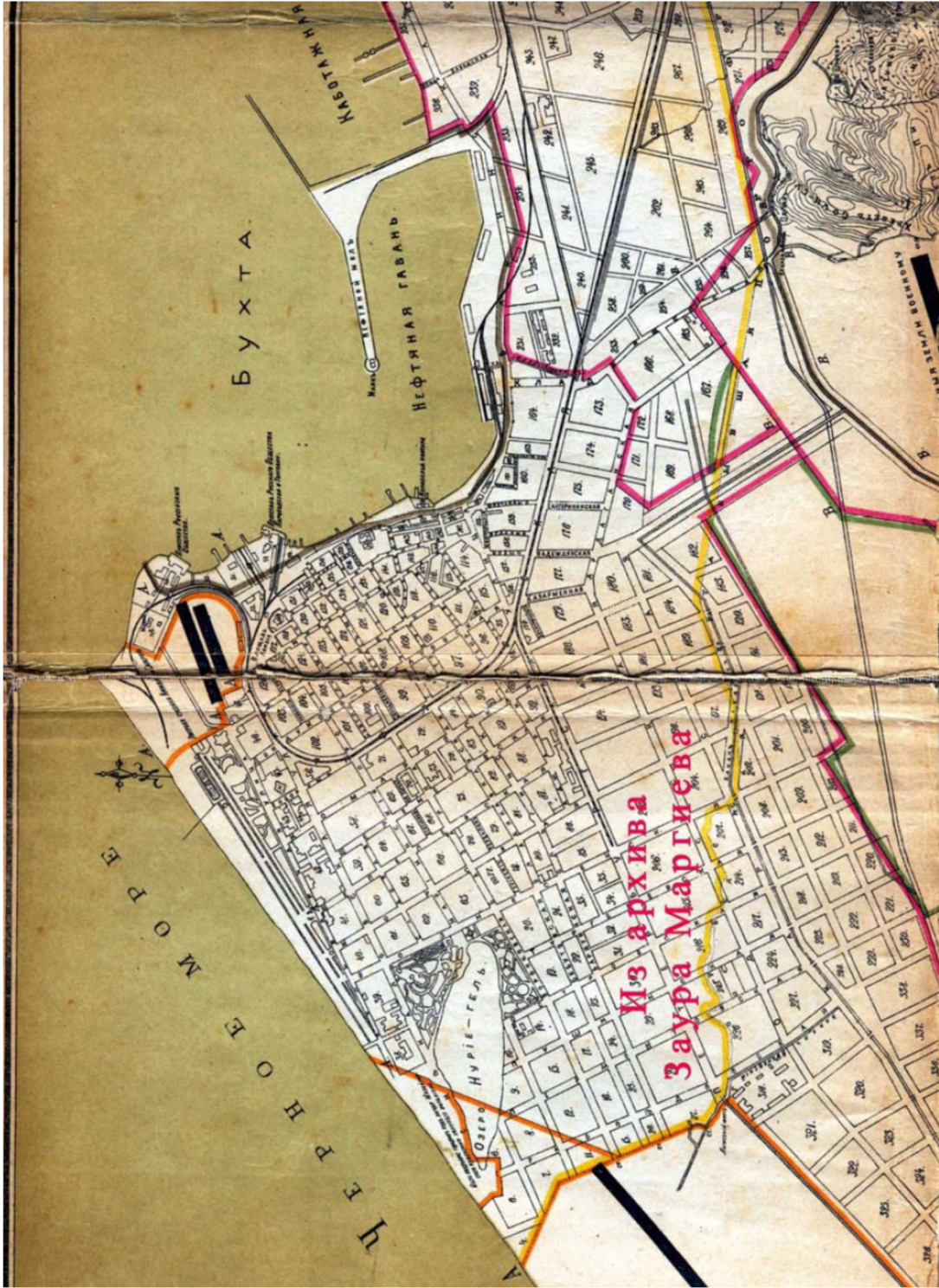
Şekil A.3 : 1865 tarihli haritada Burunbaşı ve eski Batum kasabası ile yakın bölgelerdeki istihkamlar (BOA. MVL. 697/23).

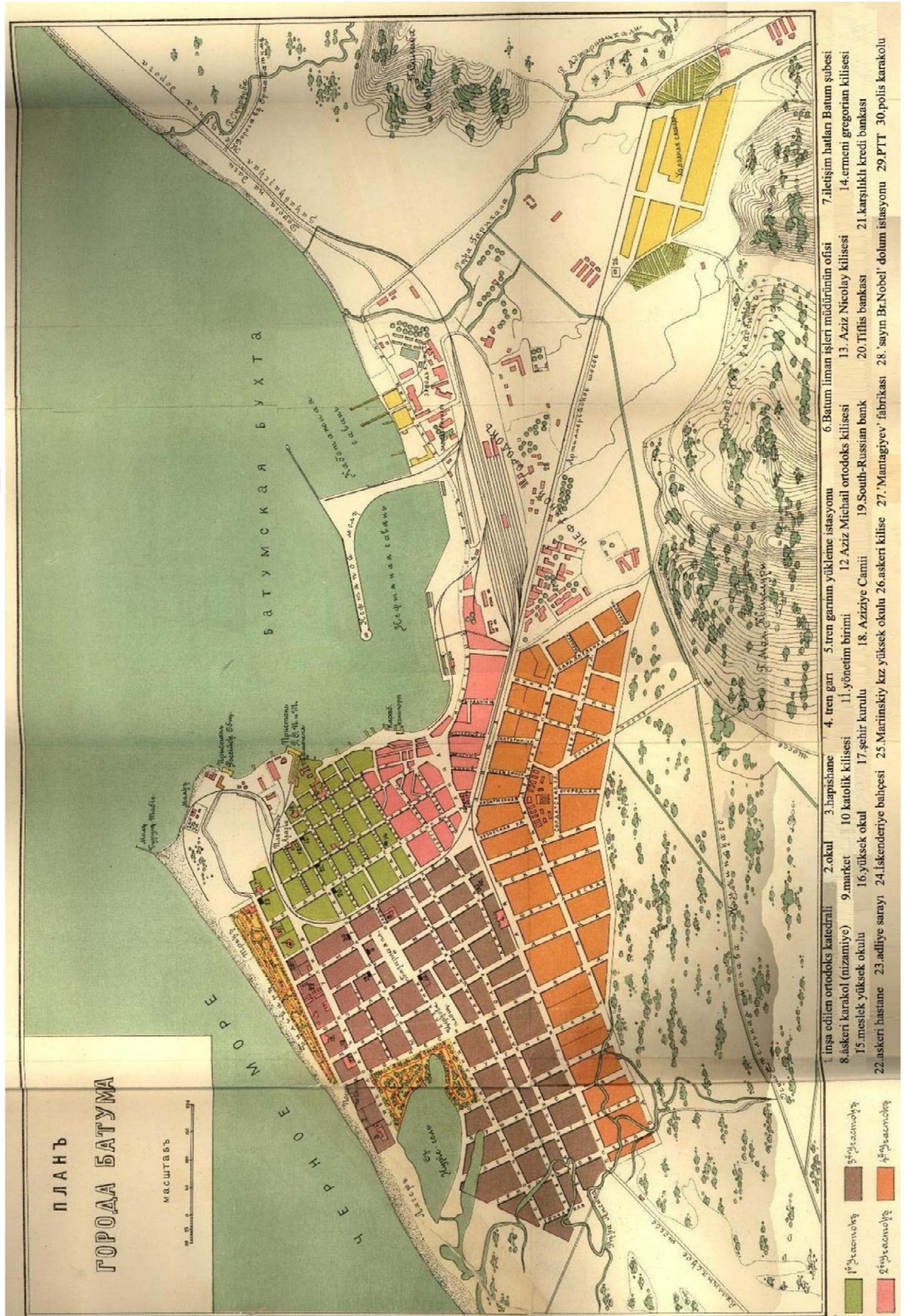
Şekil A.4 : 1878 tarihli Batum haritası (ZMA).

Şekil A.5 : 1883 tarihli Batum ve Çoruh nehri haritası (BOA. HRT.h. 1749).

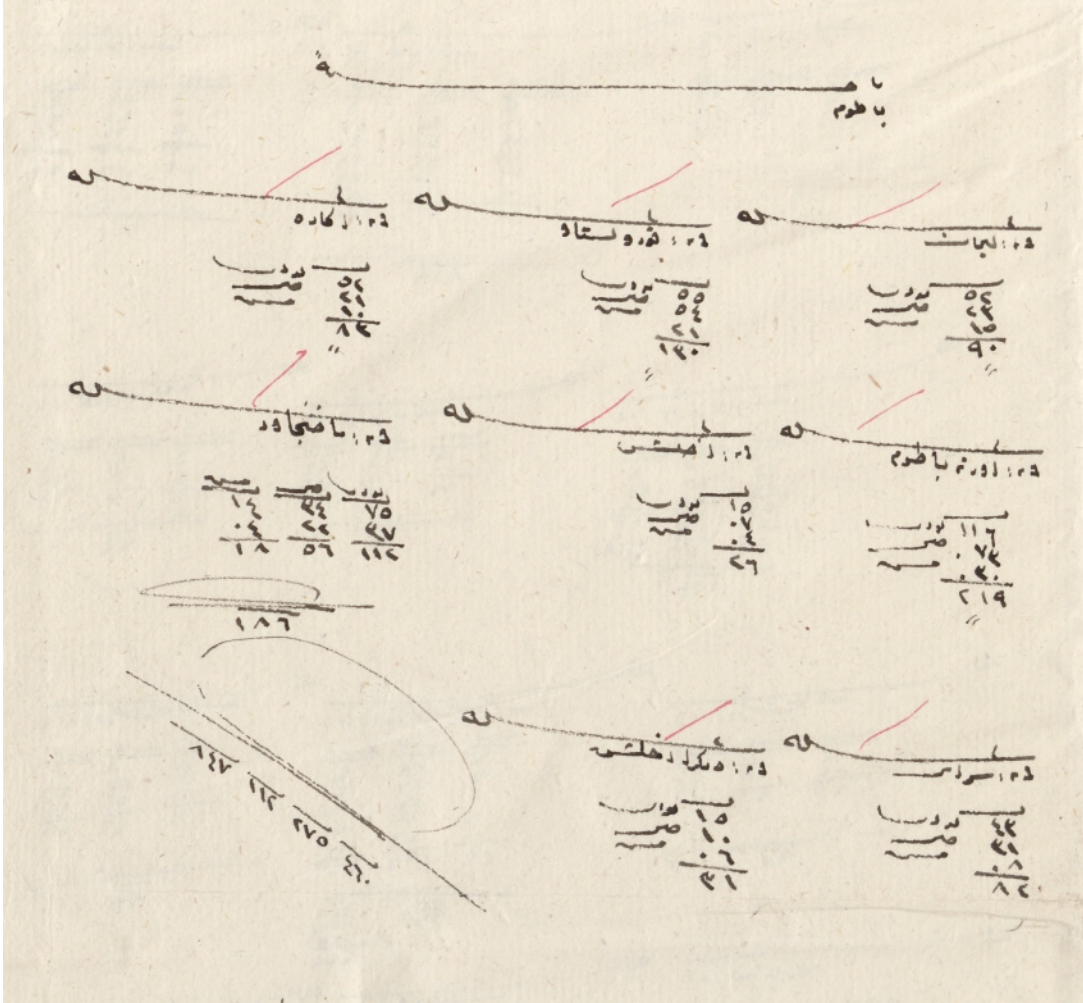

Şekil A.6 : 1898 tarihli Batum haritası (Terakye Ünsal, 2012, s.119).

Şekil A.7 : 1901 tarihli Batum haritası (Terakye Ünsal, 2012, s.121).

EK B: Nüfus defteri

Şekil B.1 : 1171 numaralı nüfus defterinde Batum maddesi.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Selma Saltoğlu
Doğum Tarihi ve Yeri : 22.02.1986, İzmir
E-posta : selmasaltoglu@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** : 2011, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakóltesi, İç Mimarlık Bölümü
2008, Hochschule Coburg, İç Mimarlık Bölümü (Erasmus)
- **Orta Öğretim** : 2004, İzmir Bornova Anadolu Lisesi, Almanca Bölümü

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2007-2010 yılları arasında, Borusan Oto Kurum Kimliği ve Yapı Planlama Departmanı'nda yarı zamanlı olarak çalıştı.
- 2011- 2014 yılları arasında Dikmen Tayfur Mimarlık'ta proje yöneticisi ve şantiye şefi olarak görev aldı. Bu süreçte, Borusan Oto'nun kurum kimliği ve yapı planlama danışmanlığı konusunda çalışmaya devam etti.

DİĞER YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- Saltoğlu, S., Aydın Öksüz A., 2016. Bir İktidar ve İdeoloji Sorunu Olarak Mimaride Engel Kavramı. 2. *Ulusal Engellileştirilenler Sempozyumu*, 7-9 Nisan 2016. Konya, Türkiye.